

PSIHOLOGIA SOCIALĂ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Nr. 56 (II)/2025

POLIROM
2025

Editura Polirom, Bd. Carol I nr. 4;
P.O. BOX 266, 700505, Iași, ROMÂNIA
București, Bd. Gheorghe Șincai nr. 9A, bl. 3A, sc. A,
et. 6, ap. 18, sector 4, 040312, O.P. 53
Copyright © 2025 by Editura POLIROM
ISSN: 1454-5667
Printed in ROMANIA

Sumar

I. EDITORIAL

Mihai Dinu GHEORGHIU

Frontiere interdisciplinare și puncte de trecere7

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG/LA PSYCHOLOGIE SOCIALE EN DIALOGUE

Împreună cu Marius Lazăr despre sociologia literaturii..... 13

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE/ ÉTUDES, RECHERCHES ET SYNTHÈSES

Emanuel MODOC, Daiana GÂRDAN

*Producție, traducere, receptare: metadate pentru o sociologie
a literaturii române*..... 37

Dan GULEA

Avangarda, dinspre sociologia literară 51

Marius LAZĂR

Pornind de la o anchetă. Transformări ale câmpului literar în anii '90.....61

Cătălin MAMALI

*Preempting Moral Death and the Personal and Social Meaning
of Mortality (Part II)* 95

Jeanick NYARE, Bernard GANGLOFF

*Injustices organisationnelles perçues et réactions comportementales négatives:
le rôle médiateur des émotions* 107

Melania IONESCU, Octav-Sorin CANDEL

*Relația dintre atașament, comunicare și conflictul
în cuplu. Rolul moderator al infidelității financiare*..... 125

IV. ISTORIA SOCIALĂ A ȘTIINȚELOR SOCIALE /
L'HISTOIRE SOCIALE DES SCIENCES SOCIALES

Jean-Marie BARTHELEMY

Métaphores et symboles de l'envol: leurs potentialités phénoménologiques de transpositions, déclinaisons et applications, en psychologie et psychopathologie de l'expression (Hommage à Zéna et Robert Helman)..... 143

Mihai Dinu GHEORGHIU

L'histoire à temps. Notes de recherche sur les histoires de la sociologie roumaine..... 149

V. RECENZII/COMPTE RENDUS

Între autonomie estetică și responsabilitate morală: analiza nuanțelor din
Gisèle Sapiro, *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?*(**Andreea Roxana Pop**) 163

Adrian Tudurachi (coord.), *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până în 2000*, ediție revizuită și adăugită, 2 vol.,
Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2023, 861 p. (vol. I) + 825 p. (vol. II)
(**Bogdan Vișan**) 167

I. EDITORIAL

Frontiere interdisciplinare și puncte de trecere

Mihai Dinu Gheorghiu

Revista *Psihologia Socială* și-a propus să publice un dosar dedicat (psih-)sociologiei literaturii, dintr-o perspectivă deopotrivă istorică și actuală, având în vedere cercetările care se înscriu în acest domeniu, în România și în afara ei. Psihologia socială este ea însăși o disciplină „de frontieră”, cu fațete multiple, recomandându-se uneori ca psihosociologie, alteori socio-psihologie, astfel încât relația interdisciplinară să poată fi de fiecare dată reexaminată. În numărul precedent al revistei noastre au fost puse în discuție raporturile dintre istorie și sociologie, cu cele două discipline de frontieră, istoria socială și sociologia istorică. De această dată ne-am propus să abordăm un univers multidiscplinar care la prima vedere pare ancorat în perimetrul unei singure științe sociale, sociologia literaturii, cu declinările ei, critică sociologică sau socio-critică. Sociologia literaturii sau sociologie literară? Diferența nu e de detaliu, pentru că e subînțeles raportul ierarhic dintre cele două lumi, cea a științei sociale și cea a literaturii sociale. Sociologia literară își poate aroga drepturi nepermise sociologiei literaturii, ea este cea care poate prescrie sociologiei o scriitură literară, identifica un stil propriu, urmări „singularitatea estetică a operelor” și reprezentările lor sociale. Producția științifică a sociologilor este îndeobște arondată sociologiei literaturii, în vreme ce literații sunt cei care au reușit să-i facă sociologiei literare un loc în lumea literelor, alături de istoria și teoria literară. Un studiu consacrat istoriei sociale a științelor sociale ne-ar putea arăta etapele parcurse în procesul de instituționalizare a disciplinelor respective, prin mijoace specifice, pornind de la articole, cărți, teze de doctorat, cursuri universitare și poziții ocupate în lumea academică și a cercetării¹.

Una dintre cărțile care permit înțelegerea condiției și istoriei sociologiei literaturii este cea a lui Gisèle Sapiro, *La sociologie de la littérature* (Paris, La Découverte, 2014, ediție nouă în 2024), tradusă în numeroase limbi (bine ar fi și în română). Tabla de materii este instructivă pentru înțelegerea acestui spațiu specific (un „sub-câmp”, în vocabularul sociologiei lui Pierre Bourdieu) care poate fi anexat sociologiei literaturii. Primul capitol, „Teorii și apropieri sociologice de literatură”, regroupează istorici literari „clasici”, precum Hippolyte Taine și Gustave Lanson, deopotrivă „proto-sociologi”, apoi filosofi marxiști, precum Lukács și Sartre sau Lucien Goldmann, dar și reprezentanți ai științelor comunicării, ai structuralismului genetic, pe Theodor Adorno din școala de la Frankfurt, ai *cultural studies* (Richard

1. În ce privește sociologia românească, o primă încercare în acest sens a fost făcută de Cătălin Zamfir și colaboratorii, v. Zamfir, Cătălin, Filipescu, Iancu (coord.), *Sociologia românească 1900-2010. O istorie socială*, 2014.

Hoggart, Raymond Williams), Louis Althusser și școala lui, apoi curente majore din sociologia americană, funcționalismul și interacționismul simbolic (Everett Hughes, Howard Becker). În acest decor teoretic este plasată „teoria câmpurilor” a lui Pierre Bourdieu, din anii 1970, studiile sale asupra literaturii ocupând într-adevăr o poziție centrală în opera lui. Fără a putea enumera toate referințele teoretice consemnate în paginile (25) acestui capitol, prezența literaturii în operele filosofice și științifice majore vreme de mai bine de două secole este edificatoare. Cum pot fi ele „recuperate” pentru o sociologie a literaturii rămâne o întrebare cu răspunsuri multiple.

Cel de-al doilea capitol, „Condițiile sociale de producere a operelor”, este și el de o largă varietate tematică: controlul ideologic al literaturii, rolul social al scriitorului (cu problema angajamentului politic al acestuia – unde scriitorul apare în postura de intelectual, dar „sociologia intelectualilor” nu se confundă cu cea a literaturii; problematica diviziunii muncii intelectuale/literare, odată cu apariția unui grup expert (criticii și istoricii literari); dimensiunea economică a vieții literare, unde un loc central le revine celor „două piețe” definite de Bourdieu în economia bunurilor simbolice; și problematica autonomiei câmpului literar sau „ireductibilitatea valorii estetice la valoarea că marfă a operei” (Sapiro, 2024, p. 39). Adiacente sunt aici studiile privind istoria cărții și a editurilor, prima „față” a sociologiei literaturii reprezentată de Robert Escarpit (*Sociologie de la littérature*, 1958/1978) și de Raymond Williams (cu mai multe titluri). Se înscriu în continuare și studiile privind „recrutarea socială” a scriitorilor (se evită „originea”), scriitorii reprezentând o elită, în măsură să-și impună propriile instituții. Acest capitol acordă spațiu și metodelor de analiză: analiză corespondențelor multiple în măsură să obiectiveze structura câmpului literar, analiza de rețea în ce privește măsurarea reputațiilor (recunoașterii) autorilor.

Capitolul al treilea este dedicat „Sociologiei operelor” și cuprinde tematic psiho-sociologia reprezentărilor sociale, unitățile colective, precum școlile, curente și genurile literare, munca de redactare, raporturile literaturii cu identitatea, literatura postcolonială etc.

Al cincilea și ultimul capitol este cel al „Sociologiei receptării”, unde se înscriu „instanțele de mediere”, care asigură consacrarea: acordă premiile literare, receptarea critică și efectele ei, circulația internațională a operelor literare, dar și sociologia lecturii, anchetele asupra cititorilor, și încă altele.

Mobilizarea tuturor acestor referințe este impresionantă. Ea demonstrează atât anvergura internațională a disciplinei, cât și varietatea perspectivelor din care este abordată. În concluziile cărții, Gisèle Sapiro semnală acest paradox, faptul că, deși slab instituționalizată, sociologia literaturii este în măsură să stimuleze reflecțiile celor două discipline care-i sunt constitutive (p. 107). Și menționează situația analogă a altor discipline bicefale: sociologia profesiilor, sociologia educației, sociologia economică etc. Sunt spații deschise, cu geometrie variabilă, în care disciplinele își pot permite să fie indisciplinate.

O demonstrează și bibliografia corpolentă care însoțește cartea, în care multe titluri au trecut granița spre alte spații intelectuale. Am încercat să număr autorii cei mai citați și care formează coloana vertebrală a lucrării: G. Sapiro (24); Pierre Bourdieu (14); Anna Boschetti (7); Pascale Casanova (6); Anne-Marie Thiesse (6); Christophe Charle (5); J. Meizoz (5); R. Williams (5); N. Wolf (5); F. Moretti (4)... Autorii străini prezenți sunt, cu puține excepții, traduși în franceză.

În această bibliografie figurează și două tinere autoare române, Lucia Dragomir (*L'Union des écrivains. Une institution littéraire transnationale à l'Est. L'exemple roumain*, Paris, Belin, 2007) și Ioana Popa, *Traduire sous contraintes 1947-1989. Littérature et communisme* (Paris, CNRS éditions, 2010). Cea dintâi carte este un studiu monografic asupra Uniunii Scriitorilor și amândouă sunt la origine teze de doctorat, care nu și-au găsit (deocamdată) editori în România. Un bun exemplu pentru intensificarea circulației internaționale a cercetării

științifice după 1990 și în același timp pentru dominanta francofonă a studiilor de sociologie a literaturii. Să explice asta slabul interes al editorilor români pentru asemenea studii?

Câteva observații privind condiția sociologiei literaturii în România pot aduce răspunsuri fie și parțiale la această întrebare. Întâmplarea, mai mult sau mai puțin, a făcut ca în perioada în care pregăteam acest dosar tematic să apară într-o nouă ediție *Critica sociologică* a lui Ion Vasile Șerban; prima ediție a cărții din 1983, republicată în 2024 la editura Tracus Arte, cu o prefață de Carmen Mușat (profesoară la Facultatea de Litere a Universității București și directoroarea săptămânalului *Observator cultural*, fondat cu mulți ani în urmă de Ion Bogdan Lefter). Ion Vasile Șerban (1942-2005) a fost unul dintre pușinii autori dedicați sociologiei literaturii înainte de 1990, iar cărțile lui (tot în 1983 publicase și un alt volum, *Literatură și societate*) avuseseră parte de un real interes, după cum se poate vedea și din „Dosarul de receptare critică” de la finalul acestui volum. Critici literari prestigioși precum Dumitru Micu sau Nicolae Manolescu și „teoreticieni” ai literaturii precum Adrian Marino au salutat cartea la apariție, foști studenți, precum Iulia Popovici, i-au omagiat în anii 2000 personalitatea. Sociologia literaturii și critica sociologică se înscriau într-o mișcare mai amplă din spațiul teoriei și criticii literare de deschidere spre o literatură științifică sustrasă controlului ideologic, fără a-l denunța ca atare. Un spațiu de referință filosofică, în care marxismul era inclus ca un interlocutor posibil, nu impus.

Carmen Mușat, în prefața amintită, definește critica sociologică ca „disciplină de frontieră”, inspirată de unul dintre autorii critici ai disciplinei, James F. English, care, în 2010, îi deplângea declinul, pulverizată într-o multitudine de alte profiluri teoretice și disciplinare (studii culturale, postcoloniale, de gen etc.)¹. O dispariție aparentă, deoarece sociologia continuă să alimenteze o producție intelectuală diversă și să-și justifice prezența, în ciuda frontierelor interdisciplinare „poroase”, care permit fuga de capital cultural spre alte orizonturi. Pornind de aici se poate reconstitui o întreagă tradiție a studiilor interdisciplinare, care au făcut un loc recunoscut în viața academică și sociologiei. În prefață sunt menționate condițiile care au permis, în România „comunistă”, reconectarea la spațiul intelectual occidental, grație celor care au putut circula „afară” și au adus în bagaje la întoarcere o literatură de ultimă oră: „Devenise tot mai evidentă, în cărțile universitarilor români, apărute în anii '70 și '80, influența exercitată de unii dintre cei mai cunoscuți lingviști, sociologi, critici, istorici și teoreticieni literari europeni, cu care mulți dintre universitarii români de vârf aveau un dialog susținut” (p. 14). Studiile reunite de Ion Vasile Șerban în cele două volume complementare sunt în mare parte tributare epocii, nevoii de a introduce o literatură, științifică și beletristică, care avea un statut de universalitate, și a se sustrage astfel controlului ideologic de pe atunci „suveranist”.

Poate surprinde de aceea definirea criticii sociologice ca o modalitate de impunere și control a frontierei care separă două universuri distincte, unde critica literară stă de strajă autonomiei operelor literare: „Critica sociologică nu aparține în niciun fel domeniului cercetărilor sociologice, fiind o formă de critică literară... Societatea, obiectul sociologiei, rămâne cu totul în afara finalității critice, ea situându-se în anterioritatea și exterioritatea operei literare” (p. 75). Afirmății apodictice care interziceau de fapt traversarea frontierei dintre sociologie și literatură, descalificând implicit critica socială, absentă din cartea lui Ion Vasile Șerban, totuși atât de necesară în societatea românească a vremii, cât și în literatura ei, atunci ca și acum.

1. J.F. English este autorul unui studiu al cărui titlu amintește de *Economia bunurilor simbolice* (Pierre Bourdieu): *The Economy of Prestige. Prizes, Awards, and the Circulation of Cultural Value*. Cambridge, Harvard University Press, 2008.

PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG/
LA PSYCHOLOGIE SOCIALE
EN DIALOGUE

Împreună cu Marius Lazăr despre sociologia literaturii

Mihai Dinu Gheorghiu: *Dragă Marius, interviul pe care ți l-am propus este o provocare pentru a reaminti începuturile noastre asemănătoare în critica literară și în sociologie, asumându-ne riscul privirii în oglindă. Ar fi bine să începem printr-o scurtă prezentare biobibliografică a parcursului tău, cu datele relevante pentru un sociolog al literaturii, format în România anilor 1980, și la Cluj, la UBB, nu oriunde!*

Marius Lazăr: Dacă mă întrebi ce mă consider și cum mă raportez la statutul meu profesional, aș putea să spun, pe scurt, că sunt profesor și sociolog, cu preocupări de cercetare care de-a lungul timpului au vizat sociologia literaturii, sociologia elitelor intelectuale, dar și studiul relațiilor interetnice; principalele mele contribuții la aceste domenii sunt cele câteva cărți publicate până acum: *Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești* (Limes, 2002), *Teoria blocului de gheață. Explorări în sociologia relațiilor interetnice* (Casa Cărții de Știință, 2023), un volum colectiv, coordonat împreună cu Iulia-Elena Hossu – *Rușii lipoveni din România: istorie, identitate, comunitate* (Editura ISPMN, 2020), precum și capitole în diferite volume colective și articole academice, cele mai multe pe teme de sociologie a literaturii sau sociologie culturală.

Asta ar fi ceea ce mă caracterizează acum. Dar mult mai interesant pentru discuția noastră ar fi să îmi revăd traseul parcurs până aici. Fiindcă, la fel ca tine, am scris critică și, tot ca tine, nu sunt un produs tipic al câmpului literar, din care am dezertat o vreme, pentru a-l observa de la distanță, sfârșind prin a mă reapropia apoi de el, cu alți ochelari.

La Cluj, între lumea literară și lumea universitară

Am terminat Facultatea de Istorie și Filosofie (Secția de Filosofie-Istorie) a Universității din Cluj, în 1983. La filosofie ajunsesem însă datorită pasiunilor literare din adolescență. Pe la 16-17 ani citeam intens și scriam poezie, dar lucram destul de serios și la matematică. Mă apucasem să învăț să cânt la chitară. Până atunci scârțâisem puțin din vioară, dar nu eram un învățăcel prea harnic; armoniile la chitară le-am învățat-o apoi singur, destul de ușor, după un manual aflat în biblioteca tatălui meu. Încercam să compun folk – mijlocul anilor '70 fusese epoca de aur a acestui gen – și căutam texte pentru adaptare muzicală, din poeți români contemporani. Tot cam pe atunci m-am apropiat de unul dintre colegii mai mari de liceu,

devenit student la filosofie și redactor la *Echinox* – Radu Săplăcan¹ –, care mi-a devenit un fel de mentor: îmi urmărea și comenta scrisul, îmi cenzura ieșirile adolescente specifice vârstei și îmi dădea să citesc cărți de literatură contemporană, după care îmi cerea să îmi spun impresiile. Îmi pomenea nume de scriitori tineri, din Cluj, cei mai buni din generația lor, valoroși pentru că erau tineri și tineri pentru că erau valoroși. Auzeam pentru prima dată de Ion Pop, Petru Poantă, Marian Papahagi, Adrian Popescu², toți gravitând în jurul *Echinox*-ului, autori despre care nici profesorii mei nu prea aveau habar cine sunt. Avusesem, deci, parte de o socializare echinoxistă anticipată. Dar Radu avea și niște prieteni de aceeași vârstă cu el, lângă care îmi petreceam o bună parte din timp: Mihai Olteanu și Tiberiu Alexa³, amândoi studenți (primul la Politehnică, al doilea la Istoria Artelor – a ajuns mai târziu directorul Muzeului de Artă din Baia Mare), amândoi folkșiți. Ascultam de la ei muzică din folclorul studențesc sau compoziții proprii, pe care le prezentau adesea și pe scena Casei de cultură din Dej, în spectacole improvizate. Tot atunci mă alăturasem unei trupe de folk, cu care am urcat chiar pe scena de la Casa de cultură a studenților din Cluj la festivalul „Primăvara studențească”, același spectacol în care mai apărea, printre alții, Doru Stănculescu, care își interpreta propriile compoziții și îl acompania pe Florian Pittiș, recitând electrizant „Spinoasa problemă a nopților” a lui Geo Dumitrescu sau „Corydon”, de Radu Stanca.

Cam în acea perioadă l-am cunoscut și pe Ion Mureșan⁴, când, pe scena Casei de cultură din Dej, într-un spectacol de amatori orchestrat tot de Săplăcan, citise poemul „Prietenii”, în altă versiune decât cea apărută în volumul *Cartea de iarnă*, pentru care apoi a primit, în 1980, Premiul Uniunii Scriitorilor pentru debut. A avut asupra mea un efect de torpilă. Probabil că nivelul la care se situa talentul lui a fost „factorul de descurajare” care m-a împins să încetez să mai sper că voi ajunge vreodată poet. Pe atunci Mureșan plutea tot în siajul lui Săplăcan, care îl patrona cu o condescendență ușor ironică, dar îl încuraja totodată să învețe pentru admitere la filosofie. La rândul meu, am fost sfătuit de „mentor” să mă apuc de critică „ca orice poet ratat” și să dau și eu la filosofie. Tatăl lui Radu, profesorul Petru Săplăcan, un foarte distins și respectat profesor de română din oraș (nu-l avusesem profesor în liceu, dar uneori fugeam de la orele mele ca să prind o oră de română predată de el), spunea că e un sfat bun dacă mă gândesc la o carieră literară, fiindcă pe vremuri Literale și Filosofia făceau parte din aceeași facultate. Așa încât, spre disperarea familiei și în pofida micului scandal pe care l-am provocat în liceul meu (toată lumea se aștepta să se îngroașe cifrele de reușită la admitere cu încă un politehnist antrenat la „suprareal”), am abandonat planul de a da admitere la matematică și m-am apucat să citesc filosofie (*Dialogurile* lui Platon, comentate de Noica, Nietzsche...), „literatura mare” (Dostoievski, Tolstoi, Thomas Mann) și critică. (Părinții mei se speriaseră foarte tare de decizia mea și au încercat să mă facă să dau înapoi, dar odată ce luasem hotărârea, mi-au respectat-o.)

1. Radu Săplăcan (1954-2002) a fost poet, eseist, filosof, critic literar, gazetar. Profesor, între 1979 și 1989, la Dej, Beclean, Baia-Mare și Sighet. A publicat mai multe volume de versuri, distins cu premii literare. Vezi Radu Săplăcan, *Poezii*, antologie postumă completă a operei îngrijită de poetul Ion Mureșan (Editura Charmides, Bistrița, 2003).
2. Poeți și critici literari din prima generație a revistei *Echinox*.
3. Tiberiu Alexa (n. 1954), istoric de artă și muzeograf, director al Muzeului Județean de Artă din Baia Mare, autor al mai multor volume și studii de istoria artei.
4. Ion Mureșan (n. 1955), poet; debut cu *Cartea de iarnă*, 1980 (Premiul Uniunii Scriitorilor pentru debut). Alte volume: *Poemul care nu poate fi înțeles*, 1993; *Duminica turbării*, povestiri, 1994; *Cartea pierdută: o poetică a urmei*, 1998; *Cartea Alcool*, 2010; *Introducere în poezie*, 2023.

Nu de mult apăruse *Modalități lirice contemporane*, o panoramă la zi, foarte proaspătă a poeziei contemporane scrisă de clujeanul Petru Poantă¹, care a devenit un fel de manual orientativ, pentru mine, în poezie. Poantă îmi plăcuse foarte mult și începeam să îl urmăresc în revista *Steaua*. Îmi plăceau „radiografiile” lui foarte concentrate și sagace – niște bijuterii stilistice care aveau o putere de sugestie care o concura pe cea a textelor comentate. La filosofie mă apucasem să studiez cursul universitar de materialism dialectic și să îl pun în acord cu manualul de liceu din care urma să dau examen. Învățam înainte și citeam din surse diferite, ca să nu fiu nevoit să tocesc pe de rost cartea.

La un moment dat mi-am dat seama că în ontologia materialist-dialectică promovată de cursul universitar se vorbea de progres și de criteriile obiective ale progresului tehnologic, determinate preponderent de avansul tehnologic. Am avut atunci intuiția că progresul e un stadiu apreciat ca fiind superior în raport cu alt stadiu în funcție de niște criterii de valoare și că nu e doar produsul unui mecanism ontologic obiectiv extra-uman. Am scris atunci un studiu destul de stufos și de lemno-lingvistic, dar în ton cu stilistica academică a vremii – „Progres și valoare” – în care îmi argumentam pe larg noua mea descoperire, pe care l-am publicat apoi în revista liceului, *Răsunetul*. Tot în *Răsunetul* publicasem însă și primele recenzii literare, la două cărți de poezie apărute de curând la Cluj: *Alb pelerin*, de Mircea Goga², și *Anonimus*, de Horia Bădescu³. Dar eseul meu filosofic m-a ajutat apoi să mă remarc la olimpiada națională de filosofie, în ultimul an de liceu, pentru că profesorul Ludwig Grünberg⁴, membru în juriul competiției, m-a lăudat foarte tare pentru el, spunându-mi că asta era de fapt și convingerea lui (cerceta și el filosofia valorilor) și m-a încurajat călduros să dau admitere la filosofie la București.

Eu eram însă foarte mândru de Clujul în care aspiram să ajung student – îmi dau seama, răspunzând la aceste întrebări, că, trăind în Dej, o provincie a provinciei care era Clujul, îmi făcusem un fel de patrie personală și culturală din Cluj, la acea vârstă – și nu voiam cu nici un chip să îmi trădez loialitatea. (Mult mai târziu am început să reflectez dacă nu cumva făcusem o mare eroare de strategie refuzând să plec la București.)

La olimpiadă am luat Premiul I al UTC (era un fel de premiul II, în ordine profesională, dar așezat cumva la paritate cu premiul cel mare, pe care îl luase o elevă pare-mi-se din Ploiești). Și cu diploma de câștigător olimpic în buzunar și aparatul de fotografiat *Smena* care mi se oferise drept răsplată a performanței, am reușit să înăbuș toate murmurele care se mai auzeau în jur apropo de șansele mele de reușită la filosofie. „Concurența e mare, sunt 20 pe un loc, cum să reușești tu, venind din provincie?” era genul de încurajare pe care o auzisem des din partea câtorva profesori din liceu. Radu, dimpotrivă, mă învăța să fiu asertiv: „dacă este un singur loc pe lista alocată pentru admitere, te duci la afișier, tai cu o linie peste el și scrii: rezervat, Marius Lazăr”. Am reușit apoi la admitere în același an.

1. Petru Poantă (1947-2013), critic literar, eseist, autor al volumelor *Dicționar de poeți: Clujul contemporan* (1999), *Efectul „Echinox”* (2003), *Clujul meu: radiografii* (2011) ș.a.
2. Mircea Goga (n. 1948), poet, traducător, filolog, profesor universitar. Debut editorial cu volumul de poezie *Alb pelerin* (1977), urmat de alte șapte culegeri de versuri.
3. Horia Bădescu (n. 1943), poet, prozator, eseist clujean; membru fondator al *Cenacului Echinox*; debut în 1971 cu *Marile Eleusii*; Alte volume: *Anonimus*, Cluj, Editura Dacia, 1977; *Ascunsa trudă*, București, Editura Eminescu, 1979; *Recurs la singurătate*, București, Editura Eminescu, 1982; *Starea bizantină*, balade, Cluj, Editura Dacia, 1983; *Anotimpurile*, 1987; *Zborul găștei sălbatice*, 1989 etc.
4. Ludwig Grünberg (1933-1995), filosof român, profesor universitar, specializat în filosofia culturii. *Vezi Axiologia și condiția umană* (1972).

Provincii culturale

MDG: *Aș vrea să întrerupem puțin seria amintirilor cu câteva reflecții asupra universului cultural din provincia transilvană, care apare în povestirea ta de o extraordinară efervescență și care a reușit să impună mai ales scriitori deveniți reprezentativi pentru această perioadă (anii 1970-1980), printre care și critici literari, mai mult sau mai puțin „profesionali”, prezențe constante în presa culturală și literară. Această prezență și vizibilitate ascundea un complex cultural și social: critica era un gen incert, spre deosebire de poezie sau proză, iar criticul din provincie trebuia să-și impună valorile în concurență cu cei din „capitală”, care se situau în apropierea „factorilor de decizie”, politica și editorială. Cum vedeai, simțeați pe atunci această distanță de „câmpul puterii”, și cum o vezi, simți astăzi?*

ML: E o întrebare cu mai multe straturi. Unul ține de specificul provinciei transilvănene, care a evoluat cumva distinct de regiunile Vechiului Regat, istoric și intelectual. Nu este vorba numai de prezența minorităților în Transilvania – maghiari și germani, în primul rând – care a obligat, chiar și în comunism, la o oarecare descentralizare instituțională chiar și într-un sistem hipercentralizat, cum era cel stalinist. Prezența maghiarilor și germanilor în câteva centre urbane importante a justificat înființarea unor reviste culturale în limbile minorităților la Cluj, Târgu Mureș, Brașov și Timișoara, lucru care, conform autorităților din perioada anilor '50-'60, de față internaționaliste, dar în culise naționaliste a permis înființarea și unor publicații regionale românești. Așa a părut, de pildă, chiar în 1949 *Almanahul literar* – revista literară care se va numi din 1954 *Steaua*. Clujul, de pildă, va deveni un bastion atât al multiculturalismului, cât și al competiției interetnice destul de devreme, fiind desemnat ca o capitală simbolică a Ardealului, care trebuia marcată ca fiind românească. Aici va apărea și un Institut de Istorie a Transilvaniei foarte puternic, și științific, și politic, axat mai ales pe construirea unei narative românești asupra Transilvaniei. Odată cu transformările demografice ale orașului, acest gen de competiție a alimentat și în bine și în rău dinamica culturale: pe de o parte, a ajutat la proliferarea și întărirea administrativă a instituțiilor culturale: două teatre (român și maghiar), două opere (română și maghiară), două cotidiane locale, mai multe reviste de cultură – între care, însă, *Echinoc*-ul, ca revistă studentească și cumva ieșită din circuitul oficial, își asumase o identitate redacțională, inclusiv la nivelul paginilor, trilingvă: Pe lângă paginile românești, mai existau câte o pagină maghiară și germană, o structură care s-a păstrat până în 1989. Pe de altă parte, Clujul era și un centru al naționalismului cultural, care adesea era folosit doar ca truc ideologic, menit să conserve niște resurse instituționale chiar și în vremuri de penurie, sub pretextul competiției simbolice dintre etnii.

Pe de altă parte, încă din secolul al XIX-lea, Transilvania era mai curând o rețea de orașe decât o provincie structurată centralist – pe un model ce implica o capitală mare, și provincii care erau complet subordonate și cărora li se extrăgea întreaga sevă demografică și culturală pentru Centru, așa cum se dezvoltase Vechiul Regat, în raport cu Bucureștiul. Transilvania s-a croit pe structura „celor șapte orașe” (*Siebenbürgen*) săsești medievale și a conservat o structură comunicațională și instituțională în rețea, fără un centru dominant. Asta a însemnat o anumită emulație culturală la bază – la nivelul claselor mijlocii, nu numai la nivelul elitei – o structură care cumva a asigurat destul de multe resurse materiale și simbolice care să constituie un factor de atracție suficient de puternic pentru ca restul transilvănenilor să nu fie în mod fatal atrași de București. Efervescența de care vorbești e legată de aceste condiții sociologic distincte pe care le oferea provincia transilvăneană față de rest, care era și o resursă identitară și de mândrie pentru ardeleni. Distanța față de Centru nu era, astfel, doar un handicap, ci și un avantaj care asigura o mai mare autonomie culturală. Să nu uităm că

începuturile dezghețului literar al anilor '50 au fost marcate de poezii de la *Steaua*. Clujul avea o personalitate distinctă încă din perioada interbelică, la care ținea și dorea să o păstreze: era, de pildă, orașul lui Blaga și Agârbiceanu – două nume emblematice la acea vreme pentru oraș. Pentru literatură, puternicele departamente Filologie și Litere de la Cluj au fost o fabrică importantă de critici literari, deschiși spre literaturile europene și fără complexe față de verdictele de la București. Scriitorii clujeni au devenit apoi tot mai bine conectați la viața Uniunii Scriitorilor și la luptele pentru legitimare de la nivel central. *Jurnalul* lui Mircea Zăciu este un document mărturisitor valoros în acest sens. Asociația scriitorilor din Cluj era a doua cea mai numeroasă și influentă din țară. Dar nu m-aș hazarda să afirm că a jucat totuși un rol crucial în strategiile competițiilor literare la nivel național. Clujenii erau doar coopțați în jocuri de putere literară, nu dădeau tonul. Bucureștiul păstra un rol hegemonic crucial. Toate se făceau și desfăceau la București – nu numai din pricina apropierii de centrele de putere politică sau administrativă, ci și din cauza infrastructurii culturale propriu-zise bucureștene. Mi-a fost suficient să îmi dau seama de acest lucru, vizitând o dată Casa Scânteii, prin anii '80, și văzând că mai toate redacțiile ziarelor, revistelor, editurilor bucureștene erau în aceeași clădire; că informația circula rapid pe coridoare, de la o publicație la alta, că această clădire era de fapt un *hub* care avea o capacitate de mobilizare și de reacție foarte rapidă, și era firesc ca politicile, proiectele, reacțiile și protestele să se ivească de aici, dintr-un spațiu gândit să asigure un deplin control, dar care putea deveni și o foarte puternică fortăreață de rezistență pentru lumea intelectuală. Asta făcea ca lumea, pentru locatarii Casei Scânteii, să înceapă și să se sfârșească, adesea, în această clădire. Restul nu părea să conteze așa de mult – așa cum pentru bucureșteanul de rând, chiar și astăzi, România e Bucureștiul, Valea Prahovei, Litoralul și restul provinciei. Astăzi cu supremația online-ului, cultura e mai delocalizată, dar în esență patternurile de dominație ale Centrului în raport cu Provincia cred că tind să se conserve.

MDG: *Să revenim însă la amintirile anilor de facultate și de experiență a presei studentești...*

ML: După nouă luni de armată, m-am trezit nerăbdător să urmez cursurile facultății de filosofie. Aveam un elan de puteam sparge munții! Repede rețezat de practica agricolă de o lună, cu care mi-am început viața de student, iar apoi de monotonele cursuri pregătitoare, de două săptămâni, care intrau în rutina pregătirii „bobocilor” în primul an de facultate. Nerăbdarea îmi fusese potențată de așteptarea de a începe să scriu la *Napoca Universitară*, unde eram deja așteptat să fiu cunoscut și să colaborez. Dorin Serghie¹, căruia Radu Săplăcan îi aruncase buzduganul cu trei peceți înainte și pe care atunci îl cunoșteam, îmi transmisese că mă așteaptă și că mă va introduce la Constantin Hârlav², fost echinoxist și el, iar pe atunci secretar de redacție al revistei și responsabil de paginile literare. (Retrospectiv, realizez că parcursul meu în literatură fusese cumva talonat de o rețea întreagă de ajutoare și prieteni mai mari decât mine, care mă sprijineau de la distanță. Fusesem de fapt un norocos.)

La primul contact cu redacția, am fost invitat să scriu două recenzii despre cărți ale optzeciștilor abia apărute, pentru ultimul număr – triplu – al anului 1979: *Ninsoarea electrică*, de Traian T. Coșovei, și *Izgonirea din Paradis* al Denisei Comănescu. Am transmis articolele domnului Hârlav, care apoi a compus, cu un scris mărunț, foarte elegant, în registrul de redacție, un salut de câteva rânduri, destul de pompos și flatant, în care ideea principală era că revista are un nou cronicar literar, pe care îl primește cu căldură.

-
1. Dorin Serghie (1954-1997), poet, eseist, jurnalist; autor al volumului postum de versuri *Clopotele Tăcerii* (2015).
 2. Constantin Hârlav (1950-2014), critic și istoric literar; secretar de redacție la *Echinox* (1971-1973); redactor-șef (1975-1977) și apoi secretar de redacție la *Napoca Universitară*. Autorul volumelor *Despre Caragiale*, 2010; *Caragiale și iar Caragiale*, 2011.

Tot atunci am fost invitat să coordonez cenaclul *Napoca*, asistat de poetul Ion Mureșan – un cerc unde își exersau talentul câțiva viitori scriitori: Ovidiu Pecican, Pașcu Balaci, Simion Aștilean, Laurențiu Mihăileanu, Petru Scutelnicu, Alexandru Hălămeșean, Ioan Negru, Alejandro Lopez (poet ecuadorian și medicinist), Ionel Bota, Eugen Axinte, Gelu Patriciu Mureșan, Axente Pop. Curând însă, în urma unor intrigă cu iz politic, Constantin Hârlav avea să fie schimbat din funcție, înlocuit de Dorin Serghie – student la filosofie și talentat eseist. Iar echipei de la *Napoca Universitară* i se mai alăturau câțiva filosofi-scriitori sau reporteri: Florin Ardelean, secretar de redacție, Dan Antonoaie, Constantin Hiriza, Gheorghe Olteanu, Ioan Hotico, Mihai Pascaru. Dintre ei, Florin Ardelean va face o frumoasă carieră de prozator, jurnalist și istoric literar la Oradea, iar Mihai Pascaru, fost coleg de grupă la filosofie cu mine, va face o carieră de sociolog și va fi profesor universitar la universitatea din Alba Iulia; prolificul și foarte dotatul prozator, istoric și eseist Ovidiu Pecican, actualmente redactor-șef al revistei *Steaua* mi-a fost apoi coleg la *Echinox*; Ioan Negru, alt coleg de grupă și bun prieten a devenit după 1990 jurnalist și a publicat câteva volume de poezii.

La *Napoca universitară* am rămas aproximativ un an, pentru ca apoi să trec în redacția *Echinox*, tot pe post de cronicar literar, într-o echipă dominată de studenți filologi și împărțind pagina de cronici cu Ioan Milea¹. Am avut astfel șansa să mă alătur unei formidabile echipe, într-o perioadă de eferescență care a însemnat și apogeul *Echinox*-ului lui Pop, Papahagi și Vartic. Echipa de la conducere avea să fie schimbată în 1983, păstrând totuși o parte din vechea redacție.

MDG: *Schimbarea din 1983 a fost una politică, asemănătoare cu cea petrecută la Iași în același an (în luna mai), la revistele Dialog și Opinia studențească? La Iași avuseseră loc mai multe percheziții urmate de interogatorii, s-au dat sancțiuni politice („mustrare cu avertisment”) și au fost înlăturați de la conducerea celor doua reviste Al. Călinescu, Sorin Antohi, Liviu Antonesei...*

ML: Cred că ai dreptate și încep să înțeleg cum au stat atunci lucrurile; cred că în perioada respectivă, începutul anilor '80 se întărea represiunea și asta afecta și conducerea revistelor care „fluierau în biserică”, precum cele de la Iași, sau deveniseră prea vizibile, incomod de vizibile, pentru că atrăgeau atenția Europei Libere, unde Monica Lovinescu și Virgil Ierunca aveau mereu cuvinte de apreciere...

Între timp, începusem să frecventez la Dej un cenaclu de scriitori care debutaseră sau se pregăteau să debuteze și erau împrăștiați prin orașele sau satele din Transilvania – Cenaclul *Saeculum*, al tinerilor scriitori ardeleni. Inițiativa fusese tot a lui Radu Săplăcan, care, acum profesor la un liceu industrial din oraș, se gândea să construiască o rețea de sprijin pentru cei deja afirmați într-un fel sau altul, dar care, izolați de viața literară, riscu să se scufunde în anonimat și uitare. A ieșit de aici o mișcare efervescentă, cu întâlniri lunare memorabile la Clubul Tineretului din Dej, o vreme, apoi la Beclean, după câțiva ani. Entuziasmul electrizant al lui Săplăcan aduna astfel în jurul lui un număr de scriitori de valoare. Îmi amintesc că, de la Cluj, ne deplasam cu trenul de Dej sau Beclean împreună cu Teohar Mihadaș (poet senior, care acceptase să fie numit președinte de onoare al cenaclului), Alexandru Vlad, Radu Țuculescu și uneori Horia Bădescu. De la Brașov, ni se alăturau Daniel Drăgan, Gheorghe Crăciun și Vasile Gogea. De la Baia Mare veneau Vasile Dragomir și Gheorghe Pârja; de la București – Ioan Groșan. La Dej ne așteptau Zorin Diaconescu (fostul meu profesor de engleză din liceu și prieten nedespărțit al lui Săplăcan), Ion Mureșan (care era profesor la Strâmbu, un sat aproape de Dej), Magdalena Vaida, Gavril Țărmure (pe atunci profesor și metodist la

1. Ioan Milea (n. 1958), poet, critic, cercetător literar, traducător, redactor la *Echinox* (1980-1983); volume: *Seară cu Dante și alte poeme* (1995), *Sub semnul poeziei*, eseuri (1999).

Casa pionierilor din Dej); de la Beclean veneau Cornel Cotuțiu, Andrei Moldovan, Aurel Podaru, Gavril Moldovan, Olimpiu Nușfelean; ni se alăturau apoi Viorel Mureșan (de la Surduc), Ioan Pinte, Marcel Lușe și Domnița Petri, de la Bistrița. Cam acesta era „nucleul dur” ale *Saeculum*-ului, în perioada în care l-am frecventat – din 1981 până prin 1983-1984, când repartiția în Bihor a făcut să nu-l mai pot frecventa cu regularitate.

MDG: *Sunt tentat sa te întreb ce au devenit toți aceștia? Sunt în același timp impresionat de memoria numelor, care mă face să cred că relațiile dintre voi au fost destul de solide și schimburile culturale de intense, ceea ce a permis păstrarea numelor în memorie.*

ML: Cu toții și-au continuat carierele literare și după 1990, unii dintre ei – precum Vlad, Crăciun, Groșan – devenind repere ale presei generației '80, poetul Ion Mureșan – deja un clasic în viață, aș spune, iar Viorel Mureșan și Domnița Petri erau poeți de raftul întâi. Carierele lor au cunoscut conversii interesante, în unele cazuri, dar legătura cu scrisul a rămas neîntreruptă. În ce mă privește, continuam însă să scriu critică la revistele clujene (*Tribuna* și *Steaua*), iar din 1983 devenisem titularul rubricii „Generația '80” la revista *Astra*, din Brașov, la invitația lui Daniel Drăgan, care începuse să promoveze mai mulți scriitori din echipa de la *Saeculum*. La *Astra* se formase o echipă redutabilă de optzeciști: Alexandru Mușina¹, Gheorghe Crăciun², Vasile Gogea³, Radu Săplăcan, Miruna Runcan⁴, A.I. Brumaru⁵. Spre sfârșitul anului următor însă am fost atenționat că la cabinetul de partid din Brașov se credea că articolele mele erau cam „prea depresive” (nu știu cum putea fi o cronică literară depresivă, dar, mă rog...) și că aș putea să încerc să scriu mai optimist, mai în ton cu comandamentele epocii. Cred că în acei ani secretar cu propaganda în județul Brașov fusese Dan Brudașcu, viitorul meu coleg la Radio Cluj de la începutul anilor '90 și titularul emisiunii „Universul creștin” („Universul cretin”, îi spunea el, glumind), iar apoi senator PRM... Am răspuns, scurt, că nu știu să scriu altfel decât scriu și am încetat colaborarea cu *Astra*.

După vreo doi ani de întrerupere a colaborărilor și de „recompunere” intelectuală, am început să colaborez cu revista *Familia* (cam din 1987-1988), preluând cronica de poezie a revistei, rubrică deținută până atunci de Al. Cistelecan, care între timp se mutase la Târgu Mureș și fusese angajat la revista *Vatra*, ca redactor. La *Familia* am avut o perioadă foarte

-
1. Alexandru Mușina (1954-2013), poet, teoretician literar, unul dintre liderii grupului de poeți de la Cenaclul de luni. Debutează în volumul colectiv de poezii *Cinci*, la Editura Litera, în 1982, iar individual cu *Strada Castelului 104*, la Editura Cartea Românească, în 1984.
 2. Gheorghe Crăciun (1950-2007), prozator din „generația '80”. Debutează în 1982 cu romanul *Acte originale/copii legalizate*. Volume: *Compunere cu paralele inegale*, 1988; *Frumoasa fără corp*, 1993; *Pupa russa*, 2004.
 3. Vasile Gogea (n. 1953), prozator, poet, eseist, editor. Debutează după 1989 cu *Scene din viața lui Anselmus*, roman, 1990. Volume: *Fragmente salvate. 1975-1989. Jurnal și alte texte*, 1996; *Propoieziții*, versuri, 1998; *Exerciții de tragere cu pușca de soc*, publicistică, 1998; *(Re)citindu-l pe Eminescu. În umbra timpului*, eseu, 2000; *OftalMOFTologia sau ochelarii lui Nenea Iancu*, eseu, 2002; *Logodnica mecanicului Gavrilov*, proză scurtă, 2002.
 4. Miruna Runcan (n. 1954), poetă, teatrolog. Debut 1983 cu *Odaia de asediu*. Volume: *Hermandria* (versuri, 1986); *Cinci divane ad-hoc*, cu C.C. Buricea-Mlinarcic, 1996; *Modelul teatral românesc* (2000); *Actori care ard fără rest*, Fundația Camil Petrescu, 2011; *Signore Misterioso. O anatomie a spectatorului* (2011); *Critica de teatru. Încotro?* (2015); *Teatru în diorame. Discursul criticii de teatru în comunism* (2019-2021).
 5. A.I. Brumaru (1944-2025), filosof, eseist, critic. Volume: *Literatură și cunoaștere* (în colaborare cu Mihai Nadin, 1975); *Masca Principelui* (1977); *Fiiință și Loc* (1990); *Pariul cu legenda sau Viața lui Petre Țuțea așa cum a fost ea* (1995); *Despre Fiiința Românească*, eseuri (2001); *Repere ale gândirii românești*, eseuri (în colaborare cu Vasile Gogea, 2003); *Fiiința muzicală* (2005); *Forma filosofică* (2017).

bună. Mă înțelegeam foarte bine cu cei din redacție și cu colaboratorii permanenți: Dumitru Chirilă (secretar de redacție), Radu Enescu, Virgil Podoabă, Ion Simuț, Traian Ștef. Era o confrerie literară mărunță, foarte intimă, dar care trăia regretul distanței față de lumea din Cluj (unde se formaseră cu toții) și București. Dar printre ei, Cistelean, care tocmai pleca, fusese strălucit în cronicile lui de poezie de la *Familia*, iar moștenirea lui o resimțeam ca extrem de exigentă. Nu cred că am reușit vreodată să ajung la nivelul lui, deși nici nu cred că eram mult mai prejos.

„Eram, totuși, filosof!” Schimbarea la față a cronicarului literar

Încet, însă, mă simțeam tot mai încorsetat de formatul cronicilor. Simțeam nevoia unor analize mai ample, bazate pe o construcție conceptuală, pe dezvoltări argumentative, pe demonstrații. Eram, totuși, filosof! Nu eram mulțumit de stilul lejer, eseistic, autosuficient care deborda atunci în revistele literare, de faptul că cei mai importanți cronicari ai momentului se mulțumeau cu rezumate simpliste ale cărților recenzate și cu judecăți expediate. Ceea ce Noica numea pe atunci „lăutărism în cultură”.

Faptul că eram un critic care făcuse și filosofia îmi dădea, cred, sentimentul că pot privi literatura și dinăuntru și dinafară. Că am o mai mare disponibilitate de obiectivare, începând să înțeleg mai bine limitele discursului criticii foiletonistice, dominant atunci și nevoia de construcție sistematic-teoretică pe spații culturale și istorice mai largi. Pentru că începusem să citesc lacom, totodată, pe lângă sintezele de teorie literară pe care le furnizau traducerile din seria de *Studii* a editurii Univers, cărțile apărute la editura Meridiane – Braudel, Emanuel Le Roy Ladourie, Le Goff, Wallerstein, Jean Delumeau, Pierre Chaunu, Georges Duby. Reciteam, de asemenea, Karl Marx, care, în contextul descompunerii ceaușismului, la care asistam zilnic, mi se părea de-a dreptul profetic. Iar, în paralel, tot mai mult, studii de sociologie a literaturii – traduceri existente deja din Escarpit și Goldmann, cărțile lui Paul Cornea. Dar cartea care m-a convins definitiv de validitatea perspectivei sociologice asupra literaturii a fost *Economia bunurilor simbolice*, ediția de la editura Meridiane din 1986, în traducerea sa, Mihai.

Cam în aceeași perioadă, așadar – anii 1985-1986 – începusem să lucrez la un studiu mai amplu despre Ion Creangă, din care au apărut fragmente în *România literară*, *Steaua* și *Familia*. Încercam să îl privesc pe Creangă din perspectiva „țărăniei” lui jucate, după sugestia lui Ibrăileanu, utilizând conceptele din psihosociologia învățată la facultate, legate de dinamică de grup, de „status” și „rol” (încă nu îl citisem pe Goffman, cu teoria histrionismului social, dar eram pe aproape) și analizam cenaclul *Junimea* dintr-o perspectivă sociologică a distanțelor de clasă între Creangă și ceilalți junimiști. Și îl mai combinam cu Bahtin, teoria carnavalescului – unde Creangă apărea în cenaclu drept eroul central, tragi-comic, de carnaval. Studiul a rămas în manuscris, neterminat, pentru că mai târziu a venit revoluția și toate s-au dat (din fericire pentru mine!) peste cap. (Poate am să îl republic cândva, fie și fragmentat cum este, deși mi se pare acum datat.)

1989 și după

Atmosfera politică devenise însă, pe parcursul anului 1989 tot mai tensionată – cu scrisoarea celor șase foști demnitari comuniști, în frunte cu Silviu Brucan, adresată lui Ceaușescu, cu

disidența lui Mircea Dinescu, interdicția de semnătură (pentru o vreme) aplicată Anei Blandiana și luările de poziție ale câtorva scriitori respectați (Doinaș, Paleologu, Hăulică, Paler, Pleșu, Șora, Bogza) și se instalase un fel de paralizie a reacțiilor publice și ale discursurilor în care nu mai găseam un sens în scris și publicat critică literară. Prin noiembrie '89, am avut o discuție serioasă, eu simțindu-mă extrem de demotivat, cu Dumitru Chirilă, redactor-șef adjunct la *Familia*, spunându-i că voi renunța la cronica literară, răspunzând totodată la apelul romantic al lui Mircea Dinescu pentru o „grevă a scriitorilor”. Fusese un gest, totuși, de o naivitate extremă, în context: cui i-ar fi păsat, la sfârșitul anului 1989 că scriitorii români nu mai vor să scrie? Cât de în centrul absolut al lumii se situau scriitorii români, printr-o astfel de atitudine? Era un simptom însă pentru autoizolarea de societate a literaților, atunci. Iar pentru mine era doar un pretext să întrerup o activitate care mi se părea că nu mai are vreun fundament, când toată lumea în jurul nostru se prăbușea.

Revoluția m-a prins apoi la Beiuș, într-un concurs de împrejurări care semăna foarte mult cu situația din filmul lui Porumboiu: „A fost sau n-a fost?”. Pe 21 decembrie fusese liniște, dar pe 22 dimineața orașul era în plină revoluție, cu discursuri de la balcon de înfierare a dictatorului, imediat după căderea Ceaușștilor, iar apoi cu birouri ale primăriei ocupate de personaje bizare, apatice, pasiv-agresive, cu ochii pe televizoare, în costume de gărzi patriotice, în așteptarea unor comenzi de la Centrul FSN. S-au schimbat niște directori de instituții în zilele următoare și asta a fost tot.

La Universitatea din Cluj însă auzisem că fuseseră răsturnări spectaculoase. La Filosofie au fost îndepărtați prin votul studenților câțiva profesori: Traian Pop (care preda un curs de un an și un semestru de teorii marxiste contemporane, în care, la cursuri, tema principală fusese răspunsul lui la un articol scris de Althusser, și ajunsese să predea un fragment din biografia lui Marx până pe la scrisoarea către tatăl acestuia, redactată pe la 14 ani... După 1990 a devenit unul din ideologii filialei locale a FSN/PDSR/PSD din Cluj); profesorul Dumitru Drondoe, care în anii studenției mele încă mai preda Istoria filosofiei universale după un manual din epoca lui Stalin, a lui Dînnik; despre Drondoe, la bază cadru didactic școlit la universitatea muncitorească a anilor '50, folclorul studențesc spunea că făcuse facultatea de filosofie la Moscova, cu o teză de licență pe care, la întoarcerea în țară, și-a echivalat-o imediat cu o teză de doctorat, devenind apoi profesor și, în perioada în care eu eram student, secretar de partid pe universitate); Ion Irimie (fost secretar de partid pe facultate, după Drondoe), un profesor cu har, care preda cursul de teoria cunoașterii cu referiri consistente la Immanuel Kant; Călina Mare, prestigioasă profesoară de materialism dialectic și epistemologie, o filosoafă marxistă orientată spre științe și adeptă a „marxismului creator” (= nedogmatic), la rândul ei cu studii de fizică, ce nu a vrut să își renege opțiunea filosofică atunci când a fost provocată de câțiva studenți în timpul cursurilor și a fost presată să plece de la catedră, în ianuarie 1990. Fusese una dintre personalitățile cele mai importante ale facultății. Am revăzut de curând câteva eseuri scrise de doamna Mare în anii '60 și mi s-au părut foarte nonconformiste și îndrăznețe pentru contextul de atunci.

La Cluj m-am mutat în septembrie '90, angajat la Radio, unde director era Horia Bădescu, unul dintre sprijinitorii cenaclului nostru de la Dej-Beclean din anii '80. M-am înscris și la doctorat, la UBB în același an – un doctorat în filosofie. Iar din 1992 am devenit lector la catedra de sociologie, recrutat de Ion Aluaș, profesorul pentru care avusesem un imens respect până atunci. Și așa „m-am făcut” sociolog.

Moștenirea culturală a presei studențești

MDG: Pentru un intelectual ieșean, format în deceniul anterior (anii 1970), Clujul era o citadelă intelectuală rivală, revista *Echinox* era faimoasă în toată țara înainte ca *Dialog-ul* să aibă și el un renume. Am văzut recent ca s-a organizat la Cluj o revedere a foștilor redactori ai *Echinox-ului* cu ocazia aniversării a 50 de ani de la întemeierea revistei, a fost inaugurat chiar și un mic monument, în jurul căruia s-au fotografiat participanții. Nu cred că cei de la *Dialog* ar putea organiza așa ceva, revista ieșeană n-a supraviețuit evenimentelor din decembrie 1989, dar efervescența din anii precedenți a avut și aici efecte pe termen lung.

ML: Aș începe prin a spune că nu am resimțit *Dialog-ul* ca pe un rival, ci mai curând ca pe un asociat, iar relația cu revista studenților de la Iași ca pe o formă de solidaritate între egali. Noi, la Cluj, prețuiam spiritul tranșant, inteligent, dar și plin de umor al colegilor ieșeni, alături de care ne străduiam să găsim strategii comune de participare la transformările de atunci din câmpul literar, când se vorbea tot mai mult de competiția între generații și de lupta pentru recunoaștere a generației '80, în particular, cu care cei mai mulți dintre noi se simțeau solidari.

La vremea aceea, legăturile strânse dintre redacțiile publicațiilor studențești ofereau o platformă eficientă de publicare a tinerilor scriitori, susținuți de personalități cu autoritate în zona criticilor deja consacrați, o bună parte dintre ei universitari și totodată publiciști literari activi, poziționați în centrul confruntărilor pentru promovarea noii generații: Alexandru Călinescu la Iași, Ion Pop, Marian Papahagi, Ion Vartic, Mircea Zăciu la Cluj, Nicolae Manolescu, Mircea Martin, Ov. S. Crohmălniceanu la București. Pe lângă *Dialog* și *Echinox*, așadar, exista un întreg ecosistem publicistic studențesc, în care componenta literară era dublată de una „socială”, conform comenzii politice. La Iași, așadar, mai apărea *Opinia Studențească*, la Cluj *Napoca universitară*, iar la Timișoara se impusese ca tot mai vizibilă revista *Forum studențesc*. Ultimele publicații menționate nu aveau un profil literar propriu-zis, ci doar câteva pagini culturale, restul conținutului fiind dedicat articolelor pe teme social-politice sau activităților cotidiene ale studenților, cele acceptate ca fiind legitime în parametrii ideologici și ai cenzurii epocii. Cu toate acestea ele au îndeplinit un rol important în asigurarea autonomiei tematice a revistelor cu profil cultural predefinit (*Dialogul* și *Echinoxul*), deturnând o parte din presiunea pentru conformismul ideologic așteptat din partea presei, care, în ansamblu, era probabil evaluat ca echilibrat la nivel de centru universitar.

Modelul acesta – o revistă studențească de cultură plus o revistă „socială” – reproducea de fapt o diviziune funcțională a activităților publicistice existentă la nivel central. La București, funcția de „revistă de cultură pentru studenți” era preluată de *Amfiteatru*, iar cea „socială” de *Viața studențească*. Revista reprezentativă a Universității din București era *Universitas* [Universitatea comunistă?], iar cea a Centrului universitar se intitula *Convingeri Comuniste* și se afla, cum îi sugerează și numele, sub un control ideologic mult mai strict decât publicațiile omologe din provincie. Dar *Amfiteatru* și *Viața studențească* erau reviste ale UASCR (Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din România) și controlate de CC (Comitetul Central al PCR), cu redactori permanenți numiți politic și cu același statut precum ziariștii profesioniști. Asta, spre deosebire de redacțiile centrelor universitare, compuse din studenți, redacții care se reînnoiau la doi-trei ani odată, când noii recrutați înlocuiau redactorii-absolvenți. Aceasta însemna că revistele studențești puteau avea o autonomie mai largă comparativ cu revistele profesionale – o autonomie care, la rândul ei, putea fi mai pronunțată în provincie în raport cu Capitala. Pe de altă parte, ele aveau rate de mobilitate a redactorilor mult mai mari – de aici și o oarecare tensiune între continuitate și discontinuitate la nivelul echipelor redacționale. Mobilitatea putea viza și schimburi între publicațiile aceluiași centru universitar. Eu, de pildă,

am ajuns redactor la *Echinox* după un an de ucenicie la *Napoca Universitară*, unde fusesem responsabilul rubricii de Cronică literară (rubrica se intitula „Juvenilia” și era dedicată mai ales debutanților). Veneam după ce o întreagă promoție de echinoxiști părăseau redacția: Ion Simuț, Radu G. Țeposu, Ioan Groșan, Emil Hurezeanu, Ioan Buduca (redactor la *Napoca Universitară*), iar în redacție se resimțea un gol adânc de talente. Am putut să constat atunci că fiecare promoție mai importantă de echinoxiști care pleca de la revistă avea un sentiment de sfârșit de lume, că *Echinox*-ul se termină odată cu ei. Ceea ce asigura însă continuitatea spiritului *Echinox*-ului era conducerea „triumvirilor” (Pop, Papahagi, Vartic), exigentă și motivată în același timp. Golul, în vremea mea, a fost umplut apoi cu nume care încă între timp au devenit repere ale literaturii contemporane: Marta Petreu, Ion Mureșan, Corin Braga, Ruxandra Cesereanu, Ovidiu Pecican, Liviu Malița, Andrei Zanca Sofalvi, Virgil Leon, Ioan Milea, Gheorghe Achim, Ștefan Melancu, Pop Flore, Lucian Ștefănescu, Carmen Negulei, Cristina Felea. Instituția *Echinox*-ului continua să funcționeze. Iar un rol probabil cheie îl avea modul în care conducerea revistei construia această continuitate: niciunul dintre „absolvenții” de *Echinox* cu o oarecare pondere în consolidarea revistei nu era uitat: cărțile lor erau recenzate în continuare în revistă, invitațiile la colaborare pentru numere tematice nu îi ocoleau, reușitele editoriale deveneau modele discutate și adesea urmate de emuli. *Echinox*-ul își construia din mers propria tradiție, impunând o formă de „academism literar” în mișcare, dar și forme de solidaritate transgenerațională, prin colaborările echinoxiștilor din afara perimetrului revistei propriu-zise. *Echinox*-ul furniza o sursă de capital social și de prestigiu care te urmărea peste tot în lumea literară.

O instituție importantă fusese „colegiul de redacție” – sau caseta redacțională –, care, alături de indicarea componenței actuale a redacției pentru fiecare număr, includea „gruparea revistei”, adică o listă a tuturor membrilor redacției de la începuturile publicației până la numărul curent – o listă care se îmbogățea de la an la an.

MDG: *Te-aș întreba în ce măsură această coeziune de grup intelectual ți-a marcat formarea și opțiunile? Și, pornind de aici, cum vedeai și cum vezi transformarea în timp a raporturilor dintre științele sociale și literatură. Dincolo de intoleranța reciprocă?*

ML: Am fost întotdeauna mândru de statutul meu de echinoxist și am purtat această etichetă ca pe un blazon. Pentru mine, student la filosofie cu ceva veleități literare, lucrul în redacția *Echinox* a fost ca o a doua facultate, un spațiu de autodidaxie de înaltă clasă, sub îndrumarea unor personalități excepționale, pe care le admiram pentru competența, deschiderea, spiritul democratic și solitudinea față de noi, actualii sau foștii redactori, pe tot parcursul carierelor noastre, inclusiv post-echinoxiste. Ion Pop¹ și Marian Papahagi² cred că ne urmăreau parcursul și ne sprijineau de la distanță. De pildă, când începusem să scriu despre Creangă, i-am dat domnului Pop să se uite peste un fragment mai mare din manuscrisul meu, pe care l-am văzut apoi, peste câțiva timp, publicat direct în *România literară*, pe două

-
1. Ion Pop (n. 1941), critic literar și poet, director al revistei *Echinox* (1969-1983), autor al numeroase studii despre poezia românească. Volume: *Avangardismul poetic românesc* (1969), *Poezia unei generații* (1973), *Transcrieri* (1976), *Nichita Stănescu. Spațiul și măștile poeziei* (1980), *Lucian Blaga, universul liric* (1981), *Lecturi fragmentare* (1983), *Jocul poeziei* (1985), *Avangarda în literatura română* (1990), *A scrie și a fi. Ilarie Voronca și metamorfozele poeziei* (1993), *Recapitulări* (1995), *Pagini transparente* (1997), *Ore franceze, Ajournement general* (1994). Este membru al Academiei Române.
 2. Marian Papahagi (1948-1999), fondator și redactor-șef al revistei *Echinox* (1968-1983), italianist și critic literar. Volume: *Exerciții de lectură*, 1966, 2003; *Eros și utopie*, eseuri, 1980; *Critica de atelier*, 1983; *Intellectualitate și poezie*, 1986; *Cumpănă și semn*, studii, 1991; *Fața și reversul*, eseuri, 1993; *Fragmente despre critică*, 1994; *Interpretări pe teme date*, 1995; *Rațiuni de a fi*, 1999.

pagini din mijloc. Ion Pop îmi transmisese manuscrisul meu lui Mircea Iorgulescu¹. Cam acesta fusese răspunsul lui...

Iar în ce privește relația *Echinouxului* cu științele sociale – mai exact cu filosofia – aceasta era destul de nuanțată. În redacție mă regăseam cu Marta Petreu² și Ion Mureșan – ambii studenți la filosofie, ca și mine; Marta se mai ocupa și de pagina de filosofie a revistei. Totuși, exista din partea filologilor o anumită ostilitate față de filosofi și filosofie, mai ales sub forma rânced-ideologizantă în care era practicat în studiile din revistele cu profil de științe sociale din alte reviste. Acceptarea unor teme de acest gen era resimțită drept o formă de concesiune acordată „heteronomicului” și comenzii ideologice, mult mai pronunțate în felul în care se scria filosofie pe atunci, percepută ca o formă de vorbărie de la „învățământul politic”. Cred că atitudinea asta era consecința pe termen lung a excluderii secțiilor de filosofie din facultățile de Litere și Filosofie, cum funcționaseră ele în perioada interbelică, iar noi eram primii probabil care resimțeam acest divorț și îl conștientizăm. Pe de altă parte, exista un anume respect pentru filosofii din generația interbelică, un tip de filosofie „legitimă” privită din unghiul studiilor literare. Mai existaseră câțiva filosofi talentați și la secția maghiară a revistei. Dar noi toți fuseserăm primiți în redacție (și priviți) întâi de toate ca scriitori. Cel puțin Marta Petreu și Ion Mureșan aveau o carismă și un succes de necontestat la critică, impunându-se printre numele cele mai importante în poezia generației. Și când, într-un număr din 1980 a apărut *Izgonirea din poezie*, a lui Ion Mureșan într-un număr de-acum istoric din *Echinoux*, Mircea Zăciu a declarat într-o discuție privată cu Ion Pop că Mureșan are toate atuurile pentru un mare poet. Așa și era!

Criza socială și schimbarea intelectuală

MDG: *Cum au evoluat studiile tale de sociologia literaturii, pornind de la remarcabila ta teză de doctorat, publicată în 2000 dacă-mi amintesc bine, care folosea datele accesibile din anii 1980-1990, o perioadă de criză intensă și de schimbări majore? Cariera universitară a reprezentat o oportunitate pentru continuarea acestora sau, dimpotrivă, te-a obligat să-ți diversifici terenul și să te orientezi spre alte teme de cercetare? În ce măsură ai reușit să găsești o legătură apropiată cu literatura și viața literară?*

ML: Asta cred că e cea mai grea întrebare!

MDG: *Am în vedere mai ales cercetarea pe care ai întreprins-o asupra minorităților naționale, în special cea a rușilor lipoveni, și o carte de referință pe care ai publicat-o, Teoria blocului de gheață (2023).*

ML: Revenind la transformarea mea de după 1989, trebuie să spun că noua mea identitate nu fusese doar un efect de asignare a unui status convertit în carieră profesională. Spre sociologie veneam atras de personalitatea lui Aluș³, care mă fascinase pe întreg parcursul meu

1. Mircea Iorgulescu (1943-2011), critic literar, redactor la revista *România literară* (1973-1989). Volume: *Rondul de noapte* (1974), *Al doilea rond* (1976), *Scriitori tineri contemporani* (1978), *Firescul ca excepție* (1979), *Critică și angajare* (1981), *Ceara și sigiliul* (1982), *Prezent* (1985), *Spre alt Istrati* (1986), *Marea trâncăneală. Eseu despre lumea lui Caragiale* (1988).
2. Marta Petreu (n. 1955), poetă, filosoafă, romancieră, redactoare la *Echinoux* (1977-1981), fondatoare a revistei *Apostrof*; debut cu *Aduceți verbele* (1981) – premiul pentru debut al Uniunii Scriitorilor, urmat de *Dimineața tinerelor doamne* (1983), *Loc psihic* (1991), *Poeme nerușinate* (1993), *Cartea mâniei* (1997), *Apocalipsa după Marta* (1999), *Falanga* (2001), *Scara lui Iacob* (2006), *Acasă pe câmpia Armaghedonului*, roman (2011).
3. *Vezi Ion Aluș. 1927-1994. Memoriile unui intelectual scrise de prietenii lui*, editura Limes, 2012.

din facultate: cu el făcusem în anul întâi un curs excepțional de „teorii sociologice”. Oficial, cursul se intitula „Doctrină sociologică burgheză”, după un format standard în planul de învățământ. La facultățile de economie, de pildă, exista un curs cu un titlu similar: „Doctrină economică burgheză”, menit – cum sugerează titlul – să înfiereze netemeinicia „științelor burgheze”, comparativ cu materialismul istoric. Aluș însă ne livra un curs extrem de sistematic și de nuanțat de teorii în care trata pe larg, mai ales în primul semestru, sociologia lui Max Weber. Era, de altfel, notoriu în facultate pentru pasiunea lui pentru Weber, despre care intenționa să scrie și o teză de doctorat. Nouă ni-l introducea luând lucrurile mai de departe, de la discuțiile filosofiei sfârșitului de secol XIX, cu distincțiile dintre științele naturii și științele spiritului, trecând prin Dilthey și teoria lui a comprehensiunii, pentru a ajunge la sinteza weberiană. Nu și-a mai scris, din păcate, teza, deși făcuse câteva studii de specializare în Germania, la începutul anilor '70. Ne-a prezentat apoi pe larg, în semestrul al doilea, sociologia americană a perioadei interbelice – cu accent pe Școala de la Chicago –, sociologia franceză și sociologia lui Dimitrie Gusti, inclus în marea listă canonică a sociologiei europene. El fusese autorul (împreună cu Ion Drăgan) celei mai impresionante antologii din sociologia franceză contemporană, o lucrare de un nivel pe care nu l-am întâlnit nici după aceea, impresionantă prin faptul că acoperea foarte bine cele mai importante direcții și opțiuni metodologice ale cercetărilor sociologice din Franța, până în 1970. La curs insista foarte mult pe ideea de modernizare și raționalizare a acțiunii, visând cumva la o sinteză între Marx și Weber. „Nu vă predau Marx”, declara el, totuși, ritos, „pentru că îl aveți la celelalte cursuri. Faceți destul Marx”. Altădată, ne spunea: „trebuie să avem curajul să spunem că Marx a și greșit. Și nici nu era un matematician destul de bun” (Aluș avea un cult pentru matematică și calcul, pe care le dorea introduse peste tot în cercetare și în administrație, pentru că... mă rog, tot Max Weber...). Era în schimb interesat să ofere o perspectivă asupra gândirii occidentale în care venera raționalitatea științifică angajată. Iar în anul patru, ne-a livrat un curs din nou foarte consistent de filosofie a istoriei.

Era un proeuropean și a fost plăcut impresionat când, printre temele de referat propuse la alegere, eu am propus să comentez „Istoria civilizației române moderne” de Eugen Lovinescu. Aluș scrisese mai înainte un studiu amplu asupra relației dintre tema modernizării și alternativele socio-economice din perioada interbelică, în care opțiunea prooccidentală a lui Lovinescu era o direcție cu care empatiza. Iar eu eram interesat de Lovinescu pentru că veneam dinspre critica literară și mă interesa justificarea sociologică a modernismului lovinescian ca doctrină. Cert este că am fost introdus direct într-una din temele centrale, structurale, ale poziționării culturii și societății românești, dincolo de analiza influenței lui Gabriel Tarde asupra teoriei imitației și a categoriilor sociologiei lovinesciene. Nu mai vorbesc de fundalul ideologic al temei, disputată atunci abundent în presa literară, între taberele protocronistă și anti protocronistă, confruntare cu care eram cu toții la curent.

Îmi mai amintesc aici, legat de receptivitatea profesorilor noștri față de polemicile din zona literară, comentariile profesorului Achim Mișu, care își începea mereu cursurile cu câte o „șopârliță” culeasă de prin presă sau cu câte o punere la punct legată de disputele zilei. Mișu făcuse cam tot atunci și o analiză (cam simplută) a prestigiului scriitorilor români cercetând referințele bibliografice reținute de o publicație oficială a BCU și ajunsese la concluzia că Eminescu era cel mai important scriitor român pentru că întrunea cele mai multe referințe. Și profesorul de materialism istoric, Andrei Roth, era preocupat de sociologia literaturii, publicând în 1988 *Shakespeare. O lectură sociologică*.

Nu cred însă că am avut vreun merit deosebit ca să ajung la sociologie. E adevărat, Aluș mă prețuia. Și îl prețuiam și eu pe el, cel puțin la fel de mult. Dar recrutarea mea printre membrii catedrei nu fusese necondiționată: Aluș îmi pusese în vedere că va trebui să fac

un efort de ajustare la cerințele profesionale specifice meseriei și că va trebui să învăț serios statistică și metodologie, să mă pun la punct pentru ceea ce urma să predau, altfel o să mă dea afară! Mă avertiza astfel, anticipând probabil propriile mele prejudecăți de filosof, care ar fi putut considera munca empirică și cercetarea științifică concretă o mare plictiseală. Da, avusesem și eu această aroganță, puternic indusă de facultatea de filosofie pe care o parcusesem, fiind unul dintre produsele ei exemplare, ca să spun așa. În studenție nu vedeam și nu căutam în filosofie decât Ideea, cu I mare; în anul trei exista opțiunea să te înscrii la una din trei specializări pe care le oferea facultatea: filosofie „pură”, psihologie și sociologie, unde se predau cursuri detaliate de profil. Eu alesesem filosofia, pentru că numai în filosofie vedeam progresul meu spiritual. În niciun fel nu îmi vedeam viitorul legat de o disciplină atât de terestră precum sociologia!

Dar Aluaș avea un stil de recrutare foarte organizat. Aplica, de fapt, principiile de management științific al resurselor umane, deși în vremea aceea nu se răspândise încă această ramură de foarte mare succes mai târziu. De pildă, la mine se uitase la mediile de admitere la facultate și corelația lor cu mediile de bacalaureat. Îmi spusese că avusesem 10 și la română, și la matematică, și că asta era ceva rar (el însuși avusesse la bacalaureat 10 pe linie, având note maxime la latină, matematică, științe și cam tot ce se predase în liceul greco-catolic pe care îl absolvise). Aptitudinile pentru matematică însă erau cele care îl interesau cel mai mult. Considera că matematica este cheia „științificității” (un cuvânt extrem de frecvent în vocabularul profesorului). Din această convingere l-a și lămurit pe domnul Traian Rotariu¹ să vină la el la catedră, să facă filosofia, să își dea doctoratul cu Boudon (alt „matematiciano-centric”) și să se ocupe de sociologie la Laboratorul pe care îl conducea – Rotaru fiind, la sfârșitul anilor '60, profesor de matematică la un liceu din Beclean. Pentru recrutarea altor colegi, pe care se gândea să îi atragă la catedră după ce fusesem și eu angajat, mi-am dat seama că folosea un algoritm de corelație a rangurilor, după ce îi ruga pe mai mulți angajați ai catedrei să așeze în ordinea capacităților candidații pe care îi viza pentru cooptare dintre cei mai buni absolvenți. Se pricepea la oameni – avea o intuiție a caracterelor formidabilă – și totuși voia să se asigure că lua decizia cea mai bună, o decizie fondată pe cât posibil științific.

Dar mai existase însă, prin 1990-1992, și o formidabilă „vânătoare de capete” în Universitate, în condițiile în care facultățile se reinventau prin replică la situația de dinainte de 1989 sau inventau structuri academice noi, iar nevoia de cadre noi universitare era acută. Ajuns la Facultatea de Sociologie, am putut astfel să constat că mulți dintre colegii mei mai tineri proveneau din promoția '90 a Facultății de Filosofie și că aproximativ jumătate din promoția celui an fusese absorbită de posturi debutante în Universitate.

Spre deosebire de ceilalți colegi ai săi, care la începutul anilor '90 înființau catedre și departamente noi, într-un context postrevoluționar în care totul părea posibil, Aluaș îmi arăta că angajările pe care le face el merg pe principiul „omul potrivit pe funcție” și nu invers, adaptarea funcțiilor catedrelor la omul nou recrutat, care să ducă în cele din urmă la cine știe ce improvizații manageriale, favoritisme și mici feude. Știa ce face: în 1991 organizase o întreagă conferință internațională, cu participare din mai multe țări europene îndeosebi, legată de organizarea și predare învățământului sociologic. Ideea era de a discuta și decide care ar fi cel mai potrivit model de învățământ sociologic. Era o dezbatere la care îi antrenase și pe colegii sociologi de la București, colegi care aveau un imens respect pentru Aluaș (Cătălin Zamfir, Dumitru Sandu, Lazăr Vlăsceanu), și s-au hotărât împreună să adopte un model de structură a facultăților de sociologie calchiat după cel al Universității din Bielefeld, considerat

1. Traian Rotariu (1943-2021) a fost decan al Facultății de Sociologie (UBB) și director al Centrului pentru Studierea Populației. Vezi <https://revistasociologieromaneasca.ro/sr/article/view/1753>

atunci ca fiind cel mai performant. Programul de studii urma, astfel, să grupeze materiile în câteva module distincte, care cuprindeau studiul teoriilor sociologice, metodele cantitative și metodele calitative. De asemenea, se adoptase principiul ca lucrările de licență ale studenților să includă în mod obligatoriu o componentă de cercetare de teren – cantitativă sau calitativă –, care să contribuie cumva la o mai bună cunoaștere socială. Facultățile urmau, de asemenea, să asigure condiții pentru derularea unor cercetări de teren în stagii de practică organizată cu studenții. Era o reacție la modelul unilateral teoretizant al studiilor sociologice de până în 1990 și o tentativă de a răspunde la o urgență socială considerată imperativă atunci.

De la teorie la practica sociologică

ML: Și acum să spun câte ceva despre cercetarea doctorală și ceea ce a urmat. Cum spuneam, am ajuns membru al catedrei de sociologie în 1992, mi s-au repartizat seminariile de Teorii sociologice ale cursului profesorului Aluaș, un curs de Sociologia vieții cotidiene și unul de Sociologia literaturii. A fost un moment de cotitură în orientarea mea, fiindcă atunci am decis să îmi convertesc doctoratul în filosofie, la care mă înscriisem în toamna lui 1990, într-unul sociologic. Dar, fiindcă din punct de vedere administrativ schimbarea întâmpina un mecanism foarte greoi (cu aprobări solicitate la nivel de minister) a rămas ca formal teza să continue să țină de domeniul Filosofie. Între timp am continuat să aprofundez și mai mult sociologia și să îmi regândesc teza în parametrii sociologiei. Învățam să „citesc” statistici și să caut corelații și structuri.

Îmi amintesc cum, la un moment dat, mi-a căzut în mână analiza ta a datelor din *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*¹, cel apărut la Iași în 1979, unde alcătuiai niște tabele referitoare la originile sociale ale scriitorilor din dicționar și le comentai în relație cu teoria câmpului literar, aplicând o analiză bourdieusiană. Pentru mine a fost un declic pentru ceea ce puteam să fac și eu, la rândul meu, cu resursele pe care le aveam la îndemână. Mi-am dat seama că, în ciuda izolării intelectuale și a sărăciei în materie de cărți de specialitate, puteam să mă folosesc de ceea ce era deja la îndemână. Fusesem profesor la Beiuș, iar la liceul „cel bun” din oraș – „Samuil Vulcan” – găsisem în bibliotecă anuarele școlare și date statistice despre populația elevi, începând chiar din perioada înființării lui. Liceul din Beiuș, fondat de greco-catolici în 1828, era unul dintre cele mai vechi licee românești din Transilvania, iar informațiile despre populația școlară acopereau câteva variabile sociale importante, precum confesiunea, originea socială a elevilor și date despre destinațiile acestora, în măsura în care puteau fi reconstituite.

Am copiat, prin urmare, aceste date și am început să le „prelucrez” într-un caiet cu „metoda bastonașelor”, adică numărând și adăugând câte o liniuță verticală în fiecare categorie de analiză pe care o puteam deduce din statistica școlară. Între timp, învățam metodologie și statistică dintr-un manual xerografiat al profesorului Traian Rotariu². (Domnul Rotariu scrisese

1. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, realizat de Stănuța Crețu, Gabriela Drăgoi, Florin Faifer, Lucia Berdan, Constanța Buzatu, Lucia Cireș, Ion H. Ciubotaru, Dan Mănuță, Corneliu Morariu, Leon Volovici. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979. Vezi și Mihai Dinu Gheorghiu, Notes on the Institutionalization of Romanian Literature in the 19th Century, *Cahiers roumains d'études littéraires*, București, 1, 1988, pp. 56-64.
2. Traian Rotariu (1943-2021), sociolog, doctorand al lui Raymond Boudon între 1974-1977 cu o teză publicată în România sub titlul *Școala și mobilitatea socială în țările capitaliste dezvoltate*, București, 1980. Alte cărți: *Ancheta sociologică și sondajul de opinie. Teorie și practică* (cu Petru Iluț), 1997; *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*, Iași, Polirom, 2003.

totodată o teză de doctorat, publicată la începutul anilor '80 sub formă de carte, despre relația dintre educație, clasă și mobilitate socială, după modelul lui Boudon, iar tema începuse și pe mine să mă intereseze). Parcurgând datele liceului din Beiuș reconstituite statistic, am constatat apoi câteva lucruri interesante pentru formarea și reproducerea elitelor din Ardeal în secolul al XIX-lea. De pildă, că, deși școlile din Beiuș erau greco-catolice, elevii erau cam în aceeași proporție și greco-catolici, și ortodocși; nu exista o politică de excludere pe criteriile religioase. Greco-catolicii aveau, de fapt, un program de iluminare națională, indiferent de confesiune. Este ceea ce ortodoxismul de astăzi vrea să facă uitat.

De asemenea, printre elevi erau mulți maghiari și evrei care urmau cursurile liceului. Elevii înscriși proveneau din toate mediile sociale, dar copiii de agricultori abandonau școala mai repede, după una-două clase de gimnaziu. O pondere destul de mare aveau fiii de preoți sau de învățători. Desigur, una dintre funcțiile liceului era să asigure o elită clericală instruită pentru bisericile românești greco-catolice, iar o bună parte din absolvenți deveneau mai târziu preoți, dar și învățători. Mi-am dat astfel seama că, la nivelul stratificării profunde a elitelor ardelenice, exista o clasă intelectuală formată din alianțe de preoți și învățători care s-a reprodus pe decenii întregi: fiul de preot contracta o căsătorie cu o fată de preot sau de învățător; un învățător avea de asemenea tendința să se însoare cu o fată de preot sau de învățător. Această alianță la nivelul elitelor satelor a constituit rețeaua de mobilizare politică și economică a românilor din Ardeal și asigura sistemul de vase comunicante orizontale ale regiunii, extrem de eficiente politic și economic, care explică în bună parte cum a reușit „societatea civilă” ardeleană să câștige un ascendent politic înainte de 1918. Cred că mai am undeva, prin vreun fișier, în calculator, aceste date...

În paralel, m-am apucat să extrag și eu, pentru doctoratul meu, datele din *Dicționarul* de la Iași folosit de tine și să construiesc o bază de date folosind și alte surse: un dicționar al membrilor guvernelor României din epoca modernă – dintre 1859 și 1944, un dicționar al presei românești. Datele prosopografice le combinam apoi într-un fișier SPSS. Pentru că, între timp, trecusem de la lucrul cu bastonașe la prelucrarea computerizată a datelor. Conversia mea era sprijinită și de „revoluția tehnologică” adusă de utilizarea calculatorului personal și a programelor de prelucrare statistică a datelor. Depășisem, deci, epoca de piatră și pășeam în viitor. Profitasem și de faptul că Aluaș îmi facilitase accesul la cel mai performant calculator din universitate, dăruit profesorului de către o asociație academică din străinătate: un PC 386, cu Windows și Word pe el, pe care îmi făceam calculele și scriam referatele doctorale. (Aluaș se uita la mine uluit și încântat de transformarea mea, ca și cum ceva magic se petrecea înaintea lui; alianța dintre informatică, matematică, tehnologie și cercetarea sociologică era un vis împlinit, care reifica fascinația pentru modernism a cuiva care scria doar de mână sau își dicta textele pentru a fi dactilografiate.)

Perspectiva asupra tezei mele se schimbase și ea radical acum. Când mă înscrisesem la doctorat, planul meu fusese să dezvolt și să extind ideile din lucrarea mea de licență, unde tratam câteva cazuri de filosofi români preocupați de tema „specificului național”. Teza mea se intitula „Etnocentrism și integrare europeană în conștiința culturală românească” și viza dilemele culturale ale integrării, ilustrate prin teoriile filosofice ale perioadei interbelice. Asta însemna că urma să contribuie în continuare la alimentarea unei dezbateri ideologice în parametri esențializanți trasați anterior, începând cu Ibrăileanu sau Lovinescu, și să adaug eventual o nouă contribuție la o temă de politică culturală dezbătută în niște termeni deja prescriși. Acum, cu datele în față, perspectiva se schimba complet. Întâi, aveam în față un tablou al elitelor secolului XIX și început de secol XX și puteam să discut condițiile sociale care au putut determina discursurile culturale respective. Astfel, schimbam perspectiva asupra problemei intrând pe un teren sociologic ce asocia problematica culturală de procesele de modernizare. Mecanismele reproductive social și rupturile puteau pune mai bine în evidență constrângerile

și opțiunile culturale disponibile ale elitelor acelor epoci. Datele prosopografice îmi permiteau să discut raporturile dintre câmpul cultural și câmpul politic, schimburile și transformările acestora, paralele cu procese de autonomizare și instituționalizare ce survin în întreagă această perioadă, asociate cu mecanismele modernizării. Puneam astfel la lucru un instrumentar conceptual furnizat de teoria câmpurilor sociale a lui Pierre Bourdieu și demonstrem totodată eficacitatea acestei perspective de analiză.

Am finalizat teza în 1998 și am apărat-o în anul următor în fața unei comisii interdisciplinare, care includea trei filosofi și doi sociologi, fiecare dintre referenți făcând observații parțiale pe segmentul specializării lui, nu pentru toate aspectele. Aceasta deoarece teza mea angaja atât o perspectivă istorică, cât și una filosofică, una literară și una sociologică. Dacă mă întrebi acum care dintre ele prevalează sau care mă reprezintă mai degrabă, aș spune că mai curând perspectiva sociologică, ea oferă principiul unificator. Sociologia cred că ține de un mod de a gândi o problemă sau un domeniu, decât de o formă teritorializată de cunoaștere cu teme, granițe și delimitări stricte între specializări.

Și acum despre legătura cu viața literară

Într-un mod destul de neașteptat pentru mine, apariția volumului publicat pe baza cercetării mele doctorale – *Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*, din 2002 – a fost recompensată cu un premiu pentru debut în critică la nivelul Asociației Scriitorilor din Cluj. Nu era o carte de critică, totuși, dar se pare că transmita un mesaj destul de puternic colegilor din câmpul literar.

Firește, între timp nu voiam să rup legăturile cu literatura, dar îmi schimbasem maniera de abordare. În 1997 inițiasem, împreună cu studenții în practică profesională, o anchetă sociologică printre scriitorii din Cluj – „Scriitorul în tranziție” –, prin care testam posibilitatea aplicării unui chestionar cu întrebări închise, precodificate, precum în anchetele sociologice standard. A fost o experiență la care reflectez și acum. Testul cel mai important fusese gradul de încredere al subiecților mei în dispozitivul de anchetă. Populația vizată era de aproximativ 200 de scriitori, membri ai Asociației locale a URSS, din care au răspuns la solicitarea mea doar 102. Mulți dintre nonrespondenți refuzaseră pentru că aveau convingerea că ei, ca scriitori, sunt unici, că datele nu pot fi comparabile, că o abordare statistică e fără sens, că întrebările sunt nepotrivite sau că probabil sunt securist dacă le cer informații atât de detaliate. Alții nu au putut fi contactați, pur și simplu. Dar atâtea câte au fost, răspunsurile și datele din fișele biobibliografice culese erau relevante și descriau o structură plauzibilă a câmpului literar clujean și a principalelor sale diviziuni. O parte din aceste date mi-au fost de folos în câteva studii de sociologie a literaturii publicate mai târziu. Redescopăr acum această anchetă și mi se pare în continuare utilă, din punct de vedere istoric, fiindcă timpul subliniază mai clar tendințe de schimbare abia sesizabile la începutul anilor '90.

Am mai întreprins o anchetă, de data aceasta dedicată lecturii și consumului de carte la nivel național, în 2010, în colaborare cu Centrul de Studii și Cercetări în Domeniul Culturii, al cărui fondator eram, alături de Liviu Chelcea și din al cărui Consiliu consultativ ai făcut și tu parte la un moment dat.

Despre diversificarea preocupărilor

Munca la catedră presupune asumarea unor obligații care pot cădea înafara preocupărilor tale cele mai stringente – cursuri care nu sunt tocmai în aria ta de interes științific, seminarii, activități birocratice, dar și cercetări cu valoare civică sau socială care trebuie făcute la

momentul potrivit. La mine au intervenit toate, deturnându-mi energia și atenția pe care doream să le dedic sociologiei literaturii și a intelectualilor. Cel mai important astfel de efort l-au constituit activitățile și cercetările derulate în cadrul Centrului de Cercetare a Relațiilor Interetnice (CCRIT), al cărui director am fost pentru o vreme, după decesul fondatorului său, profesorul Aluș. CCRIT apăruse ca răspuns la climatul etnic tensionat al anilor '90 și după violențele de la Târgu Mureș din martie '90, care au dezvăluit câtă energie destructivă și câte subterane necunoscute ale naturii umane puteau scoate la suprafață aceste conflicte. *Teoria blocului de gheață*, apărută în 2023, transcrie cea mai mare parte a acestor cercetări, focalizate îndeosebi pe raporturile dintre români și maghiari. Pentru mine a fost un serviciu civic prin care am contribuit, sper, la normalizarea acestor relații, de care mă simt încă mândru. Tot din această epocă datează și cercetările având ca obiect comunitatea rușilor lipoveni din Dobrogea, la care făceai trimitere menționând volumul colectiv pe care l-am coordonat.

MDG: *Facem parte amândoi dintr-o generație care se pregătește să iasă de pe scena publică, unii au părăsit-o deja, iar scena e ocupată acum de reprezentanții noilor generații, între care cea mai tânără este născută în anii 2000. Critica literară (dar și sociologia) s-a ocupat în decursul timpului de „problema generațiilor”, scriitorilor li s-au lipit etichete în funcție de deceniul în care s-au afirmat (noi am aparține „generației 80”, dar nu știu în ce măsură ți se potrivește ție), dar convenția asta nu a fost acceptată de toată lumea, a fost considerată simplistă și superficială. Cum vezi acest (pseudo?)concept, circulația lui în spațiul literar, și raporturile dintre generații?*

ML: Într-un fel amândoi am „crescut” în ambianța literară generată de bătăliile de recunoaștere ale „generației '80”, o categorie deja acceptată și canonizată în studiile literare, și avem amândoi cicatrici din luptele care au însoțit acest proces de clasicizare. Cred că „generația” este un pseudo-concept doar în măsura în care, cum spune Bourdieu, se transformă dintr-o categorie a practicii într-o categorie analitică și când, astfel, tinde să se transforme într-un instrument manipulabil de legitimare care operează în cadrul competiției dintre grupuri, de pildă, odată ce vârsta autorilor este pusă în cauză în calitate de principiu „natural” și „obiectiv” de diferențiere și „evoluție” culturală cu sens progresiv. Adesea, el activează stereotipuri latente, care invocă necesara „luptă dintre vechi și nou”, confruntările dintre „bătrâni și tineri” (aceasta era linia de atac a generaționismului anilor 1920 și 1930, instigat de articolele lui Mircea Eliade) și o logică istorică imanentă care reclamă înnoirea odată la, să zicem, 30 de ani, cum credea Albert Thibaudet (considerat încă prizabil în dezbaterile dintre savanții literari ai revistelor noastre din anii '80). Toate acestea erau adaptate la linii argumentative care se voiau legitimize sau, dimpotrivă, discreditante în raport cu emergența în literatură a „optzeciștilor”, prin apelul la un determinism demografic situat înafara contextului cultural.

Asta nu înseamnă, totuși, să refuzăm o reflecție asupra funcției autolegitimize și de marcaj identitar al invocării generațiilor, care evidențiază forme de autoincluziune pliate pe strategii de grup, dar și de distanțare individualizată în raport cu grupările active în spațiul literar.

Poziționările în raport cu discursul generaționist au fost însă mereu ambigue: pe de o parte, apelul la apartenența la o „generație” poate fi resimțit ca un afront la ideea unicității, caracterului ineluctabil al operelor individuale – și am observat că de multe ori riturile de afiliere generațională sunt precedate la anumiți scriitori de o răbufnire de orgoliu (un fel de a spune: „eu nu sunt inseriabil”), înainte de a consimți, fie și în termeni relativi, la a fi identificat ca aparținând la o grupare. Pe de altă parte, afilierea la un grup definit generațional poate conferi o identitate și o asigurare valorică pentru propria producție literară (afilierile de grup protejează prin apropierea tacită a virtuților grupului și, prin grup, a valorii personale, dar vulnerabilizează în același timp, atunci când e vorba de curenți imputabile grupului în

ansamblu). Umbrela generațională oferă astfel avantajele și dezavantajele structurale ale apartenenței la o rețea coezivă de competitori, unde strategiile colective de recunoaștere tind să fie mai eficiente decât cele individuale.

Dar, pe lângă toate aceste aspecte, înclin să cred că dezbaterile în jurul „generațiilor” și al logicilor clasificatorii autolegitimante sunt, cu cât se manifestă mai aprins, un efect al crizelor de reproducție și al strategiilor de „investiție biologică” din câmpul literar. Cazul „generației ’80” cred că exprimă destul de clar acest lucru, fiindcă apariția acesteia nu este explicabilă prin schemele de gândire cu care se opera până atunci.

Două condiții structurale ale câmpului literar cred că stau la baza emergenței grupului optzecist: mai întâi este vorba despre acumulările de poziții tot mai puțin controlate de politic în sfera publicisticii literare pe parcursul anilor ’70 (este vorba de un număr tot mai mare de redactori în redacții și edituri care nu fuseseră înrolați în PCR), ca urmare a ascendentului câștigat de Uniunea Scriitorilor și lumea culturală în perioada liberalizării relative survenite în a doua jumătate a anilor ’60 și mai ales în perioada 1968-1971. Presiunea ideologică tot mai accentuată din partea Partidului Comunist reinstaurată după Plenara din iunie 1971 este însă o formă de reacție la această liberalizare și introduce noi forme de control al editării, prin politici restrictive la adresa presei și editurilor în ansamblul lor – amintesc aici de reducerile de personal în presă și restrângerea formatului publicațiilor sub pretextul oficial al economiei de hârtie, alături de politici de reinstituire a unui control ideologic mai strâns asupra conținutului publicațiilor. O consecință a acestei penurii (aș zice) planificate este și politica de restricționare al debuturilor, care se împuținează semnificativ între 1971 și 1979. Un indicator statistic relevant în context îl reprezintă și diferența în ani dintre vârsta debutantului la prima apariție într-o revistă literară și vârsta la debutul cu un volum, care crește comparativ cu deceniul anterior, dând semnalmente unui blocaj. Sunt măsuri la care o parte a suporterilor principiului autonomist în literatură reacționează, încercând limitarea daunelor prin luări de poziție și replieri la nivelul instituțiilor literare, unde se formează rețele de rezistență în interiorul Uniunii Scriitorilor prin care se încearcă conservarea mecanismelor de autoconducere liberă achiziționate prin pactul stabilit cu conducerea comunistă de la sfârșitul anilor ’60.

Al doilea factor ține de efectele autonomiei relative din câmpul literar asupra unei părți a scriitorilor, ale căror poziții se văd amenințate tocmai de libertatea de apreciere pe care o câștigă critica literară într-un astfel de aranjament. Și aceasta pentru că autonomia literară nu este doar un principiu abstract al distanțării de politic, ci și o politică instituțională, afirmată prin acțiunea oamenilor și a publicațiilor și care produce, pe lângă principii de recunoaștere și incluziune pe principii de valoare, și diferențieri ierarhice printre actorii din câmp. Și pentru că autonomia literară se juca pe linia subțire ce separă libertatea artistică de controlul ideologic, competiția pentru recunoaștere survine adesea la frontiera celor două domenii, politic și literar, cu utilizare de resurse din ambele părți. Astfel, pe măsură ce se acumulează tensiunile dintre literar și politic în exterior, crește tensiunea și la nivelul confruntărilor din interiorul spațiului publicisticii, care antrenează luări de poziție tot mai acute și tot mai încărcate politic. Tensiunile culminează cu polarizările produse de promovarea teoriei protocroniste (un atac naționalist la ideea sincronismului Iovinescian și la ideea dependenței culturale interne de legăturile cu spațiul european) în câteva publicații ale epocii și replicile antiprotocroniste de la nivelul publicațiilor fanion ale Uniunii Scriitorilor – cu România literară ca vârf de lance. Conflictul devine acut odată cu acuzațiile de plagiat aduse lui Eugen Barbu în romanul său *Incognito*, din 1978, de către criticii *României literare* și ai altor publicații din provincie. Placat pe divorțul dintre „protocroniști” și „sincroniști”, „scandalul Barbu” avea să conducă la o polarizare ce amenința din interior principiul autonomist și atrăgea politicul într-un rol de arbitru al disputelor literare.

Pe acest teren al confruntărilor interne apare, de fapt, „generația '80”. Cum spuneam, este produsul unui efect structural, de câmp, în care mizele confruntărilor țin de necesitatea reproducerii subcâmpului autonomist în fața dublei presiuni ideologice, din exterior (din partea aparatului politic) și din interior (din partea grupului Barbu și a protococoniștilor). Nu întâmplător, optzeciștii vor fi îmbrățișați și sprijiniți de conducerea Uniunii Scriitorilor, de revistele-fanion ale Uniunii, de critica academică din principalele orașe universitare, împreună cu publicațiile studențești patronate de aceasta. Iar atacurile furibunde la adresa celor mai de succes reprezentanți ai „noii generații” din presa opozantă față de URSS – în primul rând prin neobosita în calomnie rubrică din *Săptămâna*, redactată de Eugen Barbu, intitulată fără urmă de modestie „La judecata de apoi a poezilor”, dar și în publicațiile oficiale dedicate tineretului, *Luceafărul*, *Suplimentul Literar al Scânteii Tineretului (SLAST)* și, adesea, revista *Flacăra* – nu au făcut decât să întărească pozițiile polului autonomist din câmp, prin atragerea optzeciștilor în această direcție. Astfel, ar trebui să ne dăm seama că ceea ce de regulă apreciem drept precondiții ale emergenței unei generații – similarități de vârstă, de ideologie literară, afinități stilistice etc. – sunt elemente mai puțin relevante, cel puțin în cazul optzeciștilor, grup produs parțial de blocajele survenite în sistemul editorial.

Și, probabil, ar mai trebui să observăm că, întâi de toate, „generația '80” a fost, de fapt, doar o listă. O listă de scriitori destul de eterogenă, care nu împărtășeau întotdeauna aceleași caracteristici socio-demografice, dar care era mereu reiterată în dezbaterile publice; o listă „precanonică”, vehiculată mai întâi ca o formă de recunoaștere a potențialului unor individualități, cu un conținut variabil, care includea poeți, prozatori sau critici considerați în general tineri („tânăr” era o categorie ce se referea mai curând la momentul debutului – efectiv sau iminent – decât la vârstele efective ale autorilor, aflat într-un interval destul de lax, între 1970 și 1980), reconstituită și reamintită în mai toate luările de poziție care doreau să constate existența unei prezențe literare colective care își clama dreptul la afirmare publică. Listele puteau varia în conținut, dar conțineau reguli de incluziune și de excluziune tacite. Mai întâi, erau favorizați la nominalizare membrii *Cenaclului de luni*, cenaclul condus de Nicolae Manolescu, lider de autoritate în critică, titular de cronică la *România literară*, organul oficial al Uniunii Scriitorilor. Erau apoi menționați scriitorii care gravitau sau (gravitaseră) în jurul cenaclurilor și revistelor studențești amintite (la Cluj *Echinox*, la Iași *Dialog* și *Opinia studențească*, la Timișoara *Forumul studențesc*, membrii altor cenacluri din centrele universitare, precum *Junimea* sau *Echinox*). Conținutul listelor, cu un caracter confirmativ permanent și de recunoaștere, depindea astfel de proximitatea față de grupurile în jurul cărora gravitau comentatorii: bucureștenii privilegiau membrii cenaclurilor bucureștene și câteodată mai uitau unii provinciali de pe liste; clujenii compensau cu liste mai abundente de scriitori tineri ardeleni, iar același lucru îl făceau ieșenii sau timișorenii. În ansamblu, listele agregate dădeau seama de un fenomen mai larg, care acredita intrarea în literatură a unui număr de scriitori în afirmare, care așteptau debutul și recunoașterea din partea establishmentului literar dominant, dar în care absențele se dovedeau de asemenea semnificative. Listele nu includeau, așadar, nume de tineri proveniți din cenacluri-clonă, alternative la cele studențești, precum *Confluențe* sau Cenaclul SLAST (*Suplimentul Literar al Scânteii Tineretului*) și care păreau mai degrabă efectul în câmp al unor strategii subversive de genul celor orchestrate de *Suplimentul Literar al Scânteii Tineretului*. Apărut după 1981 la inițiativa lui Ion Cristoiu, pe atunci redactor-șef adjunct al *Scânteii tineretului*, cenaclul *Confluențe* apela la tactici inflaționiste de validare a scriitorilor tineri pentru a neutraliza proeminența reprezentanților *Cenaclului de luni* și a aliaților lor optzeciști, în paralel cu sponsorizarea atacurilor la adresa conducerii Uniunii Scriitorilor de la începutul anilor '80 coordonate cu cele din *Săptămâna*.

Faptul că a existat un „ecosistem” care a sudat mediul academic de cel instituțional-literar, generând un mecanism de promovare editorială și de premiere girat de Uniunea Scriitorilor (în 1979 și anii următori cei mai mulți debutanți care vor primi premii de debut vor fi cei de pe listele de „optzeciști”) se datorează și unei conjuncturi aparte, care asociază recunoașterea de parcursuri educaționale asociate cu studiile literare, sau, mai larg, umaniste. Recent, am revizitat date din câteva dicționare de scriitori români (Dicționarul Zăciu, din 1995, apoi Dicționarul Sasu, din 2003)¹ și am observat că peste 80% dintre scriitorii din dicționar care debutează după 1970 au studii superioare, iar aproape două treimi vin din facultăți de litere; dacă la această proporție se mai adaugă și debutanți venind dintre alte zone ale studiilor umaniste (filosofie, arte), proporția specializărilor asociate cu domeniul artistic se apropie de trei sferturi. Acestea nu sunt date ce se referă la totalitatea intrărilor în literatură, ci la totalitatea legitimată prin mecanismele interne de recunoaștere ale criticii literare ca meritând atenția publicului ca scriitori. Interferența între studiul *umanioarelor* (Litere, cu predilecție) și practica scrisului – interferența, deci, dintre discurs și metadiscurs – a produs un tip de literator care devine deopotrivă un teoretician și practicant al scrisului, pentru care relația dintre „viață” și „text” – sau „realitate” și „scriitură” – este tematizată și internalizată drept tensiune și cod cultural fondator. Ca să închei bucla, revenind la discuția noastră despre *Echinox*, revista și gruparea cu care se asociază sunt un epifenomen al acestei structuri particulare a câmpului literar.

M-ai întrebat în ce măsură mă consider eu un exponent al acestei generații? Nu sunt. În primul rând datorită carierei mele literare întrerupte: deși am scris mult despre reprezentanții acestora, nu am debutat editorial în anii '80, deci nu am avut cum să fiu confirmat printre optzeciști. Pe de altă parte, apar totuși menționat într-o listă de (necanonizați încă) critici nouăzeciști promițători, într-un volum al lui Radu G. Țeposu². Dar nici omologarea printre nouăzeciști nu s-a mai confirmat.

MDG: *Cum crezi că e privită („receptată”) sociologia literaturii (și a artei, a culturii...) de către comunitatea sociologilor? Cum era înainte de 1990 și cum s-a transformat, dacă s-a transformat? Observam recent că unui sociolog important la nivel internațional precum Pierre Bourdieu i-au fost traduse la noi (cu o excepție, La distinction), toate cărțile lui importante, dar această receptare s-a făcut mai ales în câmpul editorial literar-artistic. L-aș menționa aici pe Bogdan Ghiu, poet, eseist și, mai ales, traducător profesionist, care a contribuit la difuzarea în România a multor opere filosofice și sociologice de mare importanță, în special din literatura franceză. Cum vezi problema asta, a traducerilor și a receptării lor, a raporturilor de la noi dintre principalele limbi internaționale (engleza și franceza) și a circulației internaționale a sociologilor români?*

ML: Despre cum e primită sociologia literaturii printre literați am mai vorbit. Pe scurt – cu suspiciune și cu prejudecata încă persistentă a identificării abordării literaturii din unghi sociologic cu reducționismul marxist. În partea cealaltă, printre sociologi, cred că există mai multă înțelegere pentru această disciplină, dar rămâne marginală. Cred că sunt două motive care întrețin această marginalitate: întâi – faptul că în sine prestigiul scriitorilor și al literaturii s-a prăbușit după 1990. Temele de cercetare legate de câmpul literar sunt văzute ca neprofitabile, științifice și pecuniar. Apoi, există dificultăți ce țin de dubla specializare pe care o reclamă, pentru un sociolog, abordarea literaturii. Trebuie să stăpânești instrumentarul conceptual sociologic, dar să și ai cunoștințe despre literatură, istoria, teoriile și autorii ei, la

-
1. Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, *Dicționarul scriitorilor români*, 4 vol. (1995-2002); Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române*, vol. I-II (colecția „Marile dicționare”), Pitești, 2006.
 2. Radu G. Țeposu (1954-1999), *Istoria tragică și grotescă a întunecatului deceniu literar nouă*, 1993/2002.

un nivel destul de ridicat. Ori, acest gen de specializare dublă, intimidantă pentru mulți cercetători tineri, este destul de rar. Și ar mai fi, cred, un al treilea motiv: influența crescândă a limbii engleze în bibliografia științelor sociale, pe de o parte, și reculul francezei, pe de altă parte. Franța are o tradiție și o școală puternică în domeniu, vizând atât sociologia câmpului literar cât și istoria și sociologia lecturii. Diminuarea audienței internaționale a francezei face astfel ca această resursă științifică importantă să fie mai rar utilizată. Dar lucrurile par să se schimbe, totuși, în ultima vreme. Pentru că sunt în al doilea an de când fac un curs de sociologie a literaturii la un masterat de la Litere de literatură comparată, observ multă receptivitate din partea studenților pentru abordarea pe care o propun eu. Spre deosebire de situația de acum, să zicem, douăzeci sau treizeci de ani, există un interes și o curiozitate crescânde pentru discursul științelor sociale aplicat studiilor literare. Este o mișcare care vine din interiorul celor din urmă – o încercare de a apropria perspectivele studiilor culturale, sau studiilor decoloniale și chiar sociologice în înțelegerea literaturii. Asta se vede din cărțile mai recente ale tinerilor Mihai Iovănel, Emanuel Modoc, Daiana Gârdan, Ștefan Baghiu sau din „hibridizarea” sociologiei și a criticii, într-o carte precum aceea, foarte recentă, a Ancăi Pârvolescu și Manuelei Boacă – *Creolizarea modernului. Transilvania la răscrucea imperiilor*, care pornește de la o analiză socio-istorică multiperspectivistică a conținutului romanului lui Liviu Rebreanu, *Ion*. Pentru mine sunt semne încurajatoare pentru resuscitarea interesului pentru disciplina noastră.

MDG: *În ce privește profesia de sociolog și statutul ei recunoscut abia după 2000, aș vrea să te întreb cum vezi raportul dintre două reprezentări „ideal-tipice” ale acesteia, cea a inginerului social și cea a sociologului critic? A fost critica literară un substitut al sociologiei critice? Intelectualul critic și sociologul critic fac parte din aceeași familie?*

ML: Cred că, înainte de 1989, critica literară a fost cam de toate, încercând să suplinească niște goluri de discurs ce ar fi trebuit să aparțină științelor sociale sau științelor politice, discursuri care lipseau. Ori, sub forma proteică a „eseisticii” găzduia, sub protecția autonomiei literare, idei și teme ale altor domenii, aflate sub un regim de cenzură mai strict decât cel al literaturii. În acest sens, desigur, critica literară putea genera o critică socială refractată, dar nu foarte transparentă. Era, într-un fel, una dintre calitățile care îi confereau mai multă influență și autoritate în câmp. Ea nu devenea însă o sociologie critică datorită absenței instrumentarului conceptual și metodologic.

În ceea ce privește prima parte a întrebării – da, cele două tipuri coexistă și îndeplinesc, cred, funcții diferite, dar la fel de necesare. Este important să ai sociologi-tehnicieni și tehnocrați capabili să aplice reforme, dar este la fel de important să chestionezi presuposițiile pe care se bazează reformele și instrumentele lor, valorile și să evaluezi consecințele unor posibile „inginerii” sociale. Cu toate acestea, științele sociale nu sunt atât de avansate încât să poată produce modele de transformări sociale fără efecte perverse. O sociologie critică mai servește, apoi, menținerii unei atmosfere democratice, capabile să reacționeze la abuzuri și derapaje din partea elitelor puterii. Aici, sociologia critică devine un aliat al intelectualului critic, deși o sociologie a intelectualității are datoria să dezvăluie și parti-pris-urile laolaltă cu logicile poziționărilor ideologice din câmp.

MDG: *O ultima întrebare, tipică pentru asemenea interviuri: la ce lucrezi acum? Ce ne pregătești pentru viitorul apropiat?*

ML: Lucrez la o analiză a transformărilor din câmpul literar și cel intelectual de după 1989. Sper să fie următoarea mea carte.

Mulțumim, așteptăm să te citim!

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE/
ÉTUDES, RECHERCHES ET
SYNTHÈSES

Producție, traducere, receptare: metadate pentru o sociologie a literaturii române

Emanuel Modoc¹, Daiana Gârdan²

Rezumat. Acest articol examinează posibilitățile de a reconstrui sociologia literaturii române prin exploatarea unor instrumente lexicografice și bibliografice de mari dimensiuni – *Dicționarul cronologic al romanului românesc* (DCRR), *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România* (DCRT) și *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice* (BRLR). Deși concepute într-un alt context intelectual și instituțional, aceste resurse se dovedesc astăzi a fi infrastructuri indispensabile pentru analize cantitative, comparative și de tip *distant reading*. Articolul urmărește două direcții complementare. Pe de o parte, reconstruiește genealogia acestor instrumente, discutând modul în care ele reflectă atât ambițiile documentare ale epocilor în care au fost realizate, cât și limitările lor structurale sau ideologice. Pe de altă parte, prin studii de caz, textul explorează felul în care metadatele pot fi convertite în indicatori și variabile utile pentru testarea ipotezelor privind dinamica producției, a traducerilor și a receptării. Miza principală a studiului este aceea de a arăta că literatura română poate fi repusă în circulație critică prin infrastructurile sale documentare. Acestea nu servesc doar inventarierii fenomenului literar, ci oferă o bază solidă pentru testarea ipotezelor critico-istoriografice și pentru integrarea literaturii române în dezbaterile internaționale privind dinamica sistemelor literare mondiale.

Cuvinte-cheie: sociologia literaturii, *distant reading*, dicționare literare, metadate

Introducere

De-a lungul ultimelor decenii, sociologia literaturii a evoluat în spațiul românesc într-un mod paradoxal: pe de o parte, a păstrat o fidelitate structurală față de tradiția hermeneutică, privilegiind analizele de text și contextualizările ideologice. Pe de altă parte, a nutrit ambiții de cartografiere sistematică, manifestate prin instrumente lexicografice și bibliografice de mare amploare, produse în regim instituțional. Această dublă orientare explică, în bună măsură, profilul aparte al sociologiei literare românești, care a utilizat dintotdeauna resurse lexicografice

1. Facultatea de Litere, Universitatea „Babeș-Bolyai”; emanuel.modoc@ubbcluj.ro, ORCID: 0000-0002-3716-4653.

2. Facultatea de Litere, Universitatea „Babeș-Bolyai”; alexandra.modoc@ubbcluj.ro, ORCID: 0000-0001-5975-0875.

exploatate ca adevărate baze de (meta)date pentru cercetări statistice sau cantitative și pentru reconstituirea unor dinamici literare de lungă durată. În acest context, articolul de față propune o reflecție asupra posibilităților și limitelor unei „sociologii a literaturii prin metadate” – o metodă de lucru care pornește de la surse precum *Dicționarul cronologic al romanului românesc* (DCRR) (Tudurachi, 2023), *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România* (DCRT) (Burlacu *et al.*, 2005; Milea, 2017) și *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice* (BRLR) (Beiu-Paladi *et al.*, 1980-1995; Brezuleanu *et al.*, 1997-2009) pentru a testa ipoteze legate de producție, circulație și receptare.

În absența unor corpusuri textuale digitalizate¹ care să permită aplicarea metodelor de *distant reading* în sens strict, aceste instrumente devin substitutul românesc al marilor baze de date literare prezente în Occident, prin care se pot confirma sau demantela clișee critico-istoriografice. Un exemplu notoriu este cel al „dominantei rurale” a romanului românesc interbelic: sinopsurile DCRR, recodificate într-o schemă coerentă de subgenuri, pot arăta că ruralul nu este în nicio perioadă un subgen dominant, ci un fenomen explicabil contextual, cu vârfuri de intensitate legate de conjuncturi istorice și politice (Borza, 2019, pp. 21-40). Alte investigații recente au continuat să demonstreze potențialul datelor lexicografice prin analize ale romanului modern, a rețelelor modernismului sau a politicilor de traducere.

Prin urmare, articolul de față propune să exploreze posibilitățile sociologiei literaturii bazate pe metadate din două direcții: pe de o parte, descrierea genealogiei și arhitecturii instrumentelor lexicografice și bibliografice românești, cu accent pe modul în care acestea pot fi transformate în baze de (meta)date; pe de altă parte, testarea unor ipoteze concrete prin studii de caz dedicate producției românești domestice, rețelelor moderniste și politicilor de traducere. Scopul nu este doar acela de a pleda pentru importanța rezultatelor empirice, ci și de a propune o metodă reproductibilă, capabilă să reconfigureze sociologia literaturii române și să o conecteze la dezbaterile internaționale privind analiza cantitativă, teoria câmpului și economia simbolică. Aceste instrumente pot funcționa azi ca infrastructură pentru o sociologie cantitativă a literaturii române, oferind o cale de mijloc între tradiția hermeneutică și ambițiile *distant reading*-ului.

Genealogia instrumentelor

Peisajul instrumentelor lexicografice și bibliografice dedicate romanului românesc reprezintă unul dintre cele mai ambițioase proiecte de documentare instituțională din cultura română. Aceste instrumente configurează astăzi un ansamblu de surse indispensabil oricărui proiect domestic de sociologie literară.

Dicționarul cronologic al romanului românesc (DCRR)

Geneza DCRR se leagă de contextul anilor '70-'80, când cercetarea literară românească încerca să articuleze un discurs de istorie literară mai sistematic, în consonanță cu tradițiile academice occidentale. Proiectul a fost inițiat sub egida Academiei, într-o perioadă în care presiunea cenzurii și politicile culturale centralizate orientau cercetarea către forme aparent „neutre” de inventariere. Dincolo de contextul ideologic, ambiția declarată a echipei coordonatoare a fost aceea de a alcătui o hartă exhaustivă a producției românești, care să nu privilegieze doar

1. O excepție notabilă o reprezintă *Muzeul Digital al Romanului Românesc*, coordonat de Ștefan Baghieu și Vlad Pojoga, Sibiu, Complexul Muzeal Astra, 2019-2022, <https://revistatransilvania.ro/mdr>

operele canonice, ci să ofere o privire de ansamblu asupra întregului spectru de romane publicate în România sub forma unui „profil complex, multiscalar, al existenței sociale a romanului” (Tudurachi, 2023b, p. IX).

Structura dicționarului este simplă la nivel macro, dar complexă în detaliu. Intrările sunt ordonate cronologic, fiecare an devenind o unitate de înregistrare. Pentru fiecare titlu sunt consemnate informații standard: numele autorului, titlul romanului, anul apariției, numărul de pagini, subgenul, editura sau publicația unde textul a apărut în foileton. În plus, cele mai multe fișe conțin un rezumat narativ și o caracterizare succintă, iar în cazul romanelor bine receptate, date privind referințele critice, traduceri în străinătate, ediții ulterioare și, în cazuri izolate, premii câștigate intern și internațional.

Această arhitectură face din DCRR un instrument paradoxal. Pe de o parte, dicționarul poate fi citit ca un simplu inventar, indispensabil oricărui istoric literar care are nevoie de date de bază. Pe de altă parte, nivelul suplimentar al rezumatelor și etichetelor de subgen transformă corpusul într-o bază de date latentă, din care pot fi extrase variabile pentru cercetări de sociologie literară. Rezumate nu sunt uniforme și indică o internalizare a discursurilor critice dominante: uneori refac traseul interpretărilor succesive și ranforsează canonicitatea romanelor validate critic (la rândul ei, construită pe dominanța criteriilor estetice, flotante prin inerența lor), altele se limitează la o prezentare sumară a intrigii romanelor secundare sau terțiare. Mai mult, în ciuda unor încercări mai mult decât onorabile de a trata cantitativ producția de roman pornind de la DCRR¹, abia cu ediția a doua, apărută în 2023, un cercetător poate aplica proceduri de standardizare concrete, putând construi un tezaur de subgenuri bazate pe etichetele propuse de autorii dicționarului. Deși elaborarea DCRR a fost inspirată de modelul lui Robert Escarpit, centrat pe relația producție-piață-consum, instrumentul nu poate integra informații despre dimensiunea câmpului literar (în sens bourdieusian) din cauza lipsei de coerență a datelor interne sau pur și simplu a lipsei datelor (nu putem găsi, de exemplu, indicatori privind tirajele sau distribuția în rețelele de librării sau modul de receptare în presă – ultimul aspect fiind acoperit extrem de eterogen).

Dicționarul cronologic al romanului tradus în România (DCRT)

Dacă DCRR documentează producția autohtonă, DCRT are misiunea de a înregistra fluxurile de literatură tradusă în română până la finalul anului 1989. Construit după o logică asemănătoare, dar cu accente specifice, dicționarul organizează informația în articole cronologice și include pentru fiecare titlu detalii privind numele autorului și titlul original, numele traducătorului, editura, anul și locul apariției, apartenența la o colecție, mențiuni privind publicarea anterioară de fragmente în reviste, ediții succesive, precum și referințe critice extrase din presă sau din volume de specialitate. Aceste variabile fac din DCRT un instrument privilegiat pentru analiza politicilor culturale și a raporturilor dintre România și centrele literare externe.

-
1. Enumerăm doar câteva ilustrative: Daiana Gârdan, „Evoluția romanului erotic românesc din prima jumătate a secolului XX. Între exercițiu și canonizare”, *Transilvania*, nr. 7, 2018, pp. 5-10; Daiana Gârdan, „The Great (Female) Unread. Romanian Women Novelists in the First Half of the Twentieth Century: A Quantitative Approach”, *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, vol. 4, nr. 1, 2018, pp. 109-124; Andreea David, „The Political Dimension in Romanian Novels of the Communist Period (1965-1989)”, *Dacoromania litteraria*, nr. 11, 2024, pp. 122-145; Ioana Moroșan, „Proza scriitoarelor postbelice. Condițiile celui de-al doilea val de ratare”, *Transilvania*, nr. 11-12, 2020, pp. 120-128; Ștefan Baghiu, Cosmin Borza, „The Sickle and the Piano. A Distant Reading of Work in the Nineteenth Century Romanian Novel”, *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, vol. 6, nr. 2, 2020, pp. 107-128.

Totuși, unghiul de analiză este limitat de absența unei acoperiri sistematice a receptării traducerilor și a prezenței semnificative a intrărilor care nu consemnează ediții sau fragmente reale de roman străin, ci doar articole generaliste care consemnează prezența unui interes pasager al culturii române față de fenomene românești străine. Din 6.734 de romancieri prezumat traduși conform DCRT, doar 4.503 au volume sau fragmente traduse propriu-zis, restul de 2.231 fiind doar referințe care, contorizate din neatenție, entuziasm sau ignoranță, pot afecta semnificativ rezultatele analizelor cantitative. Cu toate acestea, prin tratarea acestor ocurențe ca fapte de receptare și corelarea lor cu BRLR se poate obține o imagine mai completă a modului în care importurile culturale au fost discutate și valorizate în spațiul public.

Din perspectiva sociologiei literaturii, DCRT face posibilă construirea unor indicatori de diversitate culturală, prin raportarea ponderii literaturilor traduse la perioade istorice precise. De asemenea, datele permit măsurarea concentrării pieței traducerilor în diferite epoci. Riguros în privința traducerilor, DCRT rămâne totuși vulnerabil prin documentarea parțială, de nu selectivă, a receptării și (poate un defect și mai serios), felul în care unele ocurențe de receptare sunt tratate ca intrări de dicționar în sine.

Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (BRLR)

BRLR ocupă un loc aparte în infrastructura de instrumente pentru sociologia literaturii. Spre deosebire de DCRR și DCRT, care documentează producția editorială, bibliografia inventariază receptarea, adică reflectarea literaturilor străine în presa românească. Cele două serii publicate până acum acoperă intervalele 1859-1918, respectiv 1919-1944 și însumează peste 120.000 de fișe, provenind din mai bine de 1.300 de periodice. Organizarea materialului respectă o clasificare zecimală, ceea ce permite gruparea textelor în funcție de literaturile vizate, de genuri, de autori și de teme.

Discursul programatic din prefețele volumelor subliniază rolul BRLR ca „instrument de lucru de primă necesitate pentru specialiștii din domeniul literaturii universale și comparate”¹. Direcția comparatistă centrată pe „întâlnirile culturale” este una perimată și face ca fenomenele de export ale literaturii române să fie tratate asimetric. Mai mult, cu toate că obiectivitatea era garantată, în intenția autorilor, de caracterul exhaustiv al selecției și de organizarea riguroasă a fișelor (Brăgaru, 2014), în realitate, bibliografia reflectă inevitabil prejudecățile epocii în care a fost elaborată: relevanța acordată anumitor curente, clasificarea prioritară literară și mai puțin interdisciplinară, tendința către un comparatism etnocentric. Totuși, în lipsa altor instrumente similare, BRLR rămâne un depozit de informații indispensabil pentru orice cercetare care vizează dinamica receptării.

Dimensiunea numerică a BRLR o transformă într-o veritabilă bază de (meta)date despre circulația ideilor literare în România modernă. Prin corelare cu DCRR și DCRT, *Bibliografia...* poate arăta nu doar ce s-a publicat sau tradus, ci și cum a fost comentată această producție, care reviste au funcționat ca agenți de mediere și cum s-au constituit rețelele de validare critică.

1. Notă introductivă la primul volum al *Bibliografiei relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice: 1919-1944*, p. 7.

Provocări metodologice

Cele trei instrumente discutate oferă o infrastructură de o amploare impresionantă, dar ridică provocări majore pentru cercetarea cantitativă. Fiecare dintre ele prezintă limite metodologice și neajunsuri structurale care impun proceduri de recodare și o utilizare reflexivă, atentă la definirea unor criterii consistente. Din această perspectivă, utilizarea lor pentru cercetări actuale presupune nu doar un travaliu tehnic de standardizare, ci și o reflecție critică asupra *bias*-urilor.

În pofida acestor dificultăți, complementaritatea celor trei instrumente deschide posibilitatea unei sociologii a literaturii bazate pe metadata, capabile să integreze producția, importurile și receptarea într-un cadru coerent. Prin recodare, corelare și modelare, aceste resurse pot deveni echivalentul românesc al bazelor de date utilizate astăzi în studiile de *distant reading*, cu avantajul suplimentar de a oferi o perspectivă istorică lungă, care acoperă peste un secol de evoluție a romanului și a rețelelor sale de circulație.

Orice încercare de a extrage o sociologie a literaturii din instrumente lexicografice presupune o interfață solidă între datele brute și schemele conceptuale care le conferă sens. Dacă DCRR, DCRT și BRLR furnizează un material impresionant de metadata, interpretarea lor rămâne dependentă de modul în care este gândită relația dintre text, instituție și context social. Aici devine vizibil rolul teoretic al unor repere precum Lucien Goldmann sau Robert Escarpit, dar și al tradițiilor ulterioare, de la teoria câmpului literar formulată de Pierre Bourdieu până la practicile cantitative inspirate de Franco Moretti și continuate de *world-systems analysis*.

Introducerea lui Paul Cornea la volumul colectiv care a stat la baza elaborării DCRR a oferit, încă din anii '80, o hartă conceptuală care poate fi reactivată productiv în prezent¹. Cornea a identificat trei domenii majore ale sociologiei literaturii: sociologia creației, sociologia receptării și analiza literaturii ca marfă. Această triadă pune deja în circulație ideea unei „economii” a literaturii, în sensul în care actul de creație nu poate fi separat de instituțiile care îl validează și de publicul care îl consumă. Mai mult decât atât, Cornea propunea noțiunea de „tranzitivitate” pentru a descrie diferitele moduri în care literatura se leagă de realitatea socială: tranzitivitatea imediată, prin referința directă la evenimente sau contexte; tranzitivitatea mediată, prin intermediul convențiilor estetice și al genurilor; tranzitivitatea implicită, prin structurile profunde ale discursului narativ. Acest concept de tranzitivitate permite articularea unui continuum între literatură și societate, fără a cădea în capcana cauzalismului simplist. Aplicarea acestui cadru la metadatale oferite de DCRR, DCRT și BRLR presupune o transpunere atentă. Informațiile despre subgenuri sau teme dominante pot fi interpretate ca indicii ale unei tranzitivități imediate. În același timp, varietatea subgenurilor – roman istoric, psihologic, social, de senzație etc. – constituie forme de tranzitivitate mediată, deoarece fiecare subgen impune o convenție de reprezentare. În fine, evoluția rețelelor de traduceri sau a circuitelor de receptare poate fi citită în termenii unei tranzitivități implicite, întrucât relevă structuri de orientare culturală pe termen lung, greu de redus la conjuncturi punctuale. Modelul lui Cornea poate fi completat cu grila lui Robert Escarpit (1980), care a introdus în anii '60 ideea triadei producție-piață-consum ca schemă fundamentală pentru sociologia literaturii. Escarpit a gândit literatura în termeni de circulație a bunurilor simbolice, atrăgând atenția

1. Vezi introducerea la volumul *De la N. Filimon la G. Călinescu. Studii de sociologie a romanului românesc*, București, Minerva, 1982, pp. XIV-XX. Volumul, de fapt o antologie de studii de socio-critică dedicate romanului românesc canonic, cuprinde studii monografice semnate de autorii care vor contribui, mai târziu la elaborarea primei ediții a DCRR.

asupra faptului că actul literar nu este doar creație, ci și distribuție și receptare. DCRR se află, cel puțin la nivel declarativ, sub semnul acestui model. Datele privind aparițiile editoriale pot fi interpretate ca indicatori ai producției, iar sinopsurile oferă informații care pot fi puse în legătură cu consumul și preferințele publicului. Totuși, absența datelor despre tiraje sau difuzare limitează aplicabilitatea integrală a modelului escarpitan.

De aici rezultă necesitatea unei articulații cu teoria câmpului literar formulată de Pierre Bourdieu. În *Regulile artei*, Bourdieu a arătat că literatura trebuie înțeleasă ca un câmp de forțe, în care agenții ocupă poziții determinate de capitalul simbolic, cultural și economic (Bourdieu, 2012). Dacă Escarpit oferea o schemă funcțională a circulației, Bourdieu aduce o perspectivă structurală, în care importanța revine pozițiilor relative și strategiilor de legitimare. Această grilă este deosebit de utilă pentru interpretarea metadatelor din BRLR, care documentează nu doar volumul de receptare, ci și distribuția revistei ca instituții de consacrare. Prin măsurarea centralității anumitor publicații și prin analiza profilului lor ideologic, se poate construi o imagine mai fidelă a câmpului literar interbelic decât cea oferită de simplele liste cronologice.

Un alt reper indispensabil pentru cadrul teoretic este Franco Moretti, care a promovat metoda *distant reading* (Moretti, 2013). Ideea fundamentală a lui Moretti este că literatura, privită la scară mondială, nu poate fi înțeleasă prin selecția canonică de câteva zeci de opere, ci prin analiza sistematică a mii de texte, chiar și atunci când acestea sunt reduse la grafice, tabele sau hărți. Totuși, metoda morettiană a fost criticată pentru riscul de a reduce literatura la o „filosofie a valorii monetare”¹, unde singurii indicatori relevanți sunt cei de volum și frecvență. Analiza cantitativă de tip morettian oferă ansambluri de date și grafice despre difuzarea genurilor sau supraviețuirea anumitor forme, dar riscă să rămână cantonată într-o logică a pieței și a consumului². O completare necesară nu presupune revenirea la *close reading*, ci adoptarea unei linii socio-formale, de inspirație gramsciană, care tratează formele literare ca mărci ale contradicțiilor sociale. În loc să interpretăm fiecare text în parte, putem urmări modul în care genurile, dispozitivele narative sau figurile recurente refuncționalizează tensiuni istorice, înregistrează procese de hegemonie sau exprimă efectele dezvoltării inegale. Mutarea accentului interpretativ în zona lecturii „socio-formale” permite corelarea datelor cantitative cu dinamica socială și ideologică, fără a abandona instrumentarul statistic. Astfel, rețelele extrase din BRLR pot fi completate cu studii de caz care urmăresc modul în care revistele interpretează literatura străină dintr-o perspectivă de clasă sau de ideologie politică. Datele oferă harta, dar interpretarea trebuie să reconstruiască tensiunile discursive din spatele numerelor.

O altă tradiție relevantă este cea a *world-systems analysis*, aplicată de cercetătorii de la Warwick Research Collective (WReC, 2015). În această optică, literatura face parte dintr-un sistem mondial ierarhizat, în care centrele emit modele și periferia le importă sau le adaptează. DCRT și BRLR devin instrumente privilegiate pentru a testa această ipoteză în cazul românesc. Prin analiza proporției de traduceri din centre consacrate (Franța, Germania, Anglia) și prin măsurarea vizibilității autorilor proveniți din periferii, se poate evalua gradul de integrare sau

1. Accentul lui Moretti pe publicul cititor, pe statistici de vânzări și pe logici darwiniste ale supraviețuirii a fost adesea criticat pentru că duce la ceea ce s-a numit o „filosofie a valorii monetare”, în opoziție cu o „filosofie a valorilor” sociale. Potrivit modelului morettian, literatura ajunge să fie explicată aproape exclusiv prin dinamica pieței și prin comportamentele de consum, ceea ce riscă să reducă fenomene complexe de producție și reproducere a relațiilor de clasă la simple regularități de circulație. În loc să pună în prim-plan valoarea și procesele de instituționalizare, analiza se încheie asupra sferei consumului, tratată drept principal criteriu al adevărului social. Vezi Shapiro, Neil, 2018, p. 27.
2. În unele cazuri, ipotezele morettiene pot genera interpretări bombastice neacoperite de realitățile de producție, vezi analiza lui Ascari (2014, p. 15).

de marginalitate a literaturii române în economia simbolică globală. Un cadru teoretic coerent presupune însă și un angajament metodologic față de principiul falsificabilității, iar ipotezele critice trebuie formulate în așa fel încât să poată fi infirmate de date. În felul acesta, sociologia literaturii prin metadate nu se reduce la simple confirmări ale clișeeleor, ci se constituie într-un demers critic capabil să pună sub semnul întrebării narațiunile dominante.

În același timp, trebuie recunoscut că datele extrase din DCRR, DCRT și BRLR nu pot oferi explicații complete doar prin forța lor. Ele cer o triangulare cu analiza instituțională și discursivă. De exemplu, faptul că un anumit autor străin este prezent în proporții masive în BRLR nu spune automat nimic despre modul în care a fost receptat: tonul articolelor, afilierea politică a revistelor, limbajul evaluativ rămân esențiale pentru a înțelege sensul acelei vizibilități. Tocmai de aceea, combinația dintre cantitativ și calitativ, între serii statistice și microanalize, este indispensabilă. În măsura în care sunt combinate, aceste repere conferă coerență interpretativă datelor extrase din dicționare și bibliografii, transformându-le din simple inventare în resurse pentru o sociologie critică, reflexivă și falsificabilă.

Trei aplicații

Aplicarea metodologiilor descrise mai sus devine relevantă atunci când datele din DCRR, DCRT și BRLR sunt mobilizate pentru a testa ipoteze concrete. În ultimii zece ani au apărut în România mai multe proiecte în zona studiilor cantitative și câteva încercări timide chiar în direcția Digital Humanities. Însă cele mai multe proiecte vizează utilizarea metadatelor preluate din cronologii, bibliografii, dicționare și alte instrumente lexicografice. Dincolo de studiile statistice á la Bourdieu produse de Mihai Dinu Gheorghiu (1987), Marius Lazăr (2006), Ioana Drăgan (2006) și Ioana Macrea Toma (2009), au apărut zeci de studii consistente care abordează prin metode cantitative și de *(meta)data mining* fenomene literare românești, deseori conectate prin grila *World Literature Studies*. Cele trei studii de caz discutate în continuare arată modul în care metadatele pot funcționa ca probe sociologice, capabile să confirme, să nuanțeze sau să contrazică narațiuni istoriografice adesea acceptate ca evidențe.

DCRT a constituit, în ultimul deceniu, o adevărată infrastructură, indispensabilă pentru cercetările cantitative și sociologice asupra romanului tradus. Trei articole scrise de Ștefan Baghiu ilustrează foarte bine potențialul acestei resurse, fie că este vorba despre investigarea conexiunilor dintre Europa de Est și Sudul Global, despre dinamica romanului francez în perioada comunistă sau despre profilul traducerilor în epoca realismului socialist. Articolul „Translating Novels in Romania: The Age of Socialist Realism. From an Ideological Center to Geographical Margins” (2016) pornește de la un clișeu frecvent: anii '50 ar fi fost „un moment arid”, dominat exclusiv de literatura sovietică. Folosind datele DCRT, Baghiu demonstrează că situația este mult mai complexă. Într-adevăr, traducerile din literatura sovietică domină numeric, dar ele coexistă cu o diversitate neașteptată de traduceri din literaturi periferice. Graficul evoluției traducerilor arată că „închiderea” culturală nu este totală: alături de canonul sovietic, apar autori din zone marginale, traduși pentru valoarea lor de propagandă anticapitalistă. De exemplu, literaturile considerate „coloniale” devin vizibile tocmai printr-un program politic internaționalist. Astfel, epoca realismului socialist se dovedește a fi, paradoxal, un moment de deschidere către literaturi altfel inaccesibile publicului român. Avantajul major al acestei utilizări a DCRT este demontarea clișeeleor despre hiatul cultural stalinist și despre uniformitatea culturală a realismului socialist. În plus, compararea traducerilor cu producția locală evidențiază o sincronizare: romanul românesc realist-socialist dezvoltă teme similare celor din literaturile traduse (dezvoltare inegală, exploatare colonială, sărăcie structurală).

Într-o altă contribuție (Baghiu, 2019), acesta folosește DCRT pentru a arăta că doar după 1948 literatura română intră, prin traduceri, într-o relație sistematică cu Sudul Global. Până la această dată, nu există în România traduceri de romane africane, latino-americane sau asiatice. DCRT face vizibil acest „moment zero” și permite construirea unor tipare clare: o explozie de traduceri din literaturi periferice coincide cu impunerea realismului socialist și cu politica sovietică de a promova literaturi care ilustrează dependența și sărăcia ca instrument ideologic. Utilitatea dicționarului este multiplă: pe de o parte, permite documentarea precisă a debutului acestor literaturi în spațiul românesc, pe care istoriile literare tradiționale le ignorau sau le reduceau la exotism; pe de altă parte, oferă o bază cantitativă pentru a lega apariția unor teme în romanul românesc postbelic (obsesia pentru sărăcie, periferie, dependență) de „translationscape”-ul Sudului Global. În acest fel, romane canonice ca *Moromeții* de Preda sau *Groapa* de Eugen Barbu pot fi citite nu doar în cheia socialismului românesc, ci și ca parte a unei constelații globale a literaturilor despre penurie și marginalitate. Concluzia metodologică este că fără o bază de date exhaustivă precum DCRT, această perspectivă comparativă ar fi rămas invizibilă. La fel, în studiul *The French Novel in Translation: A Distant Reading for Romania during Communism (1944-1989)* (2019), Baghiu mobilizează DCRT pentru a reconstitui profilul traducerilor din literatura franceză în perioada comunistă. Analiza cantitativă arată o dinamică surprinzătoare: deși Franța fusese cultura hegemonică în perioada interbelică, după 1948 traducerile franceze pierd teren în fața celor sovietice și apoi a celor anglo-americane. Totuși, chiar și în plin realism socialist, numărul traducerilor din secolul al XIX-lea francez (Balzac, Zola, Hugo) rămâne ridicat, ceea ce sugerează o strategie de legitimare a canonului sovietic prin intermediul clasicilor occidentali. Datele culese ilustrează alternanța dintre perioade de „compensare” (importul de literatură franceză pentru a contrabalansa dominația sovietică) și momente de „cultural dumping” (diversificarea importurilor din multiple culturi pentru a dilua o dependență excesivă). Graficul evoluției traducerilor arată clar că, după 1964, dominația sovietică se erodează, iar literatura franceză revine în prim-plan, alături de cea anglo-americană.

Cele trei articole arată, prin utilizarea sistematică a DCRT, cum un instrument lexicografic poate deveni fundația pentru o relectură critică a literaturii române în sistemul mondial. Câștigurile sunt cel puțin triple: 1. Vizibilitatea periferiei – DCRT face posibilă identificarea momentelor de contact cu literaturi ignorate până acum (Sudul Global, literaturi coloniale); 2. Corectarea clișeelelor – datele arată că nici epoca realismului socialist nu a fost monolitică, nici dominația franceză nu a fost permanentă; 3. Integrarea în teorii globale – DCRT oferă date pentru a testa ipoteze despre „auto-colonizare”, „compensare” sau „translationscape”, conectând România la dezbateri internaționale despre literatură și dependență culturală. Prin asemenea contribuții, DCRT se confirmă ca un instrument central pentru sociologia literaturii: nu doar un repertoriu, ci o arhivă de date care permite falsificarea presupuzițiilor și articularea unor interpretări comparatiste de anvergură.

Un studiu de caz exemplar pentru felul în care *Dicționarul cronologic al romanului românesc* poate fi valorificat este articolul lui Andrei Terian, „Big Numbers: A Quantitative Analysis of the Development of the Novel in Romania” (2019). Textul propune una dintre primele încercări sistematice de a construi o istorie cantitativă a romanului românesc pe baza coroborării a două dintre cele trei instrumente lexicografice discutate aici – DCRR și DCRT – și de a deriva din aceste date serii, indicatori și explicații interpretative. Un prim aport al utilizării DCRR constă în evidențierea limitărilor și a inconsistențelor instrumentului. Terian arată că definiția „romanului românesc” din dicționar este problematică: de pildă, DCRR include romane publicate în franceză (Panait Istrati, Vintilă Horia, Eugène Ionesco), care ar fi trebuit de fapt indexate în DCRT, dar ignoră romane apărute în perioada interbelică la

Chișinău, pe motivul granițelor politice ulterioare. De asemenea, dicționarul preferă să înregistreze uneori manuscrise la data redactării lor, nu a publicării, pentru a sugera o „continuitate organică” a genului, ceea ce Terian interpretează drept o moștenire ideologică a epocii comuniste. Aceste observații arată nu doar cât de important este DCRR ca sursă, ci și cât de necesară este utilizarea sa critică, conștientă de *bias*-urile de selecție.

În plan metodologic, studiul introduce doi indici calculați pe baza datelor extrase: Indexul de originalitate literară (ILO) – raportul dintre operele noi și reeditări într-un an – și Indexul de autonomie literară (ILA) – raportul dintre romanele produse și cele traduse. Dacă ILO este relevant mai ales pentru dinamica internă a producției, ILA, bazat pe coroborarea DCRR și DCRT, devine indicatorul central al dependenței sau independenței sistemului literar românesc. Valoarea acestui exercițiu derivă direct din existența DCRR: fără o bază exhaustivă a romanului autohton, raportarea la traduceri ar fi fost imposibilă. Datele furnizate de DCRR sunt indispensabile pentru a înțelege această inflație numerică, prin care regimul comunist a folosit romanul ca instrument de legitimare ideologică; 4. 1990-2000, reprezentativă pentru relansarea și explozia traducerilor. Aici, corelarea DCRR cu DCRT arată cum romanul autohton crește constant, dar este imediat copleșit de avalanșa de traduceri din anii '90, fapt ce duce la un ILA minim de 0,22 în 1994.

Această periodizare nu este doar descriptivă: ea devine posibilă tocmai datorită informațiilor furnizate de DCRR și arată felul în care romanul românesc poate fi interpretat în paralel cu factorii politici, economici și sociali. Un alt avantaj al utilizării DCRR este formularea unor ipoteze interpretative care depășesc descrierea cantitativă. Terian observă, pe baza datelor din dicționar, că cele mai importante „salturi” ale romanului românesc apar paradoxal în momente de criză economică (Marea Criză din 1929-1933; recesiunea globală din 2008-2012, pentru care oferă date complementare). Această corelație obligă la o regândire a relației dintre economie și literatură și arată potențialul DCRR de a fi pus în dialog cu date externe (demografice, economice, politice). Datele dicționarului arată o dispersie a valorilor estetice, romanul fiind „umflat” numeric dar diluat calitativ. O concluzie precum cea potrivit căreia regimul comunist a practicat o strategie inflaționistă, publicând romane medii pentru a estompa valoarea disidentă ar fi imposibilă fără informațiile documentate exhaustiv din DCRR. Un merit special al studiului este corelarea DCRR cu DCRT. Deși articolul introduce ILA ca indicator derivat tocmai din această coroborare, valoarea DCRR rămâne decisivă: el furnizează linia de bază, „linia producției interne”, față de care traducerile se raportează. Dacă DCRT oferă dimensiunea „externă”, DCRR face posibilă evaluarea dependenței sau independenței literaturii române. Fără datele DCRR, seria traducerilor ar rămâne suspendată, neputând fi calibrată în raport cu producția autohtonă. Câștigul fundamental al utilizării DCRR în studiul lui Terian este dublu. Pe de o parte, el arată că dicționarul poate constitui o bază pentru indicatori statistici și pentru o periodizare riguroasă a romanului românesc. Pe de altă parte, studiul demonstrează că datele DCRR pot fi corelate cu alte serii (DCRT, dar și statistici economice sau demografice), pentru a formula explicații istorice mai ample.

Un exemplu elocvent al potențialului oferit de *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice* îl constituie cercetarea realizată de unul dintre autorii acestui articol, care a reconstituit „peisajul traducerilor” în cultura revistelor românești dintre 1919 și 1944. BRLR, cu peste 80.000 de fișe indexate și organizate după criteriile tematice și naționale, a oferit baza necesară pentru o analiză cantitativă și rețelară a modului în care literaturile străine au circulat în mediul periodicelor epocii (Modoc, 2022). Un prim rezultat vizibil se referă la confirmarea și, în același timp, la nuanțarea clișeului despre hegemonia culturii franceze. Datele bibliografiei arată că, deși circa 60% dintre textele traduse proveneau din literatura franceză, doar trei dintre cei mai traduși zece autori erau francezi. În plus, cei

mai prezenți autori francezi nu sunt întotdeauna cei care domină astăzi canonul modernității literare. Astfel, dacă receptarea interbelică îi privilegiază pe Maupassant, Hugo sau Anatole France, autori precum Proust sau Gide apar drept marginali, adesea prin articole critice mai degrabă decât prin traduceri. Această discrepanță între ceea ce era „popular” în paginile revistelor și ceea ce a devenit ulterior canonic constituie una dintre concluziile majore ale cercetării. În cazul literaturii ruse, datele BRLR contrazic așteptările bazate pe contextul politic și ideologic al epocii. În pofida blocadei informaționale și a climatului anti-sovietic, literatura rusă ocupă o poziție dominantă, atât prin autori clasici, cât și prin texte sovietice contemporane. Reviste de mare tiraj precum *Adevărul literar și artistic* sau *Universul literar* au publicat mai mulți autori ruși decât francezi, ceea ce arată că receptarea nu a fost doar rezultatul unor opțiuni ideologice ale revistelor de stânga, ci și un fenomen de masă, susținut de publicații generaliste și de reviste regionale din Basarabia. Acest rezultat sugerează o anticipare a dominației sovietice postbelice, dar într-un cadru eclectic și relativizat de diversitatea publicațiilor. Un alt câștig al utilizării BRLR este vizibilitatea rețelelor etnice și regionale. O parte importantă a traducerilor din literaturi central-europene (germană, maghiară, idiş) provin din reviste minoritare, active în comunități etnice din România Mare. Aceste reviste, înregistrate sistematic în BRLR, arată că peisajul cultural interbelic a fost mult mai fragmentat și plurilingv decât o lasă să se înțeleagă sintezele critice tradiționale. Astfel, receptarea literaturilor străine nu poate fi înțeleasă doar prin prisma centrelor culturale dominante, ci trebuie raportată și la aceste comunități paralele, cu propriile lor logici de circulație și canonizare.

Metodologic, cercetarea a derivat din datele BRLR două tipuri de indicatori: unul cantitativ, vizând numărul traducerilor și articolelor critice, și unul relațional, obținut prin rețele care conectează revistele cu autorii traduși. Analiza rețelară a scos în evidență „comunități” de reviste și autori, detectabile prin algoritmi de modularitate, care confirmă existența unor nuclee estetice și ideologice distincte. Un alt aspect esențial l-a constituit distincția dintre popularitate și prestigiu. Dacă popularitatea poate fi măsurată prin numărul de traduceri, prestigiul se conturează prin prezența autorilor în articole critice, biografii sau eseuri. Suprapunerea celor două axe produce patru tipuri de canonicitate translațională: autori foarte populari dar puțin discutați (de exemplu Conan Doyle, Jack London), autori prestigioși dar slab traduși (Proust, Gide), autori marginali pe ambele dimensiuni (Joyce, Zola, Stendhal în presa interbelică) și un „hipercanon” de autori atât populari, cât și prestigioși (Tolstoi, Goethe, Baudelaire, Anatole France). BRLR a permis pentru prima dată articularea acestei distincții într-un cadru empiric, arătând că „canonul translațional” al interbelicului nu coincide cu cel critic sau didactic.

Utilizarea BRLR în studiile asupra receptării literaturilor străine în presa interbelică a arătat că acest instrument nu este doar o bibliografie exhaustivă, ci o veritabilă bază de date despre circulația transnațională a ideilor și textelor. Prin transformarea fișelor în serii statistice și în rețele, devine posibilă o reconstituire empirică a canonului translațional interbelic, cu tot ce presupune acesta: tensiuni între popular și prestigios, anticipări ale dominațiilor culturale ulterioare, și articularea unor comunități periodice care reflectă complexitatea câmpului literar românesc.

Concluzii

Analiza instrumentelor lexicografice și bibliografice arată că sociologia literaturii în România poate fi reconstruită nu doar prin lecturi hermeneutice, ci și prin exploatarea unor baze de

date „ascunse” în aparență în instrumente documentare. Dincolo de rezultatele punctuale explorate aici strict ca modele ilustrative, utilizarea DCRR, DCRT și BRLR are câteva consecințe metodologice generale. În primul rând, ea arată că metadatele pot fi transformate în variabile, indicatori și rețele, care nu doar descriu, ci testează ipoteze și falsifică prejudecăți critice. În al doilea rând, aceste instrumente se confirmă ca resurse complementare: producția internă (DCRR), importurile (DCRT) și receptarea (BRLR) alcătuiesc împreună un ecosistem coerent, capabil să redea complexitatea câmpului literar. Nu în ultimul rând, analizele relevă necesitatea unei combinații între macro și micro: seriile cantitative trebuie corelate cu interpretări calitative, iar vizibilitatea autorilor în grafice trebuie completată prin contextualizarea discursurilor critice.

Mai general, aceste aplicații arată că sociologia literaturii române nu trebuie să fie cantonată la exerciții marginale. Prin exploatarea critică a DCRR, DCRT și BRLR, literatura română poate fi plasată în dezbateri internaționale despre sistemele literare mondiale, despre dinamica traducerilor și despre formarea canoanelor. Chiar dacă instrumentele au fost create într-un alt context și cu alte intenții, ele constituie astăzi infrastructuri pentru o sociologie literară reflexivă, capabilă să combine tradiția hermeneutică locală cu instrumentele *distant reading*-ului și cu grilele teoriei bourdieusienne a câmpului. Concluzia principală este că o istorie cantitativă a literaturii române nu este doar posibilă, ci și necesară. Ea nu înlocuiește istoria literară clasică, dar o completează prin date și ipoteze care obligă la reevaluări. De la prezumata dominație a ruralismului până la monopolul sovietic, de la hegemonia culturală franceză până la canonul translațional interbelic, clișeele pot fi testate, corectate sau nuanțate. Iar această capacitate de falsificare este, în cele din urmă, cea mai solidă garanție a viabilității sociologiei literaturii.

Résumé. Cet article examine les possibilités de reconstruire la sociologie de la littérature roumaine en exploitant des outils lexicographiques et bibliographiques de grande envergure: le *Dictionnaire chronologique du roman roumain* (DCRR), le *Dictionnaire chronologique du roman traduit en Roumanie* (DCRT) et la *Bibliographie des relations entre la littérature roumaine et les littératures étrangères dans les périodiques* (BRLR). Bien que conçues dans un autre contexte intellectuel et institutionnel, ces ressources s'avèrent aujourd'hui indispensables pour les analyses quantitatives, comparatives et de type *distant reading*. L'article suit deux directions complémentaires. D'une part, il reconstitue la généalogie de ces instruments, en discutant de la manière dont ils reflètent à la fois les ambitions documentaires des époques au cours desquelles ils ont été réalisés et leurs limites structurelles ou idéologiques. D'autre part, à travers des études de cas, le texte explore la manière dont les métadonnées peuvent être converties en indicateurs et variables utiles pour tester des hypothèses sur la dynamique de la production, des traductions et de la réception. L'enjeu principal de l'étude est de montrer que la littérature roumaine peut être remise en circulation critique grâce à ses infrastructures documentaires. Celles-ci ne servent pas seulement à inventorier le phénomène littéraire, mais offrent également une base solide pour tester les hypothèses critiques et historiographiques et pour intégrer la littérature roumaine dans les débats internationaux sur la dynamique des systèmes littéraires mondiaux.

Mots-clés: sociologie de la littérature, *distant reading*, dictionnaires littéraires, métadonnées

Abstract. This article examines the possibilities of reconstructing Romanian literary sociology by exploiting large-scale lexicographical and bibliographical tools – the *Chronological Dictionary of the Romanian Novel* (DCRR), the *Chronological Dictionary of Novels Translated in Romania* (DCRT), and the *Bibliography of Romanian Literature's Relations with Foreign Literatures in Periodicals* (BRLR). Although conceived in a different intellectual and institutional context, these resources are now proving to be indispensable infrastructures for quantitative, comparative, and *distant reading*

analyses. The article follows two complementary directions. On the one hand, it reconstructs the genealogy of these tools, discussing how they reflect both the documentary ambitions of the eras in which they were created and their structural or ideological limitations. On the other hand, through case studies, the text explores how metadata can be converted into useful indicators and variables for testing hypotheses about the dynamics of production, translation, and reception. The main aim of the study is to show that Romanian literature can be put back into critical circulation through its documentary infrastructures. These not only serve to inventory the literary phenomenon, but also provide a solid basis for testing critical-historiographical hypotheses and for integrating Romanian literature into international debates on the dynamics of world literary systems.

Keywords: sociology of literature, *distant reading*, literary dictionaries, metadata

Referințe bibliografice

- ***. *De la N. Filimon la G. Călinescu. Studii de sociologie a romanului românesc*, București, Minerva, 1982, pp. X-IV.
- Ascari, M. (2014). „The Dangers of Distant Reading: Reassessing Moretti’s Approach to Literary Genres”. *Genre*, vol. 47, nr. 1, p. 15.
- Baghiu, Ș. (2016). „Translating Novels in Romania: The Age of Socialist Realism. From an Ideological Center to Geographical Margins”. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai-Philologia*, vol. 61, nr. 1, 2016, pp. 5-18.
- Baghiu, Ș. (2019). „The French Novel in Translation: A Distant Reading for Romania during Communism (1944-1989)”. *Transylvanian Review*, vol. XVIII, suppl. nr. 1, pp. 83-98.
- Baghiu, Ș. (2019). „Translating Hemispheres: Eastern Europe and the Global South Connection through Translationscapes of Poverty”. *Comparative Literature Studies*, vol. 56, nr. 3, pp. 487-503. <https://doi.org/10.5325/complitstudies.56.3.0487>
- Baghiu, Ș., Borza, C. (2020). „The Sickle and the Piano. A Distant Reading of Work in the Nineteenth Century Romanian Novel”. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, vol. 6, nr. 2, pp. 107-128.
- Baghiu, Ș. et al. (2019). *Muzeul Digital al Romanului Românesc: secolul al XIX-lea*, Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2019. <https://revistatransilvania.ro/mdrr>
- Beiu-Paladi, Luminița et al. (1980-1985). *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1859-1918)*, vol. I-III, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Borza, C. (2019). *How to Populate a Country: A Quantitative Analysis of the Rural Novel from Romania (1900-2000)*. În Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, Maria Sass (ed.), *Ruralism and Literature in Romania*, Berlin, Peter Lang, pp. 21-40.
- Bourdieu, P. (2012). *Regulile artei. Geneza și structura câmpului literar*, traducere de Laura Albușescu, ed. a II-a, București, Art.
- Bărgaru, C. (2014). „Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice”. *Revista de Istorie și Teorie Literară*, nr. 1-4, pp. 153-179.
- Brezuleanu, A.-M. et al. (1997-2009.). *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1919-1944)*, vol. I-X, București, Saeculum I.O.
- Burlacu, Doru et al. (2005). *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România de la origini până în 1989*, București, Editura Academiei Române.
- David, A. (2024). „The Political Dimension in Romanian Novels of the Communist Period (1965-1989)”. *Dacoromania litteraria*, nr. 11, pp. 122-145.
- Drăgan, I. (2006). *Romanul popular în România – literar și paraliterar*, Casa Cărții de Știință.
- Escarpiț, R. (1980). *De la sociologia literaturii la teoria comunicării. Studii și eseuri*, traducere de Constantin Crișan, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

- Gârdan, D. (2018). „The Great (Female) Unread. Romanian Women Novelists in the First Half of the Twentieth Century: A Quantitative Approach”. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, vol. 4, nr. 1, pp. 109-124.
- Gârdan, D. (2018). „Evoluția romanului erotic românesc din prima jumătate a secolului al XX-lea. Între exercițiu și canonizare”. *Transilvania*, nr. 7, pp. 5-10.
- Gheorghiu, M.D. (1987). *Scena literaturii: Elemente pentru o sociologie a culturii românești*, București, Minerva.
- Lazăr, M. (2002). *Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*, Cluj-Napoca, Limes.
- Macrea Toma, I. (2009). *Privileghiul. Instituții literare în comunismul românesc*, Casa Cărții de Știință.
- Milea, I. (ed.) (2017). *Dicționarul cronologic al romanului tradus în România 1990-2000*, Cluj-Napoca.
- Modoc, E. (2022). „Transnational Networks, Translational Canons: Foreign Literatures in the Romanian Interwar Periodical Culture”. În Alex Goldiș, Ștefan Baghiu (ed.), *Translations and Semi-Peripheral Cultures. Worlding the Romanian Novel in the Modern Literary System*, Berlin, Peter Lang, pp. 75-92.
- Moretti, F. (2013). *Distant Reading*, Londra, New York, Verso.
- Moroșan, I. (2020). „Proza scriitoarelor postbelice. Condițiile celui de-al doilea val de ratare”. *Transilvania*, nr. 11-12, pp. 120-128.
- Shapiro, S., Neil L. (2018). „Translatability, Combined Unevenness, and World Literature in Antonio Gramsci”. *Mediations*, vol. 32, nr. 1, p. 27.
- Terian, A. (2019). „Big Numbers: A Quantitative Analysis of the Development of the Novel in Romania”. *Transylvanian Review*, vol. 28, nr. 1, pp. 55-71.
- Tudurachi, A. (ed.) (2023). *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până în 2000*, vol. I-II, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană.
- WRcC: Warwick Research Collective (2015). *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature*, Liverpool, Liverpool University Press.

Avangarda, dinspre sociologia literară

Dan Gulea¹

Rezumat. Lucrarea prezintă definiții ale termenului „avangardă” în lucrări de sociologie literară din câmpul românesc din a doua jumătate a secolului trecut, în relație cu manifestări și comportamente contemporane, ce preiau formal retorica de tip avangardist, pentru a se întoarce la reprezentări caracteristice sociologismului vulgar. Nu sunt totuși excluse unele excursuri în alte momente istorice, pentru că expresia de tip sociologic a avangardei (față de un câmp literar, în relație cu acesta) a fost observată încă de la primele utilizări ale termenului, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Termeni-cheie: avangardă artistică și literară, avangardă politică, manifest literar, optzecism, post-modernism, sociologism vulgar

Sociologia literară, dinspre câmpul românesc al receptării, teoriei și istoriei literare, se află într-o situație de indeterminare, pe de o parte acceptată, pe de alta respinsă – o realitate consubstanțială, care a fost în mai multe rânduri analizată; felul în care a fost discutată avangarda de-a lungul istoriei noastre cultural-literare poate să dea o imagine a acestei ambivalențe tensionate, pornind de la definiția fenomenului avangardist, considerat în primul rând excentricitate față de un câmp literar, față de care se stabilesc relații de opoziție sau de diferențiere prin intermediul traiectoriilor.

Termenul „avangardă” cunoaște în perioada anilor '50, a sociologismului vulgar, o utilizare specifică, prin identificarea Partidului Comunist (Muncitoresc) cu avangarda societății, în sensul de „călăuzire” a întregii societăți – și deci și a artei sau culturii; este singura posibilitate de enunțare a termenului „avangardă”, așa cum se poate citi în lucrarea lui Pavel Cîmpeanu, *Condiționarea socială a artei în socialism* (1964).

Capitolul „Îndrumarea creației artistice de către Partidul Muncitoresc Român” vehiculează această definiție, un loc comun al literaturii momentului: „principalul temei obiectiv al conducerii artei de către partid constă în faptul că el este avangarda conștientă a acelei clase care, prin locul pe care-l ocupă în viața socială, se află în fruntea procesului trecerii societății de la capitalism la socialism și comunism” (Cîmpeanu, 1964).

Pentru sociologul care va publica, în anii '80, sub pseudonim, în altă țară, o analiză a societății comuniste, dar și, după 1989, radiografii „din interior” ale regimului ceaușist, se fixează de pe acum o anumită semnificație a socialului în raport cu esteticul, pornind de la

1. dan.gulea@litere.unibuc.ro

exemple din „tinerii furioși” sau „beat generation”, cu regretul că „nemulțumirea spontană, neîmpăcarea cu modul de viață dominant ia, din păcate, și aici, adeseori, forma nemulțumirii și neîmpăcării cu viața în general” (Cîmpeanu, 1964, p. 113). Nu lipsesc exemplele din viața artiștilor și scriitorilor în capitalism, nevoiți să facă sacrificii pentru pâinea cea de toate zilele (capitolul „Probleme ale condiționării sociale a artei în capitalism”). În opoziție cu acestea se află garanțiile statului socialist pentru „fiecare membru al societății” de a crea „în conformitate cu talentul și aptitudinile sale”; astfel, „arta nu poate exista fără a influența conștiința estetică a membrilor societății, deși conștiința estetică se dezvoltă și în afara acțiunii pe care o exercită arta asupra sa”, pentru că, în realitate, „conștiința estetică reprezintă o parte integrantă a conștiinței sociale” (Cîmpeanu, 1964, p. 113).

Paul Cornea este unul dintre primii teoreticieni care are curajul de a investi într-un domeniu compromis de sociologismul vulgar, de lectura „de clasă” – singura lectură posibilă a timpurilor – prin reformularea unor principii ale sociologiei literare, în contextul apariției unor traduceri și analize din Robert Escarpit sau Lucien Goldmann, în anii '70 ai secolului trecut.

Specificul pe care îl numesc „tensionat” are un prim bilanț la Paul Cornea, unde studii de sociologie literară, comparatism, (post)structuralism, se subordonează în *Regula jocului* (1980), mai exact: „ceea ce li se poate cere specialiștilor unei epoci date nu e să execute cu toții aceeași partitură, ci să-și armonizeze instrumentele în unitatea orchestrei. Câteodată, faimosul «acord» nu e altceva decât tolerarea dreptului la diferență, recunoașterea [...] faptului că nicio interpretare nu epuizează totalitatea câmpului, că fiecare poate fi valabilă într-o anumită viziune a obiectului, avându-și propriul domeniu de inteligibilitate” (Cornea, 1980, p. 181).

„Originea și funcționarea unui mit literar. Cazul Alecsandri” este un studiu semnificativ pentru situația generală în care se puteau formula asemenea observații; dincolo de lumea literară, prestigiul și succesul lui Alecsandri în secolul al XIX-lea și imediat după, atingând un punct culminant în jurul lui 1880, este justificat în primul rând prin operă, dar și prin polemici, discuții, recunoașteri din partea tinerei generații – din toate lipsind un element important, în fond inavuabil la un secol de la făurirea lui: Alecsandri este și autorul *Imnului regal*, imn oficial al României începând cu 1881, item important pentru plăsmuirea identității naționale cel puțin până la jumătatea secolului XX. La o dată precum 30 decembrie 1947, aura poetului Alecsandri era considerabil diminuată.

Relația poetului cu regalitatea este, conform viziunii epocii, relativizată în mondenitate: „deși prieten devotat al lui Cuza și germanofob, Alecsandri va înnoda în ultimii săi ani relații curtenitoare cu palatul și dinastia prusacă sub cuvânt că regele poeziei nu poate declina măgulitoarele avansuri ale unei poete regine” (Cornea, 1980, p. 171).

Pe de altă parte, utilizarea de către tânărul latinist Eminescu a termenului „avangardă” pentru desemna mișcarea Junimii, agresivitatea ei, arată aceeași înțelegere a termenului în relație cu un câmp cultural. La începutul lui 1870, Eminescu ia apărarea școlii latiniste a lui Aron Pumnul, atacată de o broșură a lui D. Petrino, junimist al momentului: „În casul de fată avem a face cu unu din avangardele celor multi, cari vor urma, adeca: cu o brosiură a unei avangarde, intitulată deplinu astu-feliu: *Pucine cuvinte...*”, spune Eminescu. Apare în discuție și Alecsandri, considerat „rege al poezilor” (Rașcu, 1976, *apud* Cornea, 1980), statut care îl face cel puțin circumspect pe Eminescu: „criticulu [D. Petrino] îl lauda pe d. Alecsandri si-l face regele poetilor, lucru la care aplaudem si noi, pana ce vomu ave și unu imperatu al poetilor, care adeca sa-l intreaca pe dumnelui, ceea ce, spus fara complimentu – va fi camu greu, deși sintem de o natura care nu despeară nici'o data” (Gulea, 2016, pp. 11-29). Firește, nu atât poziția lui Alecsandri îl deranjează pe tânărul Eminescu, cât modul de a gândi canonul literar în viziunea lui Petrino.

Cu toate restricțiile epocii în care scrie, Paul Cornea schițează și o imagine a criticii în raport cu metodele și cu tendințele din a doua jumătate a secolului trecut; este adevărat, o face în plan personal, în *Jurnalul* său recent publicat, dar nu mai puțin viabil, așa cum scrie la 5 februarie 1981 despre felul în care este primită *Regula jocului*: „pentru impresioniștii noștri, ceea ce fac eu e ininteligibil ori, în tot cazul, nedigerabil. Și cum, din alergie la sociologism și neputința sfărâmării cercului fermecat al călinescianismului, critica înseamnă la noi a face literatură din literatură, transformând textele în pretexte (vezi recenta *Dimineață a poezilor* a lui E. Simion!), n-am mari șanse să fiu omologat” (Cornea, 2024, p. 200). Aproape să i se ofere premiul de critică al Uniunii Scriitorilor, își exprimă dezamăgirea prin „două învățăminte: istoria literară și critica științistă au un tratament de denușăreasă”, pentru că au fost preferate „superficiala *Dimineață a poezilor*”, „o carte slabă, de serviciu a lui A. Marino, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*”, dar și Dan Cristea, „tânăr încă fără identitate”, și Mircea Zăciu, cu *Lancea lui Ahile* (Cornea, 2024, p. 235).

Ideea formulată de Pavel Cîmpeanu, „conștiința estetică reprezintă o parte integrantă a conștiinței sociale”, este o axiomă care se regăsește în *Regula jocului*, prin observațiile și comentariile pe care autorul le face la propriile sale texte: „subliniind că Sociologia literaturii nu poate măsura valoarea, nici aproxima inefabilul, atrăgeam atenția că ea are în schimb posibilitatea de a pune în evidență *experiența socializată* inclusă în operă, atât la nivelul semnificativului, cât și la nivelul semnificatului” (Cornea, 1980, p. 147).

Concluzia are o valoare anticipatoare pentru cercetările și efortul teoretic ale lui Ion Vasile Șerban, care definește conceptul de *Critică sociologică* (1983) într-o carte bazată pe teza de doctorat cu subtitlul „o formă în tipologia criticii literare”. Polemic față de metodele cantitative (într-o vreme în care *distant reading* nu fuseseră încă formulate nici noțiunea, nici alte variante de *digital humanities!*), vorbind, mai ales pe urmele lui Pierre Francastel, despre libertatea absolută a operei, pentru Șerban „ceea ce constituie calitatea operei de artă este conformitatea ei nu cu realul, ci cu spiritul creatorului” (Șerban, 2024, p. 247).

De altminteri, scriind în același moment tehnologic și deplângând costurile ridicate ale operării pe calculator, Paul Cornea insistă asupra „naturii specifice studiilor literare, care e calitativă, nu cantitativă” (Cornea, 1980, p. 176).

În viziunea lui Ion Vasile Șerban, „critica literară sociologică interpretează opera literară vizând retrăirea unei experiențe a omului într-o lume a omului, descoperită – în chip privilegiat – ca o lume socială” (Șerban, 2024, p. 251). Un exemplu elocvent este cel al interpretării *Condiției umane* a lui Malraux, care nu este o sursă istorică pentru a înțelege revoluția chineză, ci pentru a înțelege sufletul uman, „mărturia unei interogații asupra condiției umane a omului de azi” (Șerban, 2024, p. 296). Este regula marxistă potrivit căreia omul „numai în societate se poate singulariza”, așadar accentul cade nu asupra subiectivității operei, ci asupra realității ei „socializate”, prin disjungeri între critica literară și critica sociologică, critică și filosofie socială, sociologia literaturii, estetică, filosofie. Reprezentările cele mai diverse ale „lumii sociale” în care se manifestă experiența omului sunt un exemplu comun în optzecism, prin politicile literare „de grup”, de fapt, o reluare a traiectoriilor de tip avangardist, într-un alt tip de „câmp literar”¹.

Aceste sensuri ale sociologiei literare, dezvoltate de Paul Cornea și de Ion Vasile Șerban, sunt capitalizate în lucrarea lui Mihai Dinu Gheorghiu, *Scena literaturii* (1987) – un volum care nu a avut ecoul pe care l-ar fi meritat, poate și din cauza fugii în Occident a autorului (în 1989); metafora din titlu desemnează sociologia literaturii, pentru că autorul discută diferitele

1. Ghilimelele justifică folosirea improprie a termenului, într-o societate etatizată, controlată din punct de vedere economic, social, politic de partidul unic.

tipuri de relații dintre sociologie și cultură, în sens general, pornind de la o „traumă” fondatoare, „sublimată în denumirea eufemistică de sociologism” (Gheorghiu, 1987, p. 53).

Relația cu valoarea operei este fundamentală: „declinându-și competența în definirea valorii produselor literare, sociologia literaturii devine din unghi de vedere literar o disciplină «fără valoare», căci se ocupă în primul rând de «non-valori», întotdeauna mai numeroase decât valorile, inclusiv atunci când le abordează, nediferențiat, pe acestea din urmă [...], diferența pe care o introduce sociologia în raport cu estetica trebuie înțeleasă în sensul specificării *întrebuințării sociale* a obiectului valoros, deci al unei practici istorice, iar nu ca o calitate intrinsecă a respectivului obiect” (Gheorghiu, 1987, pp. 103-104). Se marchează astfel o importanță despărțire de evaluarea de tip impresionist, care vorbește adesea în numele unui inefabil al valorii.

Dar sunt precizate, pe de altă parte, și limitele sociocriticii goldmanniene, pentru că „nimeni nu-și propune o examinare a literaturii ca ideologie, ceea ce nu trebuie să se confunde cu cercetarea simpatiilor ideologice ale diferiților scriitori cu sau fără partid ori cu transformarea tematicii livrestă în ilustrarea vreunui «caracter de clasă» (poezie «burgheză», proză «țăranistă», critică «muncitorească» etc.) (Gheorghiu, 1987, p. 53). La nivel real, tocmai acest tip de calificative sunt însă active, în special după Tezele din iulie 1971. Mai mult, tipul acesta de lectură, ce studiază conformitatea ideologică a textelor la un set nemărturisit de perceptive și coordonate, va prevala în epoca actuală, cu un rapel la sociologismul vulgar.

Din punct de vedere teoretic, redefinirea avangardei (în sens transistoric, nu istoric) după etapa de sociologism vulgar îi aparține lui Mircea Nedelciu – într-un mod neconvențional, în prefața la romanul *Tratament fabulatoriu* (1986), bazată pe o lucrare de licență despre „marșandizarea artei”. Rolul prefetei, de apărare a romanului despre utopie, într-o lume în același timp utopică și distopică, precum și explicațiile de la a doua ediție a romanului (1996) justifică felul în care Nedelciu a fost acuzat, de la microfonul Europei Libere, de „textualism socialist”; explicațiile lui Ion Bogdan Lefter, participant la un interviu realizat de Iuliana Miu cu sociologul George Voicu, prieten și coleg de liceu al viitorului prozator, și cu Paraschiva Voicu, soția acestuia, lămuresc un context mai încărcat, care preceda *Tratamentul fabulatoriu*: „Mircea a scris un articol intitulat «Furtul prin deturnare de text» în *Suplimentul Scânteii tineretului* [...] *Tânguire de mior* a fost folosit de cei de la Europa liberă ca să arate ce prost merg economia, agricultura. Nedelciu răspunde polemic Europei libere, ceea ce era dezonorant pe atunci, cei de la Europa liberă ne țineau nouă moralul, steagul sus și spuneau ce nu puteam noi spune [...] El, pe de o parte, avea dreptate să-și apere estetic, literar, textul: «Că eu n-am scris un text care să fie citit politic». El n-a fost citit și interpretat ca un text literar și s-a extras din el materia reală, informațiile. Textul, în litera lui, dacă nu ținem cont de context, are o justificare. Poate l-au presat să scrie textul din *Supliment...* pentru angajare” (Miu, 2025, p. 211).

În „Avertismentul” la ediția a doua a romanului, Nedelciu explică reușita strategiei sale, ca prefața să preia toate obiecțiile cenzorilor, lăsând romanul „liber”, indicând prin paranteze drepte cuvintele și formulările care au fost adăugate în urma acestor tranzacții cu cenzura.

Subiectul prefetei este așadar relația dintre avangardă și academizarea avangardei, discutată din perspectiva sistemului capitalist și a contramăsurilor pe care le poate lua acesta pentru a contracara efectele destabilizatoare, caracteristice iconoclasmlui avangardist: „reacțiile artiștilor la primele semne de ostilitate ale sistemului [capitalist] față de arta lor au fost foarte violente și avangarda artistică de la începutul secolului se distinge prin această trăsătură. Urmează o reacție în lanț: se încearcă, mai întâi, o impunere prin mijloace extraartistice a artei «academizante» uzându-se de prestigiul acesteia. Astfel, ceea ce era violență îndreptată împotriva mecanismelor dezumanizante ale societății [burgheze] apărea ca iconoclastie și

încălcarea a regulilor «etern» ale frumosului. Când artiștii de avangardă folosesc sintagma «moartea artei» se referă la această artă «academizantă» ce le este opusă din motive sistematice» (Nedelciu, 1996, p. 11). Astfel se justifică următoarele „valuri” de avangardă, care se academizează treptat, până la apariția neoavangardelor, concurate de reacția capitalismului prin kitsch – „o «artă» mai potrivită cu felul capitalismului de a produce și de a consuma”. Din categoria kitsch-ului face parte și „folclorul-conservă [adus din colonii și prezentat pe scenele sau în muzele metropolei ca o curiozitate «primitivă»]” (Nedelciu, 1996, p. 11).

Ultima paranteză dreaptă indică un nex disputat între autor și cenzor, pentru că este o imagine caracteristică societății ceaușiste – evident, neindicată ca atare – ce contracara mișcările de avangardă ale momentului prin „folclorul-conservă” și kitschul larg răspândit al mișcărilor de tip „Cântarea României”, uriaș recipient pentru orice manifestare culturală sau sportivă, indiferent de categorie.

Mișcarea de avangardă a momentului era apariția generației optzeciste, care nu își aroga direct trăsăturile unei mișcări de avangardă, în sens istoric (prin tipărirea unor manifeste colective, prin editarea unor reviste sau prin negarea explicită a tradiției literar-culturale – ar fi fost, de altminteri, imposibil în condițiile dictaturii), dar se manifestă în consecință, prin traiectorii excentrice față de „câmpul literar”, capabile să stabilească cel puțin relații de diferențiere, dacă nu de opoziție față de acest „câmp”.

Acest tip de diferențiere este afirmat în mod ludic de profesorul Ovid S. Crohmălniceanu, în prefața antologiei colective *Desant '83*, interfață a cenaclului de proză Junimea de la Filologia bucureșteană. Titlul antologiei face legătură directă cu sensul militar al termenului „avangardă” – atestat, se pare, în cultura noastră cu acest sens la începutul secolului XIX, în *Hronika* lui Gheorghe Șincai, în descrierea unei bătălii din secolele anterioare (Gulea, 2016). Crohmălniceanu, un bun cunoscător al avangardei istorice, debutând în 1944 în ziarul *Ecoul* la pagina de cultură, ținută de Miron Radu Paraschivescu, prin inventarea unor scriitori din literaturile lumii (Crohmălniceanu, 1994, pp. 90-91), utilizează limbajul tipic avangardist încă de la titlu, trimiteri la trupele de desant din armată – un fel de avangardă a avangardei. Crohmălniceanu vorbește de un „asalt pe uscat, pe apă și din văzduh”, de o „formațiune de șoc” cu anumite „ținte”, printre care: „obsedantul deceniu”, care „încetează să-i mai obsedeze [pe tinerii scriitori din antologie]” – pentru că „atenția acestor tineri prozatori trece de la fundal spre individ, urmărește nu problemele generale, ci blestematele dileme personale, niciodată prea lesne rezolvabile, ocupându-se de chestiunile «importante» în această expresie vie, curentă și adesea contrariantă”. Proza lui Nedelciu (desemnat chiar lider al „desanțiștilor” de către antologator) – a lui Cărtărescu, Sorin Preda, Nicolae Iliescu, Cristian Teodorescu, George Cușnareanu, Ion Lăcustă, Constantin Stan, Marius Bădițescu, Emil Paraschivoiu, Hanibal Stănculescu, Ion Bogdan Lefter, Gheorghe Iova, Gheorghe Crăciun, Gheorghe Ene, Valentin Petculescu – are o „semnificație superioară social-morală”, o „distanță ironică, menită să prevină concluziile simpliste sau să ruineze anumite mitologii literare” (Crohmălniceanu, 1983, pp. 6-7).

Ediția a doua a *Desantului*, realizată de Ion Bogdan Lefter (2000), face apropierea necesare de discursul de avangardă al volumului, imprimat de Crohmălniceanu: „desantul” înseamnă „asalt”. I se poate alătura acestui volum și o altă conștiință a avangardei, poetul german Rolf Bossert, autorul poeziei *Vânt potrivit până la tare*, care dă titlul antologiei „tinerilor poeți germani din România” (1983). Limbajul marinăresc codat trimite spre aceeași zonă a avangardei, în sensul translației de la milităresc la literar, în sensul opoziției noilor autori față de actualul establishment literar și cultural, evident în marginalitatea dublă a Aktiongruppe Banat – față de spațiul (cultural) românesc și față de cel (cultural) german. Prefațatorul ediției secunde a *Desantului* descrie discursul desanțiștilor, caracterizat de „o mare plăcere ludică și un experimentalism dus în multe cazuri foarte departe. E o literatură

deloc «leneșă» (în sensul pe care-l dădea cândva Ion Barbu termenului). Are un dinamism remarcabil. Nu se lasă ușor «clasicizată». Ca toate avangardele, chiar și după ce șocul indus în sistemul cultural a fost absorbit, își păstrează atractivitatea, spre deosebire de formulele mai «așezate», mai puțin experimentale, care îmbătrânesc mai repede. Aerul juvenil se va fi dus, însă pe chipul *Desantului* n-au apărut încă riduri îngrijorătoare” (Lefter, 2000, pp. 7-8).

Concluzia acestei a doua prefete, la aproape 20 de ani după prima ediție a antologiei, subliniază natura opozițiilor pe care le stabilea proza desantistă: „La sfârșit și început de secol și de mileniu, prozei românești îi va prinde bine un nou atac asupra clișeelelor, un nou tratament de șoc asupra mentalităților și scriiturilor bătrânicioase dar încă active” (Lefter, 2000, pp. 7-8).

Faptul că optzeciștii nu s-au consacrat în anii '80, că existau în continuare dificultăți diferite și „la sfârșit și început de secol și de mileniu” este cauzat, în bună parte, de perceperea lor ca o grupare (o serie de grupări) de avangardă – imagine utilizată și astăzi, în mod pamfletar, după cum se va vedea.

Consecințele acestei denumiri în termeni de sociologie literară au fost cât se poate de acute: dificultatea debuturilor, închiderea sistemului în fața tinerilor, care trebuiau să apară întâi într-o antologie colectivă – sau chiar în mai multe – până la accederea la un volum individual. Noile antologii, practic după *Desant* '83, erau mult mai bine controlate și decorate cu autori de circumstanță, simpli propagandiști sau activiști culturali ai regimului, astfel încât caracterul de noutate să fie atenuat, în ansamblu, din statutul de avangardist nemairămânând decât marginalitatea. Aici este și paradoxul unui regim care se reclama de la fondatorii marxști – în realitate având o coloratură fascistă prin tentele de naționalism inculcate în discursul public. Marxismul (Gramsci, Lukács, Goldmann) „a examinat baza socială a instituției literaturii în special prin raportare la burghezie” (Gheorghiu, 1987, p. 113). Astfel, „o probă dificilă”, trecută de foarte puțini, este cea a literaturii de avangardă, nonburgheză, fără conținut ideologic explicit; „din burgheză, instituția literaturii se transformase în antiburgheză, eliminând prin reducere schematică tot ce îi părea ca de neînțeles, marginal, atipic, adică avangardele literar-artistice, privite ca forme degradate, decadente ale unei intelectualități înstrăinate” (Gheorghiu, 1987, p. 113).

Perspectivile critice formulate în volume precum *Romanian Literature as World Literature* (2018, editat de Mircea Martin, Christian Moraru, Andrei Terian) și mai ales în *Pentru o nouă cultură critică românească* (2024, editat de Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian), reiau, adesea fără referințe la această zonă de gândire a criticii sociologice și a sociologiei literaturii, în general, dezideratul actului critic ca intervenție în realitate, nu doar „prezentare a reprezentării literare a realității”, într-un gest ce are trăsăturile unei manifestări avangardiste. Din păcate, doar trăsăturile.

Cel mai mult contează cele mai noi metode critice, cel mai recent jargon, întreaga critică, se înțelege, autentică, fiind cea „de tip *research*”, pentru că, se afirmă în prefața volumului din 2024, este „situată la egală distanță de improvizația revuistică inerent-superficială, «de întâmpinare», și de amatorismul neinformaț, care continuă să facă ravagii în presa românească, inclusiv în reviste cu aspirații «elitiste» precum *22, România literară* și *Observator cultural*” („Prefață”, 2024, p. 11).

Scopul inerent al acestor volume este manifestarea unui act de politică de tip cultural, „opoziția noastră față de androcentrismul și heterosexismul ale căror efecte au fost și rămân endemice în cultura critică și literară și în sfera publică românească din ansamblul ei” („Prefață”, 2024, p. 11). Androcentrism și heterocentrism – denumiri care par a viza, în primul rând, autorul, iar nu operele în sine –, dar nu putem rămâne decât în domeniul supozițiilor, din moment ce nu sunt operaționalizate niște absolut necesare definiții ale conceptelor în cauză.

În volumul colectiv *Pentru o nouă cultură critică românească*, cu intenție de manifest al criticii, în continuarea unor ample intervenții în această direcție a noutății, este acuzată „lipsa

de competitivitate internațională”, principala carență a „vechii critici”, din perspectiva World Literature – sau, folosind termeni românești, a literaturii universale (traducere a goetheanului *Weltliteratur*).

Astfel, cu destule nesiguranțe este eseu Adrianei Stan, care stabilește o periodizare a epocii contemporane, pusă sub semnul criticii „autonomiste” („o singură partitură estetică” – sau mai precis, o partitură exclusiv estetică), până în jurul lui 2017. Coincidența face ca anul respectiv să fie și cel de apariție al volumului testamentar al lui Eugen Simion, *Posteritatea critică a lui E. Lovinescu*, unde autorul se face apostolul autonomismului estetic după 1990, în opoziție cu gruparea de la *România literară*, unde i se imputa apolitismul ca formă de girare a politicii neocomuniste. Un volum care scapă radarului critic al autoarei, folosind o terminologie insuficient explicată (de pildă, atunci când vorbește de un moment al „liberalizării”, încheiat în 1971, se simte nevoia unor precizări: este vorba, de fapt, de o pseudoliberalizare, în condițiile existenței unui partid unic în toată epoca comunistă).

Situația așa-zis precară a criticii actuale este cauzată de „misionarismul estetic”, care, după 1989, s-a convertit în „misionarism neoliberal-conservator”. Exemplul predilect este *Arca lui Noe*, „cea mai bună carte de critică postbelică”, o refacere pe nostalgii „vag interbelice” a unui model liberal: „Ionicul interbelic ipostaziază o imagine a vieții private urbane *middle-class* masculine, într-un cumul de evaluări care îl dau pe radicalul subiectivist Anton Holban superior unei Hortensia Papadat-Bengescu încă prinsă în indecizia vocilor narrative” (Stan, 2024). Sunt ignorate cercetări și volume precum cele semnate de Paul Cornea, Ion Vasile Șerban, Mihai Dinu Gheorghiu – o întreagă sociologie a literaturii – pentru a nu mai da exemplul, după 1989, al cercetărilor realizate de Corin Braga, Ruxandra Cesereanu (psihocritica), Mihai Zamfir (stilistica), Romanița Constantinescu (limologia), Mircea Angheliescu ș.a. – ilustrate în primul rând de generația „șazecistă”.

Nici studiul lui Alex Goldiș nu ține cont de aceste evoluții ale criticii noastre, din moment ce vorbește despre „neocălinescianism” și „respingerea de moment a unor metode noi precum structuralismul, psihanaliza, neomarxismul – cu toate transformările lor ulterioare pe continentul american (studii de gen, postcolonialism, New Historicism)” (Goldiș, 2024, p. 204).

Cu o argumentare de tip binar, Adriana Stan nu uită nici de optzeciști, care par să se organizeze în „grupuri paramilitare relativ compacte” (!), unde decisivă este „formula cencacului, cu solidarități interne profilate uneori pe clustere regionale aflate în concurență” (Stan, 2024, p. 61). Astfel, este statuată influența optzeciștilor în spațiul public, care „ajunge să concureze cota șazeciștilor” în programe școlare, universități, publicații literare și chiar și în politică.

Eseul Adrianei Stan continuă cu două studii de caz, doar enunțate, nu și demonstrate: Ion Bogdan Lefter și Mircea Cărtărescu. Deși sunt două personalități cu ambitus internațional, reproșurile sunt formulate din punct de vedere național: Cărtărescu, scriitorul tradus în aproape 30 de limbi și distins cu zeci de premii internaționale pe mai multe continente, ar fi un „scriitor fanion al brandului Humanitas”. Lefter ar fi un autor care „involuează”, pornind de la direcțiile *Observatorului cultural* de la începutul anilor 2000; lăsând la o parte revista *aLititudinii* (2006-2009), care prelungește discuția despre direcția literară și de politică literară până la finele deceniului, ar trebui luate în considerare titlurile autorului publicate în deceniul următor, înainte de a lansa acuzația „unei treptate apropieri, până azi, de pozițiile conservatoare ale vechii gărzi de la *România literară*”¹:

1. *O oglindă purtată de-a lungul unui drum. Fotograme din postmodernitatea românească* (2010), *7 postmoderni* (2010), *Prietenii din povestea literaturii* (2013), *Scurtă istorie a romanului românesc* (ediția a II-a, 2013), *Alți postmoderni* (2014), „*Generaționismul*” literar. *Concepte, istorie, mărturie* (2016), *Începuturile poeziei postmoderne: 1977-1985* (2016) – la care se adaugă ediții la serii de

Alte texte divaghează în zona pamfletară: Andrei Terian, unul dintre coordonatori, relatează cum și-a dat demisia din Uniunea Scriitorilor din România; între timp, critică și faptul că un concept precum „neomodernismul” nu este inclus în lista curentelor literare românești din *Dicționarul General al Literaturii* editat de Eugen Simion, pentru că a fost „teoretizat și vehiculat asiduă de către rivalul său Manolescu” (Terian, 2024, p. 99) – scăpând din vedere, de fapt, că acest concept îi aparține autorului *Recapitulării modernității*.

Teodora Dumitru face o confuzie a scopului cu originea; nu este relevant de unde provin „cronica” sau „recenzia”, ci scopul lor, acela de a discerne valoarea de nonvaloare: „așa a apărut, în decalogul criticii literare de inspirație «autonomistă», impresia că cine se ține la distanță de inovații conceptuale și metodologice în genere, dar mai ales de cele de proveniență nonlatinocentrică și, în plus, nu pășește dincolo de presupusele frontiere ale «esteticului» practică o critică literară autentică. În această logică ajunge Manolescu să afirme că nu articolul academic, ci recenzia, cronica sau foiletonismul – preluată preponderent de pe filiera franceză de final de secol al XIX-lea – rămân cea mai bună soluție pentru a «salva» literatura lumii de la uitare” (Dumitru, 2024, p. 117).

Ștefan Baghiu scrie un eseu despre like-uri, fenomen al „capitalismului de platformă”, ultima formă a criticii literare, care se „grupează” în jurul unor „bule”, ce pot avea diferite calificative: „există bule conservatoare, bule progresiste, bule maximaliste și bule ale minimalismului, bule ale literaturii feministe și bule ale autonomiei esteticului, bule avangardiste și bule de celebrare a marilor clasici. Platforma face acest fapt mai coerent ca niciodată” (Baghiu, 2024, p. 163).

Deși nu au prezențe constante în „bule”, publicații academice precum *Studia Philologia, Transilvania, Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory, Dacoromania Litteraria, Word and Text, Caietele Echinox*, aduc „perspective noi sau emergente”, de felul *digital humanities*, ecocritică, post-/anti-feminism, *travel theories*, *world literature*, geocritică și inter-imperialitate, ceea ce îi determină pe autori, la un moment dat, să afirme că centrul cercetării românești de astăzi se află în Ardeal.

Răspunsul lui Ion Pop (2025) – unul dintre numele acuzate de „estetism” în volumul respectiv – începe cu minima observație a unui „prag al calității estetice”, care asigură distincția dintre lumea literaturii (ficțională, imaginară) și cea reală, cu ideea că „literatura nu este ideologie transmisă prin pancarte în piețele publice, nici jurnalistică prin definiție «tranzitivă», nici comunicare științifică a unor reflecții ce vehiculează idei abstracte, absolut transparente”.

Publicațiile academice citate mai sus în textul lui Alex Goldiș au antecesorii dintre cei mai diverși – iar sociologia literară are și ea partea ei în acest ansamblu al criticii din a doua jumătate a secolului al XX-lea, când „n-au lipsit, spune Ion Pop, nici abordările mai «științifice», sensibile la noile metode de lectură. Câteva sunt menționate aici – Adrian Marino, Sorin Alexandrescu, Matei Călinescu, Virgil Nemoianu, Toma Pavel, Livius Ciocârlie – cu rezultate consistente raportabile la structuralism și semiotică, de exemplu. Dar au fost și critici și teoreticieni români interesați de școala geneveză a criticii zise «tematiste», ca Mircea Martin, care a și analizat consecvent metodologia Școlii de la Geneva, ori, ceva mai recent, Virgil Podoabă; de antropologia imaginarului și imaginarul materiei ale lui Bachelard și Gilbert Durand (Ion Pop, Al. Cistelean, Corin Braga); de lectura sociologică nuanțată, precum Paul Cornea, Z. Ornea, Ion Vasile Șerban; de critica variantelor cu model în Gianfranco Contini,

opere ale unor clasici ai postmodernității – sau monitorizarea din seria „Minicafeneaua critică”, continuare a „Cafenelei critice”, proiectul de discuții și evaluări ale câmpului cultural românesc în ansamblul său (arte vizuale, literatură, muzică, științe, politică), susținut începând cu 1994, până în prezent.

a lui Marian Papahagi, în interpretările originale ale postmodernismului la Ioana Em. Petrescu ori Liviu Petrescu, sau disponibilitatea metodologică a unui Mircea Scarlat; de critica puternic marcată teoretic de semiotica italiană a lui Marin Mincu, la Mihai Zamfir cu a sa critică stilistică, cu «balcanismul literar românesc» la Mircea Muthu, ce nu s-a putut dispensa de contextualizările multiple, specifice acestui spațiu cultural, cu teoretizarea producerii textului la Eugen Negrici ș.a.” (Pop, 2025, p. 87).

Împrumutând retorica de tip avangardist, distructiv și negator, grupul de autori care semnează acest adevărat manifest în numele criticii contemporane fetișizează metoda (considerată „o chestiune de adecvare la obiect și la universul de obiecte din care acesta face parte”), practic singura modalitate de cunoaștere a literaturii – deși, cu modestie, se recunosc unele lacune, din cauza lipsei bibliografiei, după cum aflăm, de pildă, în cazul psihanalizei.

Reacția aceasta la adresa unei avangarde care nu s-a academizat în sensul respingerii „noilor avangarde” este una specifică identității capitaliste, prin realizarea unui produs de tip kitsch care să poată fi consumat potrivit logicii relațiilor de piață.

Abstract. The paper presents definitions of the avant-garde in literary sociology works from the Romanian field of the latter half of the past century, in relation to contemporary manifestations and behaviors that formally adopt avant-garde rhetoric to return to representations characteristic of vulgar sociologism. However, some mentions to other historical moments are not excluded, as the sociological expression of the avant-garde (in relation to a literary field) has been observed since the earliest uses of the term in the second half of the 19th century.

Keywords: artistic and literary avant-garde, political avant-garde, literary manifesto, generation of the '80s, postmodernism, vulgar sociologism

Résumé. Le texte présente les définitions du terme d'avant-garde dans des œuvres de sociologie littéraire du champ roumain de la seconde moitié du dernier siècle, en relation avec des manifestations et des comportements contemporains, qui reprennent formellement la rhétorique de l'avant-garde, pour revenir à des représentations caractéristiques du sociologisme vulgaire. Cependant, certains excursus dans d'autres moments historiques ne sont pas exclus, car l'expression de type sociologique de l'avant-garde (par rapport à un champ littéraire, en relation avec celui-ci) a été observée dès les premières utilisations du terme dans la seconde moitié du XIXe siècle.

Mots-clés: avant-garde littéraire et artistique, avant-garde politique, manifeste littéraire, la génération des '80s, postmodernisme, sociologisme vulgaire

Referințe bibliografice

- *** *Desant '83. Antologie de proză scurtă scrisă de autori tineri (ediția a II-a)* (2000). Pitești: Paralela 45.
- *** (2024). Prefață” la Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.
- Baghiu, Ș. (2024). „Clout, reach & echo chambers: capitalismul de platformă și radicalismul criticii literare”. In Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.
- Bourdieu, P. (1986). *Economia bunurilor simbolice*, traducere și prefață de Mihai Dinu Gheorghiu, București: Meridiane.
- Bourdieu, P. (1999). *Rațiuni practice. O teorie a acțiunii*, traducere de Cristina și Costin Popescu, București: Meridiane.

- Călinescu, M. (2005). *Cinci fețe ale modernității: modernism, avangardă, decadență, kitsch, postmodernism*, traducere de Tatiana Pătrulescu, Radu Țurcanu, Mona Antohi, postfață de Mircea Martin, Iași: Polirom.
- Cîmpeanu, P. (1964). *Condiționarea socială a artei în socialism*, București: Editura Politică.
- Cornea, P. (1980). *Regula jocului*, București: Editura Eminescu.
- Cornea, P. (2024). *Jurnal 1933-2017*, Iași: Polirom.
- Crohmălniceanu, O.S. (1983). „Prefață” la *Desant '83*, Editura Cartea Românească, București.
- Crohmălniceanu, O.S. (1994). *Amintiri deghizate*, București: Nemira.
- Dumitru, T. (2024). „Welcome to Zombieland! Trecutul (in)utilizabil al criticii literare românești”. In Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.
- Gheorghiu, M.D. (1987). *Scena literaturii. Elemente pentru o sociologie a culturii românești*, București: Minerva.
- Goldiș, A. (2024). „Cancerul semnificațiilor»: fobia metodei în critica românească postbelică”. In Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.
- Goldiș, A., Moraru, C., Terian, A. (ed.). *Pentru o nouă cultură critică românească*, Cluj-Napoca: Tact.
- Gulea, D. (2007). *Domni, tovarăși, camarazi. O evoluție a avangardei române*, Pitești: Paralela 45.
- Gulea, D. (2016). *Marginaliile avangardelor*, București: Tracus Arte.
- Lefter, I.B. (2000). „Asalt/desant reluat”, prefață la *Desant '83*, ediția a II-a, Editura Paralela 45, Pitești.
- Lovinescu, M. (2023). *O istorie a literaturii române pe unde scurte (1960-2000)*, București: Humanitas.
- Miu, I. (2025). *Mircea Nedelciu. Un personaj principal*, București: Muzeul Literaturii Române.
- Nedelciu, M. (1996). *Tratament fabulatoriu*, roman, cu o prefață a autorului (1984) și un avertisment la ed. a II-a (1996), București: ALL.
- Pop, I. (2025). Critică literară sau studii literare? *Viața românească*, 1, 81-95.
- Stan, A. (2024). „Consensul «liberal»: critică, sistem și politică după Al Doilea Război Mondial”. In Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.
- Șerban, I. V. (2024). *Critica sociologică*, prefață de Carmen Mușat, dosar de receptare de Zemira Șerban, București: Tracus Arte.
- Terian, A. (2024). „Un sistem perfect: oameni, instituții și oameni-instituții în cultura critică românească actuală”, In Alex Goldiș, Christian Moraru, Andrei Terian (ed.), *Pentru o nouă cultură critică românească*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2024.

Pornind de la o anchetă. Transformări ale câmpului literar în anii '90

*Marius Lazăr*¹

Rezumat. Studiul analizează transformările câmpului literar românesc în intervalul 1990-1997, pornind de la o anchetă sociologică realizată la Cluj în 1997 și contextualizată în logica mai largă a continuităților și rupturilor postsocialiste. Argumentul central este că anul 1989 nu produce o discontinuitate structurală în câmpul literar, ci accelerează procese deja vizibile în ultimul deceniu comunist: erodarea pactului tacit dintre puterea politică și elitele culturale, fragmentarea solidarităților profesionale și emergența unor noi forme de legitimare. Ancheta relevă deplasarea criteriilor de recunoaștere dinspre autonomia literară spre o legitimare ideologică, corelată cu polarizarea politică dintre „dreapta anticomunistă” și „stânga postfesenistă”. Analizele statistice (MDS, ACM, clusterizare) evidențiază două axe majore: opoziția dintre legitimitatea literară și cea ideologică, respectiv tensiunea dintre capitalul relațional și cel simbolic. Studiul propune o tipologie a actorilor literari ai anilor '90 și arată că repolitizarea câmpului cultural, declinul instituțional al Uniunii Scriitorilor și precarizarea materială a scriitorilor produc o reconfigurare profundă a mecanismelor de prestigiu și a raporturilor dintre literatură, ideologie și spațiul public.

Cuvinte-cheie: sociologia literaturii, transformări în câmpul literar, post-socialism, reproducerea elitelor, scriitori, intelectuali, România anilor '90

Preambul

Deși au trecut mai bine de 35 de ani de la schimbarea de regim din 1989, puține sunt încercările de a cartografia sociologic transformările din câmpul literar ale perioadei postsocialiste. Pentru perioada anterioară există deja un număr important de analize ale domeniului literar sau intelectual – lucrările de pionierat ale lui Mihai Dinu Gheorghiu (2007) asupra „intelectualului de partid” din Europa de Est de dinainte de căderea zidului Berlinului, cu profunza analiză a instituției literare a Ioanei Macrea-Toma (2009), voluminoasa sinteză asupra traducerilor și politicilor legate de traducerile din țările Europei de Est a Ioanei Popa (2010), analizele despre Uniunea Scriitorilor întreprinse de Lucia Dragomir (2004), investigarea fenomenului „optzecist” de Magdalena Răduță (2019), excelenta panoramă sociologică a Uniunii Scriitorilor din Republica Moldova a lui Petru Negură (2014) sau analizele succinte

1. Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; mlazar59@yahoo.com.

ale câmpului literar ale subsemnatului (1999). Mult mai puțin a fost însă abordată perioada de după 1989, dar se pot reține contribuțiile Cameliei Runceanu (2018) sau ale lui Mihai Dinu Gheorghiu asupra transformărilor raporturilor dintre literar și ideologic după 1990 (Gheorghiu, 2007) sau asupra *Grupului pentru Dialog Social* (Gheorghiu, 2005), la care se pot aminti lucrări care vizează perioada postcomunistă de o natură mai mult sau mai puțin specializată ale lui Sorin Matei Adam (2004), Ciprian Șiulea (2003), Alexandru Gavrilescu (2006) sau succinta încercare de sinteză asupra câmpului literar actual din prima parte a *Istoriei literaturii române contemporane* a lui Mihai Iovănel (2021).

În ce mă privește, transformările și noile dinamici ale câmpului literar, în interacțiune cu sfera politică și cea intelectuală, noile luări de poziții, regrupările și competițiile dintre diferite facțiuni au făcut obiectul câtorva studii (Lazăr, 2011), al căror scop a fost să facă lizibile logicile sociale care structurează acest evantai de manifestări. În aceste analize mă interesa totodată să identific care au fost strategiile de re poziționare ale agenților în noile configurații din câmpul literar și să înțeleg cum și mai ales de ce au evoluat lucrurile pe o axă care, pornind de la confruntările pentru autonomie artistică și distanțare de politic ale lumii literare de dinainte de 1989, au ajuns, la câteva decenii după acest an considerat fatidic, să redobândească – desigur, în alți termeni – o dependență de politic neașteptată. Acestea erau câteva dintre întrebările de cercetare provocatoare vizate aici. Concluzia unuia dintre aceste studii era: „Istoria este însă ironică: după 30 de ani de la revoluția din 1989, de la revendicarea furioasă a autonomiei intelectuale și artistice și independența față de politic clamată de cei mai vocali opozanți ai regimului comunist, câmpul cultural se repolitizează, sub același spectru al anticomunismului, revendicare ideologică ce pare să deschidă porțile recunoașterii publice și ale faimei. Totul s-a schimbat pentru a rămâne la fel” (Lazăr, 2019).

Autonomia și modalitățile redefinirii ei în raport cu politicul de după 1989 sunt de fapt placa turnantă a confruntărilor dintre producătorii de bunuri simbolice și instanțele exterioare de recunoaștere și legitimare în câmpul literar. Autonomia câmpului literar sau a celui artistic fusese deja inserată în cadrul instituțional socialist pornind de la două precondiții. Pe de o parte, deficitul de resurse umane al regimului în domeniul extraideologic – profesionale sau artistice – face necesară o cooptare permanentă, din exteriorul aparatului politic, de „cadre intelectuale”. Aceștia sunt recrutați din sistemul de învățământ superior, din rețeaua de „școli de artă” (care a devenit în timp parte a unui sistem oficial generalizat) sau din rândul elitei artistice și al intelectualilor vechiului regim – desigur, după ce au fost deja luate unele măsuri de control ideologic și înscriere politică. (Aceste măsuri variau de la carantină profesională la închisoare politică până la conversii ideologice forțate.) Pe de altă parte, tratamentul special și un grad limitat de libertate profesională sunt luate ca o precondiție de sine înțeleasă.¹

Ideea fundamentală a autonomiei profesionale, literare sau artistice nu a fost niciodată contestată în sine în perioada socialistă (cu excepția perioadei stalinismului pur și dur al anilor '50, manifestat prin excesele jdanovismului cultural), ci doar disputate *marginile* acestei autonomii și limitele legitime ale controlului ideologic. O negociere permanentă a autonomiei a făcut parte din joc și ea a lucrat uneori în favoarea scriitorilor – cum au fost concesiile făcute de noul regim al lui Nicolae Ceaușescu la Conferința Națională a scriitorilor din 1969 – iar alteori în defavoarea lor, cum s-a întâmplat în perioada anilor '80. Acest lucru justifică tolerarea unui anumit ton revendicativ și o marjă de nonconformism etichetat

1. Vezi, de exemplu, condițiile materiale și profesionale asigurate în timpul regimului socialist scriitorilor și artiștilor, care puteau fi interpretate și ca privilegii sociale, dacă erau comparați cu populația muncitoare obișnuită, condiție care i-a făcut să fie etichetați drept *privilighenție* de către unii analiști (Macrea-Toma, 2010; vezi și Gabanyi, 2010; Vasile, 2010, 2014).

drept o ciudățenie artistică a lucrătorilor creativi. Este vorba de un joc strategic plin de ambiguități, așa cum ambiguu era și statutul oficial la scriitorilor. Partidul Comunist a abordat problema producătorilor culturali ca și cum ar fi fost o problemă de „cadre” și de înregimentare ideologică tacită¹ care conferă competențe în materie de recunoaștere și legiferare culturală birocratilor comuniști însărcinați cu coordonarea „sectorului cultură și artă”, în timp ce intelectualii au folosit, atunci când a fost cazul, fie patriotismul și etica, fie ambițiile culturale sau vanitatea membrilor nomenclaturii, pentru a redefini situația în propriul folos și în termeni de libertăți sporite de exprimare.

Așadar, ca în orice joc strategic, partenerii joacă pentru propriile interese. Pentru conducerea comunistă, miza era o recunoaștere și o extindere a rolului de conducere permanent al Partidului. Pentru intelectuali, miza era oportunitatea de a concepe modele culturale alternative și, bineînțeles, găsirea unor mijloace de persuasiune eficiente pentru a le impune. În timpul negocierilor, fiecare partener spera să-l atragă pe celălalt – și fiecare apela la tactici menite să slăbească vigilența, să obțină o atitudine binevoitoare, sau să-l inducă în eroare pe adversar. Și de fiecare parte, în funcție de capacitatea de a controla și de a impune omogenitate întregii echipe, apăreau parteneri dispuși să tranzacționeze și să obțină avantaje personale, materiale sau simbolice, sau aliați coopțați din tabăra adversă – cum au fost scriitorii-activiști care îndeplineau sarcini de partid în lumea literaților („scriitorii de partid”, în termenii lui Mihai Dinu Gheorghiu (2007), sau cum a fost Gogu Rădulescu, înalt demnitar, membru al Biroului Permanent al Comitetului Executiv al PCR și vicepreședinte al Consiliului de Stat, ale cărui relații informale apropiate cu membri ai elitei Uniunii Scriitorilor le oferea o oarecare protecție politică)².

Prin urmare, pentru o bună perioadă (de la sfârșitul anilor '60 până aproape de finalul anilor '70), lupta nu s-a purtat atât pentru „victoria în detrimentul celuilalt”, cât pentru menținerea controlului asupra jocului prin controlul propriului grup. Acesta este motivul pentru care atacurile foarte virulente venite dinspre unele segmente radicale ale breslei scriitorilor (Eugen Barbu, Corneliu Vadim Tudor, de exemplu) erau încurajate de oameni de la nivelul cel mai înalt al nomenclaturii, dar ținute în același timp de alții de la același nivel sub control – sau de ce oponenții radicalizați ai regimului (cum ar fi Goma, de exemplu) nu au putut obține sprijin în cadrul unor instituții precum Uniunea Scriitorilor: aceștia puneau în pericol însăși baza avantajelor scriitorilor, greu de menținut de o elită culturală a cărei autonomie creativă era într-o oarecare măsură acceptată de guvern. Astfel, protestatarii nu numai că nu au fost sprijiniți, dar s-au confruntat cu ostilitate sau indiferență din partea celorlalți scriitori. Disidența literară era rară în primele etape ale poststalinismului.

Echilibrul se destramă după 1977-1978, când însăși conducerea comunistă nu a mai fost capabilă să respecte pactul și a încercat să limiteze drastic autonomia culturală, deja destul

1. „În țări precum Uniunea Sovietică, organizarea artistică implică selecția timpurie a pictorilor, formarea lor printr-un sistem oficial de învățământ, accesul lor la cariere de funcționari publici ca profesori sau ca artiști creatori cu normă întreagă... În astfel de cazuri, statul (sau agenții statului), care desemnează anumite tipuri de activități ca fiind artistice, care îi selectează, formează și finanțează pe cei considerați competenți pentru a îndeplini ansamblul de sarcini pe care le implică producția artistică și care le permite să revendice în mod legitim statutul de artist, din care toți ceilalți sunt excluși. Dacă recunoaștem autoritatea culturală a statului de a atribui calitatea de artă unei anumite activități și de a o refuza altei activități, dacă recunoaștem revendicările de apartenență la lumea artiștilor care rezultă din aceste decizii ca definind un statut exclusiv și complet, atunci vom avea atât o definiție a limitelor profesiei, cât și a membrilor profesiilor artistice și a naturii muncii artistice.” (Freidson, Chamboredon, Menger, 1986)
2. Despre relația dintre aripa „liberală” a Uniunii Scriitorilor și Gogu Rădulescu, vezi Ianoși, 2012.

de îngrădită. Ideea de protest și disidență a început atunci să câștige atenție. În anii 1980, când situația generală din România a devenit din ce în ce mai critică, iar libertatea de exprimare și mai limitată, emigrarea a devenit cea mai comună formă de opoziție, o soluție extremă, disperată, prin care scriitorii riscă o pierdere completă a identității artistice. „Hemoragia” intelectuală din anii '80 și multiplicarea gesturilor de disidență deschisă după 1987 au fost simptome ale unei crize crescânde a pactului tacit dintre puterea politică comunistă și intelectuali. Ele indică o descompunere lentă a câmpului literar chiar înainte de 1989, fără ca acest fapt să devină vizibil în era „tranziției” post-1989. Dar Revoluția din 1989 a venit înainte ca atitudinile intelectualilor să se radicalizeze și să se „agraveze” ca un bulgăre de zăpadă, ceea ce ar fi putut face din intelectualii agentul inițiator al schimbării. Autoculpabilizarea generalizată care a urmat lui 22 decembrie a fost un răspuns tardiv la sentimentul de resemnare și neputință trăit în cei mai grei ani ai dictaturii.

Se poate spune astfel că, din punctul de vedere al structurilor de profunzime ale câmpului social, anul 1989 marchează mai curând o frontieră mentală decât un moment decisiv de discontinuitate în raport cu evoluțiile din deceniul anterior. De pildă, prăbușirea economică a țării în primii ani de după 1989 este un efect accelerat al politicilor iraționale ale epocii Ceaușescu. Disfuncționalitățile din sistemul educațional, accentuate gradual după 1990, au fost generate de politicile ce vizau în teorie „apropierea învățământului de muncă și viață”, cum spunea lozinca – dar care erau de fapt politici de subminare și boicot ale instrumentelor de reproducere socială a elitei intelectuale de tip umanist în favoarea celei de tip tehnic, dar și de de-profesionalizare a corpului de savanți și tehnicieni angajați în cercetarea de performanță. Pauperizarea masivă a populației și accentuarea rupturii dintre „cadre” (elita controlată politic) și „popor” sunt anterioare momentului 1989, fiind însoțite totodată de „naturalizarea” unei ideologii de tip xenofob și naționalist, ca substitut al ideologiei marxist-leniniste; pentru o lungă perioadă, aceasta a creat cadrul mental de la sine înțeles al acțiunilor naționaliste sau neonaționaliste în ultimele decenii și care, întreținut conștient și adesea instrumentalizat de diferite segmente ale clasei politice actuale, a devenit un instrument de autosabotare a proceselor de integrare europeană în care s-a angajat în ultimele decenii statul român. Și tot înainte de 1989 se află germenii reproducerii ulterioare a pozițiilor de comandă și control al resurselor economice socializate anterior (în proces de privatizare în anii '90), din partea elitelor administrative și menținerea sau augmentarea statusului simbolic și economic al celor ce formau și înainte elitele culturale.

Există, prin urmare, o „logică ideologică” a rupturii din 1989 care ne face să vedem procesele de dinainte și de după această dată ca fiind marcate de o ruptură drastică, urmată de o transfigurare miraculoasă a situației istorice și a pozițiilor noilor elite, care par desprinse complet de (sau în opoziție cu) propriul lor trecut. 1989 ar indica astfel momentul unei treceri bruște și sub multe aspecte extrem de violente de la o fază etichetată drept „comunism” la una „postcomunistă” sau „de tranziție” (se subînțelege: de la comunism la capitalism) – două improvizații conceptuale la fel de aproximative pe cât de provizorii, care subînțeleg, dar nu reușesc să redea sintetic, existența unor forme de continuitate în ruptură, ce afectează deceniile imediat consecutive acestui an fatidic.

Dacă expresia „postcomunism” rămâne una generică și dezangajantă analitic fiindcă nu oferă nicio indicație asupra conținutului transformărilor care au urmat căderii regimului Ceaușescu, „tranzițiile” vizate de cealaltă formulă presupun supraviețuirea unor elemente specifice epocii anterioare, aflate într-un prezumptiv proces de disoluție graduală. Ambele formulări văd în 1989 un an inaugural pentru o lume emergentă cu totul nouă, a cărei substanță se detașează pregnant de ceea ce caracterizează „vechea” realitate, acaparată de „comunism”. Ele induc o viziune maniheistă, în care societatea apare polarizată între „reprezentanții noului”

și între „cei vechi” – și, în consecință, între „cei buni” și „ce răi”, care va domina pentru multă vreme discursul public și va influența valorizări polarizante ale actorilor, evenimentelor, instituțiilor implicare în schimbare. (Să notăm însă, în paranteză, că însăși expresia „comunism”, așa cum e vehiculată în presa și comentariile savante de după 1989 cu referire la regimul politic din România perioadei 1948-1989, este tot o etichetă ideologică, consacrată în România după 1989, dar avându-și originea în limbajul analiștilor din Statele Unite și din alte țări ale Pactului Nord-Atlantic în timpul Războiului Rece; ea trimite sumar la o realitate a cărei imagine este instrumentalizată mai curând în contextul controverselor politice americane interne dintre un conservatorism de tip McCarthyist și o opoziție cu accente de stânga.¹)

Logica sociologică ne face însă să tratăm aceste transformări ca pe un proces de reproducție și redefinire a pozițiilor sociale anterioare față de o situație socio-politică schimbată, în care vechile elite caută strategii de conservare în noul regim a pozițiilor dominante, pe de o parte, în timp ce schimbarea de context creează oportunități pentru emergența unor elite noi. Provenite din persoane care, cu poziții subordonate înainte de 1989, găsesc acum oportunități de a avansa social, ele intră în concurență cu elite „vechi”, preocupate să își mențină poziția dominantă sau să supraviețuiască; în același timp, incapacitatea de a face față transformărilor – prin reducerea accesului la resurse materiale, sociale, politice sau simbolice – duce la declasarea unor categorii întregi de agenți care alcătuiesc „perdanții” revoluției – fie ei foste „elite”, fie nu.

Pentru lumea literară, schimbarea a condus nu doar la abolirea cenzurii și instaurarea unui regim liber de exprimare a opiniilor, ci și la pauperizarea și declinul statutului scriitorilor după 1989. Procesul e acompaniat totodată de o disoluție a imaginii și importanței „scriitorului național”, în sensul analizat de Anne Marie-Thiesse (2019) – sau a „posturii” performative (Meizoz, 2007) a acestuia, proiectată la scară națională. Scriitorul nu mai îndeplinește o funcție simbolică de reprezentare a spiritului național și de solidaritate socială, rolul acesta fiind abandonat odată cu demonizarea întregului sistem ideologic, unde uniunile de creație ale artiștilor și scriitorilor făceau parte din proiectul de fabricare a unei conștiințe socialiste în acord cu principiile de construcție a unei culturi naționale. Eșafodajului instituțional care susținea rolul sectorului creativ (sectorul „cultură și artă”) înainte de 1989 i se restrânge acum finanțarea acordată de stat; solidaritatea breslelor artistice nu mai are aceeași susținere administrativă care, înainte de 1989, sprijinea implicit luptele de menținere unei autonomii culturale în sistem și furniza o plasă de siguranță pentru rezistența scriitorilor în fața tentativelor repetate de extindere a controlului politic asupra vieții și producției culturale. În consecință, strategiile de supraviețuire literară se împart între un model moștenit de reușită, bazat pe dependența de relațiile dintre membrii unei Uniuni a Scriitorilor tot mai lipsite de resurse și unde mizele țin de augmentarea unui capital simbolic recunoscut mai curând intern, la nivelul breslei – și un model mai curând individualist; acesta din urmă ține cont de realitățile unei piețe culturale ce garantează o recunoaștere și o vizibilitate bazate cu precădere pe succes literar și, totodată, pe o reconfigurare a raporturilor din câmpul politic atașat unei ideologii anticomuniste, care devine o resursă suplimentară pentru conservarea prestigiului de scriitor.

1. Unele surse istorice mai recente etichetează această perioadă mai curând ca „Hooverism” – de la numele șefului FBI al Statelor Unite, puternic implicat, el și instituția pe care o reprezintă, în forjarea unei mentalități anti-comuniste prin celebrele procese intentate împotriva a numeroși intelectuali și oameni politici americani suspectați în mod fals de „infiltrare comunistă” și activitate „anti-americană” în favoarea Uniunii Sovietice. Vezi Cecil, 2014.

Ancheta „Scriitorul în tranziție” – elemente de context

Analizele care urmează încearcă să surprindă transformările survenite în câmpul literar românesc la începutul anilor '90, la scurtă vreme după căderea regimului Ceaușescu în decembrie 1989 și în perioada de tranziție din anii imediat următori. Este vorba de un interval de timp situat între 1990 și 1997, caracterizat prin lupte politice între diverse fracțiuni – predominant de stânga și de dreapta –, dar și de o recompoziție drastică a câmpului cultural în condiții de penurie și criză economică, declin al statutului social al artiștilor și scriitorilor și de aspirații nerealiste venite dinspre „sectorul cultural”.

Legat de asta, un scurt memento retrospectiv cred că e oportun: când, în 1997, îmi propuneam să demarez o anchetă dedicată transformărilor câmpului literar de după 1989¹, nu îmi imaginam că demersul meu sociologic, menit să radiografeze starea de la acea dată a instituției literare se va transforma, astăzi, într-unul de istorie a literaturii, printr-o alchimie a „transmutațiilor” între discipline – aparent atât de diferite – pe care numai magia timpului o poate eventual explica. Dincolo de suplimentul de distanțare obiectivantă pe care îl aduce, trecerea câtorva decenii și revizitarea datelor de anchetă culese în 1997 au creat un context interpretativ îmbogățit și, retroactiv, o înțelegere mai profundă a faptelor observate la momentul anchetei. Raportată la prezent, durata a devenit o lentilă amplificatoare: tendințe pe care reușeam să le vedem abia mijit, eu și colegii angajați în cercetare, în 1997, s-au confirmat și clarificat astfel pe parcurs, dobândind un nou sens, în acord cu logicile sociale de transformare a întregului câmp literar de după 1989.

Propunându-și să surprindă „modul în care schimbările survenite astăzi afectează soarta și creația autorilor de literatură din acest important centru cultural al României, modificările în modul de viață și statusul acestora”, cum se afirma în declarația de intenții către intervieuați, ancheta ambiționa totodată să schițeze o reprezentare sincronică a câmpului literar clujean, fiind gândită ca o anchetă pilot, cu posibilitatea de a fi extinsă la nivel național. Trec acum peste reticențele apărute față cu completarea unui chestionar sociologic standardizat, la care se protesta în numele unei unicități personale ireductibile la o înscriere sociologică procustiană, de care ne suspectau subiecții noștri; trec și peste răutăcioasele remarci că am fi apelat la „metodele securiste” de informare (folosirea unui chestionar) ale regimului defunct. Și, de asemenea, trec peste suspiciunea de „reducționism sociologizant” sau chiar „marxism” care întemeia o prejudecată bine înrădăcinată în epoca în lumea literară. Admițând că fiecare creator era unic, până la urmă, la nivelul întregii populații studiate, „unicitatea” se manifesta cu și în fața altor „unice” și, în consecință, se alinia anumitor tipare repetabile de individualizare, prin paternuri de distincție socială identificate și de alți sociologi (vezi Bourdieu, 1979); toți scriitorii erau așadar „unici”, dar în moduri predefinite de curenții subterani ai câmpului din care făceau parte... În cele din urmă, datele s-au dovedit relevante pentru descrierea parțială a schimbărilor survenite după 1989, surprinzând, la o privire atentă, dincolo de descrierea de suprafață, structuri de profunzime ale câmpului literar în ansamblu, confirmate de dinamicele imediat următoare.

Dar, mai întâi, câteva precizări legate de perioada de referință pentru ancheta „Scriitorul în tranziție” și de contextul politic: Primii ani de după 1989 au fost dominați de forțele grupate în jurul succesorului lui Nicolae Ceaușescu, Ion Iliescu, sprijinit de FSN (Frontul Salvării Naționale), PDSR (Partidul Democrației Sociale din România) și „tovarășii lor de drum” din epocă: PSM (Partidul Socialist al Muncii), PRM (Partidul România Mare) și PUNR (Partidul

1. Vezi și câteva din studiile valorificând această cercetare: Culic, 1997; Lazăr, 2011.

Unității Naționale a Românilor) – ultimul fiind extrem de influent la nivelul municipiului Cluj-Napoca. Erau formațiuni ce formaseră guvernarea între 1992 și 1996, alcătuind așa-numitul „patrolater roșu” (o combinație de stângă post-ceaușistă și radicalism naționalist). Lor li se opuneau recent re-înregistratele partide politice „istorice” (reprezentative pentru ordinea politică interbelică) – PNL (Partidul Național Liberal), PNȚCD (Partidul Național Țărănesc, Creștin și Democrat), PSDR (Partidul Social Democrat din România, continuator al PSD din perioada interbelică), și noua formațiune politică a maghiarilor UDMR (Uniunea Democrată a Maghiarilor din România); lor li se vor alătura mai târziu FDSN (Frontul Democrat al Salvării Naționale), desprins din FSN și intrat în conflict cu aripa Iliescu din FSN („FSN-ul lui Petre Roman”), PAC (Partidul Alianței Civice, al cărui șef de partid era criticul Nicolae Manolescu) și PER (Partidul Ecologist Român). În 1991 formațiunile de opoziție s-au unit într-o platformă comună de dreapta, coagulată de o formațiune civică de opoziție care atrăsese un nucleu important de intelectuali publici – *Alianța Civică*, formând o structură de formațiuni politice de opoziție sub sigla unică a *Convenției Democratice*, grupare ce se va bucura de succes la alegerile din 1996, adjuccându-și atât alegerile parlamentare, cât și cele prezidențiale, când președinte al țării a fost desemnat Emil Constantinescu (Mureșan, 2019).

Dincolo însă de aceste repere de fundal, semnalăm că punctul de criză care a provocat diferențierile dintre grupări a decurs din raportarea la moștenirea ideologică a vechiului regim și modul în care noua ordine politică guvernată de FSN și noul lider Ion Iliescu era sau nu legitimă. Imediat după schimbarea de regim de la 22 decembrie 1989 părea să se fi creat un larg consens care legitima umplerea „vidului de putere” creat de căderea lui Ceaușescu prin autoproclamarea unui Front de Salvare Națională condus de Ion Iliescu; acesta se angajase să fie garantul unor alegeri libere ulterioare. Situația s-a complicat prin intrarea revendicativă în scenă a partidelor politice interbelice („partidele istorice” – PNL, PNȚ, PSDR) față de care FSN, prin principalii săi lideri (Silviu Brucan mai ales) a reacționat brutal, provocând o polarizare a opțiunilor politice ulterioare. Există o „forță a alternativei”, după expresia lui Bourdieu, ce guvernează reduccionist luările de poziție opuse, care a împins apoi opiniile politice spre extreme, determinând calificarea FSN și a lui Ion Iliescu drept „neocomuniști” (etichetare creată și de fidelitatea asumată a lui Ion Iliescu față de politica lui Gorbaciov din acea perioadă), partidele „istorice” aliniindu-se în contrapartidă la un discurs anticomunist virulent, chiar dacă retroactiv, trăind în trecut și reiterând mereu trauma politică a „furtului alegerilor” de către comuniști în 1947. Așa a apărut, într-o redare simplificată, fractura între „stânga” fesenist-iliesciană-gorbaciovistă și „neocomunistă” – în termenii opoziției – și „dreapta” anticomunistă (liberală, apoi neo-liberală, conservatoare, democrat-creștină etc).

Este o polarizare care marcat apoi apariția unui nou câmp ideologic, unde un rol preeminent îl va deține gruparea de intelectuali „civici” ai de la *Revista 22* și ai Grupului pentru Dialog Social (GDS) (vezi Runceanu, 2018; Gheorghiu, 2003, 2005), alcătuită din personalități de prestigiu¹, care pretind – și reușesc în bună măsură – să articuleze un discurs critic etico-politic normativ cu privire deopotrivă la trecutul recent și la practicile „tranziției” emergente. Noul câmp intelectual care se naște acum e legat de emergența spațiului afirmării opiniilor libere, ce permite intervenția în interiorul său a unei elite influente, recunoscute prin prestigiul ei simbolic anterior, legitimate printr-un discurs al „dizidenței”, „opoziției” sau „rezistenței” față de vechiul regim, ca nouă formă de capital moral. „Noii intelectuali” emulează

1. Printre fondatorii GDS se numărau filosofii Gabriel Liiceanu, Petru Creția, Sorin Vieru, Andrei Cornea, sociologii Pavel Câmpeanu, Alin Teodorescu, Călin Anastasiu, istoricul Andrei Pippidi, esești, jurnaliști sau scriitori precum Alexandru Paleologu, Magda Cârneci, Thomas Kleininger, Dan Oprescu, Dan Pavel.

modelul oferit de *intelligentsia* câtorva țări din Europa de Est (Cehoslovacia, Polonia, Ungaria), al căror activism politic anterior căderii zidului Berlinului a catalizat transformările democratice ulterioare din societățile lor. O asumare a rolului de intelectual ca parte a „societății civile”, a cărei voce pretinde că o reprezintă, și a misiunii de instanță etic-critică menită nu doar să cenzureze, dar să și vindece societatea de tarele vechii lumi devine un cadru de auto-definire de la sine înțeles, în acord cu definiția „post-dreyfusiană” a intelectualului critic european¹.

În toată această perioadă, re poziționările din câmpul cultural s-au pliat la rândul lor pe aliniamentele noului câmp politic, reproducând însă opozițiile din câmpul literar existente înainte de decembrie 1989 între principalii lor agenți. Un conflict simbolic convertit în conflict politic.

În lumea literară, așadar, atitudinile care se confruntaseră în anii '80 fuseseră polarizate în jurul a două grupări mai importante: una formată dintr-un nucleu de literați cu prestigiu la nivelul Uniunii Scriitorilor, rezistent la ingerințele politicului și care milita pentru conservarea libertății de exprimare și valorizare artistică autonomă în câmp a operelor – cealaltă, mai restrânsă, dar foarte vocală, care încerca să obțină sprijinul politic al conducerii Partidului Comunist pentru a ajunge la recunoaștere și poziții în câmpul literar în detrimentul celor dintâi². Derulată sub privirile aparatului de propagandă, de unde se căuta o formă de accept, confruntarea depășise disputele personale, îmbrăcând o haină ideologică, sub forma opoziției dintre *protocronism* (o variantă de naționalism cultural autarhic, promovat semioficial de Partid și îmbrățișat de contestatarii conducerii Uniunii Scriitorilor) și *sincronism*³ (ideologie liberală ce își avea originea în sociologia culturală a lui Eugen Lovinescu, militând pentru deschidere europeană, modernitate și adaptare la modelele occidentale). După 1989, cele două facțiuni ideologic-literare se vor regrupa în facțiuni politice concurente, păstrând în mare aceleași adversități, dar urmând logicile de confruntare între „putere” și „opozitie”, care vor fragmenta și multiplica spațiul luărilor de poziție în câmpul cultural.

1. Vezi aici emergența problematicii intelectualului în relație cu mișcarea de opinie generată în Franța de „Afacerea Dreyfus” în Christophe Charle, 2014; Sapiro, 2020; Pinto, 2021.
2. Cei mai vocali în acest segment erau: Eugen Barbu – redactor-șef la *Săptămâna*, membru CC al PCR; Corneliu Vadim Tudor – principalul său colaborator; Mihai Ungheanu – redactor-șef adjunct la *Luceafărul*; Paul Anghel – fost redactor-șef, între 1972 și 1974 la *Tribuna României*, publicație oficială destinată influențării emigrației românești continuatoare a *Glasilui patriei*. *Organ al comitetului român pentru repatriere*; Ion Lăncrăjan, Ion Gheorghe, C. Sorescu (ca scriitori și publiciști din grupul Săptămâna-Luceafărul), la care mai târziu se aliază ideologic sociologul Ilie Bădescu. Atacurile lor la adresa Uniunii Scriitorilor ca instituție și membrilor marcanți ai Consiliului – instanță ce reprezintă principala formă instituțională de rezistență ideologică – se corelează cu atacuri la adresa Europei Libere și a scriitorilor din emigrație, între care Paul Goma și Monica Lovinescu sunt ținte predilecte pentru Eugen Barbu.
3. Partizanii cei mai proeminenți ai direcției „sincroniste”, obiect al atacurilor susținute ale taberei protocroniste erau: Nicolae Manolescu – universitar, cronicar literar al *României literare*, critic de autoritate, cu poziție centrală în spațiul autonom al literarului; Mircea Iorgulescu – critic din redacția *României literare*; Ov. S. Crohmalniceanu, universitar și publicist; Geo Bogza, scriitor de avangardă și decan de vârstă al scriitorilor din Uniune, cu o poziție greu de zdruncinat datorită activității de stânga din perioada interbelică și a participării la războiul civil spaniol; Ion Caraion, Dorin Tudoran – scriitori pe care șicanele politice îi vor obliga să se exileze; Monica Lovinescu – fiică a criticului din perioada interbelică Eugen Lovinescu și, totodată, critic activ, de la microfonul *Europei libere* – studioul din Paris, al regimului comunist și al climatului cultural; alți exilați, precum Virgil Ierunca, Dumitru Țepeneag și Paul Goma – ultimul, autorul unei tentative nereușite de a coagula o mișcare dizidentă în țară, după modelul Soljenițin sau al Cartei '77, cu care se solidarizează. Despre disputele dintre „protocroniști” și „sincroniști”, vezi excelenta analiză din Verdery, 1994.

Toate aceste linii de ruptură și reconfigurare ale sistemului de poziții din câmpul literar în ansamblu se vor regăsi și în ancheta „Scriitorul în tranziție”, cu elemente particularizante locale însă. Ancheta va fi realizată astfel la foarte scurt timp după victoria lui Constantinescu și CDR în alegeri, interval încărcat de așteptări euforice pentru susținătorii învingătorilor (printre ei, mulți scriitori și intelectuali), dar și de resentimente din partea celor învinși. Dincolo de acest tablou general, Transilvania și Clujul experimentau emergența unui naționalism primitiv, alimentat de un amestec de resentimente la adresa proceselor de democratizare de la nivel local și complexe ce încercau să camufleze printr-un patriotism de paradă – și astfel să disculpe – participarea unei părți a aparatului de partid, armată și Securitate la reprimarea armată a participării clujenilor la Revoluția din decembrie 1989. Apariția unui partid naționalist (PUNR), aliat între 1992 și 1996 cu PDSR-ul condus de Ion Iliescu și câștigarea, prin alegeri, a două mandate consecutive la primăria Clujului de către Gheorghe Funar, au creat o atmosferă tensionată, încărcată de un antimaghiarism alimentat zgomotos și toxic de primarul Clujului, dar trăit mai curând în surdină de restul localnicilor¹. Naționalismul era însă legitimat tacit și de o parte a elitei intelectuale locale, pentru care competiția dintre românii dominanți și maghiarii minoritari fusese adesea exploatată ca o resursă de creștere sau supraviețuire instituțională pentru o parte a mediului academic, institute de cercetare științifică, instituții culturale sau presă.

Câteva observații metodologice

Deși chestionarul a putut fi aplicat unui număr de 102 subiecți, au fost colectate informații biobibliografice și asupra caracteristicilor sociale pentru un număr de 224 de scriitori în viață, autori de poezie, proză, teatru, critică sau eseu, români și maghiari (rezidenți în Cluj sau membri ai Asociației Scriitorilor – filiala Cluj –, dar cu domiciliul în alte localități ardelenene) și traducători cu volume publicate sau traduceri și apariții constante în presa literară. Categoria de „scriitor” a fost definită implicit, prin apartenența la organizația profesională scriitoricească și prin calitatea de autor al unor opere recunoscute ca fiind literare. S-a aplicat un chestionar standardizat, față în față sau prin autocompletare, cu întrebări legate de condițiile profesionale ale muncii de scriitor, cenzură, impactul schimbărilor în regimul de finanțare și publicare, integrarea în viața literară, reacțiile criticilor și formele de recunoaștere literară, percepția Uniunii Scriitorilor, opțiunile estetice, prestigiu și canoane literare, pozițiile sociale, nivelul de trai, poziționarea în câmp și caracteristicile socio-demografice ale respondenților.

Ancheta din '97 de la Cluj avea însă și limitările ei, nu total descurajante, totuși: ea nu opera pe un eșantion, pentru că era vizată o populație formată din totalitatea scriitorilor înregistrați în Asociația Scriitorilor din Cluj (aproximativ 200 de membri), la care se mai adăugau câțiva subiecți care publicaseră cărți fără a fi înscrși în Asociație sau în Uniunea Scriitorilor la acea dată; dintre aceștia au dat curs anchetei doar mai puțin de jumătate. Diferențele dintre populația studiată și cea vizată pot fi astfel semnificative, dar greu măsurabile. Pe de altă parte, rezultatele statistice ajung să releve, totuși, anumite tendințe latente semnificative în interiorul câmpului literar². Dacă la nivelul corelațiilor sau asocierilor dintre variabile, luate una câte una, datele pot fi uneori neconcludente datorită numărului mic de

1. Asupra atmosferei acestei perioade din istoria Clujului vezi, de exemplu, foarte documentata analiză din: Brubaker, Feischmidt, Fox, Grancea, 2010. Vezi și: Lazăr, 2003, pp. 125-134.
2. Folosesc aici terminologia și cadrele de analiză ale lui Pierre Bourdieu din *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1979; *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris, Les Éditions du Seuil, 1992.

cazuri, imaginea de ansamblu oferă un tablou plauzibil al situației la momentul decupajului operat de anchetă. Efectul structural de câmp dă semnificație componentelor întregului și relațiilor dintre variabilele care îl descriu.

O altă limitare ar ține de condiția provincială a Clujului față de Capitală. Cum spune unul dintre respondenți, validarea și jocurile de putere se fac și desfac în Capitală. Provincia e doar un ecou al acestora. Totuși, Clujul a fost mereu bine conectat la confruntările din câmpul literar național, în ansamblu, prin membrii săi marcanți din conducerea USR sau alți actori locali bine instalați în deciziile de la nivel central. Este vorba despre autori precum Doina Cetea, Horvath Andor, Ion Pop, Adrian Popescu, Marian Papahagi, Marta Petreu, Mircea Zăciu, Ion Vartic, Cornel Moraru (rezident în Târgu Mureș, dar membru al Asociației clujene) – dintre respondenți – sau Adrian Marino, Augustin Buzura, Horia Bădescu, Vasile Igna, Eugen Uricariu, dintre cei care n-au răspuns (unii dintre aceștia fiind cooptați în misiuni diplomatice după 1996, fapt care le justifică absențele din anchetă). Prin urmare, văzute de la distanță, practicile și logicile de poziționare din această provincie nu puteau fi foarte diferite de cele de la Centru sau de la nivel național. Tendințele sesizate aici „în mic” spun ceva și despre fenomenele observabile la nivelul angrenajului cultural de ansamblu, componenta regională a câmpului literar nepunând, pe de altă parte, probleme prea mari pentru înțelegerea unor mecanisme ale funcționării și schimbării acestuia la scară națională.

Ancheta „Scriitorul în tranziție”: priviri sintetice și interpretări

Fără a ambiționa la o tratare exhaustivă a datelor, analizele de mai jos încearcă să surprindă câteva elemente cheie în structurile de legitimize la nivelul câmpului literar clujean și a principalelor axe în funcție de care se restructurează acesta în perioada 1990-1997. Pe de o parte, ele vizează raportarea la condiționările externe ce influențează aceste procese – cum ar fi restructurarea câmpului politic și consecințele asupra câmpului intelectual și a celui ideologic, cu care interferează câmpul literar. Pe de altă parte, este vizată consistența legitimității interne a câmpului, prin adeziunea la principiile valorizante și de recunoaștere literară, pe care le semnaleză încrederea în instituția premiilor literare acordate la nivelul breslei. În final, urmărim configurarea unei imagini de ansamblu asupra spațiului literar clujean de la nivelul anilor '90 prin identificarea axelor principale în jurul cărora el îl organizează și schișarea unei tipologii a participanților la interacțiunile din câmp pe baza atributelor sociale și a formelor de capital simbolic deținute de aceștia.

Transformări ale instanțelor de legitimize: câmp literar și câmp ideologic

Datele anchetei din 1997 au evidențiat o transformare în structura de autoritate exercitată asupra câmpului literar, dinspre un criteriu endogen câmpului, specific literar, spre un criteriu exogen, preponderent ideologic, legat de contextul poziționărilor intelectualilor în spațiul confruntărilor politice de după 1989. Cu alte cuvinte, atesta o formă de abandon a autonomiei literaturii față de ideologic în favoarea unei poziționări „ideologic corecte” în raport cu situația politică la zi.

Una dintre întrebările anchetei le cerea subiecților să indice, fără să ierarhizeze, trei personalități intelectuale românești influente cultural¹ la data realizării anchetei. Răspunsurile date

1. „Numiți trei personalități intelectuale contemporane care credeți că exercită o influență profundă asupra culturii actuale la noi.”

de un număr de 82 de subiecți din cei 102 respondenți la anchetă au produs un clasament al nominalizărilor multiple în care pe primele locuri se situau Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, Octavian Paler, H.-R. Patapievici, Nicolae Manolescu, Adrian Marino, Emil Cioran și Mircea Zăciu – restul nominalizațiilor întrunind, fiecare, sub cinci sufragii. Prezența – nescontată pe această listă – a lui Emil Cioran, decedat în 1995, alături de Constantin Noica, Mircea Eliade și Nae Ionescu (Noica și Eliade cu câte patru nominalizări, iar Nae Ionescu cu două) e semnificativă pentru actualitatea operelor acestei generații de autori interbelici, poziționați în epocă la extrema dreaptă, într-un context postrevoluționar care a resuscitat interesul pentru ei prin seria masivă de recuperări și reeditări declanșată începând cu 1990 de editura Humanitas, condusă de Gabriel Liiceanu.

Tabelul 1. *Cele mai influente personalități intelectuale românești contemporane în 1997 din perspectiva scriitorilor clujeni. Răspunsuri multiple*

Personalități nominalizate	Nominalizări
G. Liiceanu	30
A. Pleșu	25
O. Paler	20
H.-R. Patapievici	19
N. Manolescu	18
A. Marino	15
E. Cioran	8
M. Zăciu	8
A. Blandiana; A. Buzura; M. Dinescu; Șt. Aug. Doinaș; M. Eliade; C. Noica; Al. Paleologuá	câte 4
P. Goma; A. Păunescu; E. Simion	câte 3
C. Baba; M. Cărtărescu; D.R. Popescu; Pruteanu; A. Marga; I. Sava; C.V. Tudor; Ulici; Steinhardt; Tismăneanu	câte 2
Andras Suto; G. Andreescu; N. Balotă; E. Barbu; H. Bernea; N. Breban; I.L. Caragiale; I. Caramitru; Al. Cistelean; T.T. Coșovei; V. Cristea; D. Grigore; D. Hăulică; E. Ionescu; F. Neagu; S. Purcărete; L. Ciocârlie; M. Șora; R. Theodorescu; Tokes; T. Vianu; A. Dumitriu	câte 1

Mai interesantă este însă examinarea modului în care se suprapun aceste alegeri între ele. Așadar, cu cine din listă se mai întâlnește preferința pentru Gabriel Liiceanu, de pildă, sau cea pentru Pleșu, Paler, Patapievici ș.a.m.d. Poate fi evidențiat un pattern pentru aceste suprapuneri? Există o logică socială subliminală în spatele lor?

Răspunsul poate fi dat aplicând o analiză de tip MDS (*Multiple Dimensional Scaling*; Scalare multidimensională) asupra matricii de corespondență între alegerile operate – o matrice care reflectă apropierea și distanțele (exprimate ca distanțe euclidiene) între suprapunerile dintre nominalizările operate de subiecți, precum în tabelul 2 de mai jos. Tabelul redă o formă contrasă a suprapunerilor, obținută prin regruparea liderilor considerați influenți care au obținut mai puține nominalizări, dar care reprezintă similarități în patternurile de alegere ale celor 82 de subiecți care au răspuns la întrebarea aceasta din chestionar¹.

1. Q44: „Numiți trei personalități intelectuale contemporane care credeți că exercită o influență profundă asupra culturii actuale la noi.”

Forma tabelului este o matrice pătratică simetrică de tip Burt¹, unde pe diagonală avem numărul maxim de nominalizări pentru fiecare personalitate nominalizată, iar în restul căsuțelor numărul de suprapuneri ale alegerilor, luate două câte două, între două nominalizări sau grupe de nominalizări. Tabelul se citește în felul următor: din 30 de subiecți care îl menționează pe Gabriel Liiceanu drept personalitate culturală influentă astăzi, 11 îl menționează și pe Andrei Pleșu, 8 și pe Octavian Paler, 8 și pe Horia Roman Patapievici, 7 și pe Manolescu etc.

Tabelul 2. Matricea de corespondență multiplă a suprapunerilor între nominalizările pentru cele mai influente personalități contemporane (trei alegeri posibile; opțiuni regrupate)

	Liiceanu	Pleșu	Paler	Patapievici	Manolescu	Marino	Zaciu	Generația 27	Eseiști	Scriitori cu prestigiu	Barbu, Păunescu, Tudor	Alte alegeri	Total
Liiceanu, G.	30	11	8	8	7	5	3	3	1	3	0	3	30
Pleșu	11	25	4	8	6	3	1	0	4	3	0	5	25
Paler	8	4	19	3	4	2	1	0	2	5	1	4	19
Patapievici	8	8	3	20	2	1	3	3	4	1	0	2	20
Manolescu	7	6	4	2	18	2	3	0	3	3	0	3	18
Marino	5	3	2	1	2	15	2	1	2	3	0	3	15
Zaciu, M.	3	1	1	3	3	2	8	0	1	0	0	1	8
Cioran, Noica, M. Eliade, Nae Ionescu (Generația 27)	3	0	0	3	0	1	0	10	1	0	0	2	10
Andreescu, G., Paleologu, A. Marga, A., Sora, M., Steinhardt, Tismăneanu, A. Dumitriu; (Eseiști)	1	4	2	4	3	2	1	1	13	2	0	1	13
Blandiana, Dinescu, Doinas, Buzura, Goma, E. Simion (Scriitori cu prestigiu)	3	3	5	1	3	3	0	0	2	17	2	7	17
Barbu, E., Păunescu, Tudor, C.V.	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	4	2	4
Alte alegeri	3	5	4	2	3	3	1	2	1	7	2	23	23
Total	30	25	19	20	18	15	8	10	13	17	4	23	82

Modul în care se agregă în ansamblu aceste preferințe poate fi însă vizualizat apelând la o procedură ALSCAL de scalare multidimensională luând în calcul distanțele euclidiene dintre valorile matricii și proiectându-le într-un sistem de axe ortogonale, precum în figura 1.

Procedura identifică astfel două patternuri de asociere între alegerile operate de respondenți, redată în graficele de mai jos. Cele două axe definesc spațiul similarității și distanțelor între

1. O matrice Burt este o matrice simetrică ce are o coloană și un rând pentru fiecare nivel (categorie) al fiecărei variabile categorice. Intrarea din rândul i și coloana j reprezintă numărul de observații care au nivelul corespunzător rândului i și, de asemenea, nivelul corespunzător coloanei j . Tabelul Burt este rezultatul produsului intern al matricii indicatorilor.

opțiunile multiple exprimate ca distanțe carteziene; ele disting la nivelul semi-planurilor pe care le generează patternurile de asociere sau de disociere a acestor nume în ansamblul răspunsurilor respondenților, precum și importanța lor. Astfel, axa orizontală (prima dimensiune) distinge între numele cele mai frecvent menționate (aflate în semiplanul stâng al figurii 1), constituindu-se astfel ca axă graduală a notorietății, care împarte nominalizările în opțiuni dominante și opțiuni marginale. Se observă astfel cum ordinea nominalizărilor, de la stânga la dreapta, corespunde cu clasamentul acestora redat în tabelul ierarhic de mai sus.

Pentru patternul după care se structurează aceste alegeri – deci modul în care ele pot face vizibilă o logică a asocierilor reciproce între aceste nume – a doua axă este extrem de semnificativă. Se poate astfel sesiza cum, în planul de sus al diagramei, deasupra axei orizontale, cei care îi menționează mai frecvent pe Octavian Paler, tind să îl menționeze și pe Nicolae Manolescu, cele două nume fiind apoi plasate în proximitatea lui Adrian Marino și Mircea Zăciu, în același semiplan. În partea de jos, numele lui Gabriel Liiceanu este în imediata proximitate a lui Andrei Pleșu și relativ aproape de numele lui Patapievici și Emil Cioran (care, ultimul e împins în partea dreaptă a figurii).

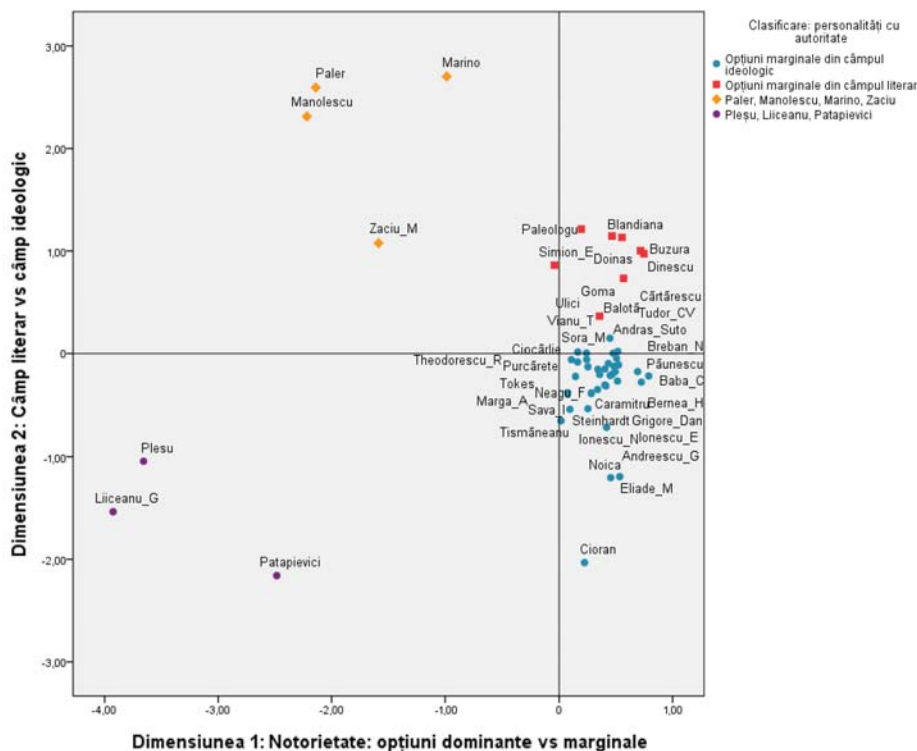

Figura 1. Spațiul distanțelor euclidiene între personalitățile contemporane considerate a fi cele mai influente

În partea dreaptă a axei verticale se aglomerează un număr mare de nominalizări, care însă atrag mai puține sufragii. Și aici însă putem observa un pattern de asociere deasupra sau dedesubtul axei orizontale similar cu cel din stânga. Astfel, în semiplanul de deasupra apar

vizibile asocierile mai frecvente între numele lui Al. Paleologu, Ana Blandiana, Buzura, Simion, Dinescu, Păunescu, Goma, Ulici, Cărtărescu și a altor membri marcanți ai lumii literare, în timp ce în partea de jos devin vizibile numele lui Emil Cioran, Mircea Eliade, C. Noica, Nae Ionescu, dar și Gabriel Andreescu, Andrei Marga, Horia Bernea, N. Steinhardt, Dan Hăulică.

Patternurile de asociere evidențiate de a doua axă, prin separarea semiplanurilor corespunzătoare, disociază astfel două logici de asociere a numelor: una, care conectează numele aflate deasupra axei orizontale, ține de tendința de a suprapune în nominalizări mai ales personalități de prestigiu din câmpul literar, scriitori reprezentativi pentru bătăliile pentru autonomie e breslei derulate mai ales înainte de 1989 (Manolescu, Zăciu, Marino, Dinescu, Păler, Paleologu, Blandiana, Buzura etc.) – o ierarhie bazată pe prestigiu literar anterior.

Planul de jos al celei de a doua axe reflectă aprecierea celor care la acea dată erau reprezentativi pentru bătăliile ideologice ale anilor '90 (Liiceanu, Pleșu, Patapieviți), serie asociată totodată cu personalități interbelice considerate influente în prezent (Noica, Cioran, Nae Ionescu, Eliade, Steinhardt), a căror recuperare culturală era în curs și care adăuga o patină nobilă de prestigiu filosofic; acesta apărea strâns legat de activismul ideologic din epocă al personalităților afirmate, prin scris, acțiune publică, sau prin amândouă, în spațiul manifestărilor civice (Gabriel Andreescu, Ion Caramitru, László Tótkés, Dan Grigore). A doua axă suprapune astfel activismul civic al celor care sunt mai frecvent prezenți în paginile *Revistei* 22 cu curentul dreptei interbelice, care este însă invocată mai ales datorită prestigiului ei reconstituit după 1989. (Relevanța acestei serii ca reprezentativă pentru o gândire cu orientare conservatoare de dreapta va surveni mai târziu.)

Axa a doua separă, deci, actorii reprezentativi pentru tipul de autoritate și, în consecință, de legitimare ce funcționează în câmpul literar reconfirmat – de tipul de autoritate și legitimare în curs de constituire în câmpul ideologic. Cele două patternuri relevă dualitatea instanțelor de legitimare relevante pentru bătăliile care sunt în curs sau tind să se declanșeze de acum încolo, unde diviziunile dintre scriitori, pe de o parte, și filosofi, ideologi sau activiști civici se vor acutiza.

Faptul cel mai important este că această diagramă a distanțelor și similitudinilor în recunoașterea prestigiului intelectual de către membrii comunității de scriitori redă un început de deplasare a tipului de legitimare intrinsec instituției literare spre un tip de legitimare extern, care aparține câmpului intelectual. Cumva, literatura nu își mai este sieși suficientă – comentariul sau izbânda literară nu mai ține locul discursului politic-critic, cum se întâmpla înainte de 1989 cu romanul sau eseu. Iar validarea propriilor opinii nu mai este bazată strict pe ceea ce vine dinspre cei mai admirați colegi de breaslă, ci are nevoie de un sprijin venit și din altă parte. Fenomenul este corelativ diminuării progresive a statutului și influenței – individuale sau de grup – a scriitorului în societatea postsocialistă și reprezintă, totodată un simptom al începutului dezintegrării câmpului literar și a slăbirii autonomiei sale sub influența liberalizării pieței sau a presiunii confruntărilor politice, în contrast cu așteptările generate de prăbușirea controlului politic al regimului comunist.

Tabelul 3. *Opțiuni politice¹ și tipuri de preferințe pentru cele mai prestigioase personalități culturale*

		Nonrăspuns	Liiceanu, Pleșu, Patapievici	Paler, Manolescu, Marino, Zăciu	Cioran, Noica, M. Eliade, Nae Ionescu	Andrescu, Paleologu, Marga, Șora, Steinhardt, Tismăneanu, A. Dumitriu	Blandiana, Dinescu, Doinaș, Buzura, Goma, Simion, E.	Alte alegeri	Total	N
Autoidentificare politică	Stânga	21,1	31,6	57,9	31,6	10,5	21,1	68,4	100	19
	Nu declară votul	30,0	56,7	50,0	6,7	16,7	20,0	16,7	100	30
	Dreapta	13,2	98,1	64,2	18,9	13,2	18,9	34,0	100	53
	Total	19,6	73,5	58,8	17,6	13,7	19,6	35,3	100	102
Orientare politică dedusă	Stânga	21,1	31,6	57,9	31,6	10,5	21,1	68,4	100	19
	Nu declară votul	33,3	54,2	41,7	8,3	20,8	20,8	8,3	100	24
	Dreapta ezitantă	19,2	92,3	46,2	26,9	3,8	7,7	38,5	100	26
	Dreapta consecventă	9,1	97,0	81,8	9,1	18,2	27,3	33,3	100	33
	Total	19,6	73,5	58,8	17,6	13,7	19,6	35,3	100	102

Tabelul relevă o legătură între orientarea politică a subiecților și preferințele pentru liderii de opinie menționați mai sus. Orientarea politică e măsurată în două moduri: prin autodeclararea apartenenței la un partid sau o formațiune politică (*autoidentificare politică*) și prin clasarea în funcție de voturile acordate acestor formațiuni în evenimentele electorale ale anului 1996 (alegeri locale, parlamentare și prezidențiale – *orientare politică dedusă* din comportamentul politic). În ambele variante de evaluare a poziționărilor se fac simțite tendințele de direcționare a respondenților de la stânga spectrului politic spre paleta de opțiuni dispersate ale scriitorilor cu marje de acceptare mici („Alte opțiuni”), dar și – atenție! – în mai mare măsură decât în restul eșantionului, spre grupul de intelectuali de extremă dreaptă (Cioran, Noica, Eliade, Nae Ionescu). Preferințele „stângii” se plasează astfel în opoziție față de cele

1. Operaționalizarea opțiunii pentru „Stânga” sau „Dreapta” se bazează pe preferințele de vot exprimate la alegerile din intervalul 1990-1996, pentru președinție și alegeri locale. Astfel, cei 19 subiecți pe care i-am identificat în cercetarea noastră ca fiind „Stânga” au votat: la alegeri prezidențiale 14 cu Ion Iliescu în 1990, 12 cu Ion Iliescu în 1992, 9 cu Ion Iliescu în 1996 și 6 cu Emil Constantinescu; la alegerile locale: 14 cu PUNR în 1992, 13 cu PUNR în 1996; pentru primar, în 1996: 13 pentru Gheorghe Funar. Ceea ce am numit astfel „stânga” clujeană are o atitudine ambivalentă, proiliesciană național și naționalistă (voalat antimaghiară) în plan local. Subiecții care sunt etichetați ca fiind „Dreapta”: (54 de respondenți) au votat astfel: la prezidențialele din 1990, 15 au votat Ion Rațiu, 25 Radu Câmpeanu, 8 nu declară ce au votat (probabil Ion Iliescu); la prezidențialele din 1992: 46 voturi pentru Emil Constantinescu, 5 nedecarate; la prezidențialele din 1996: 51 pentru candidații de opoziție în primul tur, 49 cu Emil Constantinescu în turul 2. Alegeri locale: 37 CDR, 3 UDMR, 12 nu răspund, în 1992; 38 CDR, 3 UDMR, 12 nu răspund, în 1996. Vot pentru primărie în 1996: 33 pentru candidatul CDR, 10 pentru alt candidat de opoziție, 4 Funar, 6 nu răspund.

ale „drepte” politice, care favorizează masiv grupul Liiceanu-Pleșu-Patapievici – esențial pentru noile raporturi de dominație din câmpului intelectual – și totodată nucleul eseistilor și criticilor încă influenți în câmpul literar (Paler, Manolescu, Marino, Zăciu).

Ar fi mult de speculat asupra ambivalenței opțiunilor „stângii” – împărțite între o raliere la personalități cu vizibilitate mai redusă în câmpul literar și adeziunea la interbelicii de dreapta (cu excepția lui Cioran, aceștia nu fuseseră de fapt vizați direct de întrebare). Există, aici, pe de o parte, în acreditarea „Generației ’27” interbelice ca parte activă din contemporaneitate, un fel de a spune: „Noica, Eliade, Nae Ionescu sunt contemporanii noștri”; pe de altă parte, ea marchează o distanțare ideologică de grupul „Liiceanu-Pleșu-Patapievici”, asociat cu CDR și GDS, reprezentativi pentru preferințele respondenților din „dreapta” spectrului politic. Este ca și cum „micului” Liiceanu, emul al lui Noica și editorul cel mai important în anii ’90 al acestui filosof și al congenerilor acestuia, „stânga” literaților de Cluj i-ar contrapune, prin contrast, tocmai lui, „grandoarea” inegalabilă a maestrului (Noica) și a generației sale strălucite.

În altă ordine de idei, ambivalența „stângii” literare – împărțită între fidelitatea față de zona marginală a câmpului literar autonom (în opoziție cu cei care ocupă nucleul central al influenței literare la nivelul Uniunii Scriitorilor – Manolescu, Paler, Marino, Zăciu) și reverența simbolică în fața generației interbelice – dă o idee asupra unei alte ambivalențe ideologice semnificative¹. Aceasta e tributară unei asumări idealizate și lipsite de distanță critică față de ideologia conservatoare (și de extremă dreaptă) a perioadei interbelice și, deopotrivă, a unei critici a „drepte anticomuniste” postrevoluționare. Ea pare să corespundă însă unei asumări ambivalente, a autonomismului artistic de către stânga literară, o asumare care se dovedește însă, în subsidiar, motivată politic, prin dezavuarea totodată a activismului civic al „drepte” antiiliesciene tocmai prin recursul la „autonomism”.

La rândul ei, (ceea ce am etichetat ca fiind) „dreapta” nu e o grupare omogenă. În această categorie există votanți de dreapta inconstanți în tururile de scrutin ale anului 1996 (botezați aici drept „dreaptă ezitantă”) și o „dreaptă consecventă”, alcătuită din cei care declară mereu un vot de dreapta în același an. Relevant, „dreapta ezitantă” își asumă opțiuni pentru personalități atât de dreapta, cât și de stânga: este predispusă să se înscrie printre emulii grupului Liiceanu-Pleșu-Patapievici, dar, în același timp, manifestă o mai mare simpatie decât „dreapta consecventă” pentru eseistii generației ’27 din interbelic și „marginalii stângii”.

Grupul celor care se declară „apolitici” este cel care în același timp evită cel mai mult să declare o opțiune pentru liderii intelectuali. Totodată, aceștia sunt mai înclinați să se plaseze în zona polului „autonomist literar”, preferând mai degrabă liderii din câmpul literar și „eseiștii” manifești în luările de poziție ideologice din epocă. Tot ei formează grupul care tinde să nu răspundă la unele dintre întrebările referitoare la autoidentificarea politică, dar analizați după opțiunile de vot în 1996, se plasează mai aproape de stânga decât de dreapta în preferințele politice tacite.

Prin urmare, spațiul opozițiilor dintre opțiunile pentru cele mai recunoscute personalități influente din România este polarizat politic între un pol de dreapta, guvernat de preferințele pentru grupul asociat cu Gabriel Liiceanu și gruparea recunoscută ca „dizidentă” în Uniunea Scriitorilor (Manolescu, Paler, Marino, Zăciu) până în 1989, și un pol de stânga, reprezentat de grupul celor care afișează o simpatie pentru alți scriitori decât cei din nucleul „dizident”, activ politic și antiiliescian după 1989, sau pentru generația interbelică, propusă drept adevăratul model care influențează prezentul.

1. Poziționarea ambivalentă a „stângii” literare seamănă astfel unui joc de devaluare simbolică a drepte, căreia i se confiscă sursa de legitimare, în aceeași măsură în care se încearcă apropierea de către stânga a discursului de extremă dreaptă, resemnificat ca „național”, „reprezentativ”, „major” din punct de vedere cultural și al tradiției. Este o strategie asociativă care corespunde unei logici a resentimentului, dificilă de gestionat în epocă. Nu trebuie să uităm însă că „stânga” iliesciană clujeană manifestă și o înclinație marcată spre naționalismul exprimat local în epocă de Gheorghe Funar.

Transformări ale instanțelor de legitimare din câmpul literar. Percepția justeței modului de acordare a premiilor literare și credința în valoare

Două întrebări din chestionarul anchetei „Scriitorul în tranziție” vizau modul în care intervievații se raportau la recunoașterea valorii prin intermediul premiilor Uniunii Scriitorilor. Este vizat astfel unul dintre instrumentele interne de validare în câmp și de adeziune sau nu la practicile de premiere în 1997 comparativ cu perioada anterioară lui 1989. Întrebările Q22 și Q23 erau formulate astfel: „Q22. Considerați că înainte de 1989 premiile literare au fost acordate urmărind mai degrabă: (Puteți alege mai multe variante)”;; „Q23. Dar după 1989?”.

Iar răspunsurile corespunzătoare, în frecvențe simple, erau cel de mai jos:

Tabelul 4. *Criterii recunoscute de acordare a premiilor literare (procentaje pe coloane)*

Criterii de acordare a premiilor literare	Q22 – înainte de 1989		Q23 – după 1989	
	N =	%	N =	%
Recompensă politică	41	15,3%	29	12,3%
Relații personale cu juriul	46	17,2%	33	14,0%
Reciprocitate în acordarea recompenselor	39	14,6%	28	11,9%
Simpatii de grup	63	23,5%	62	26,3%
Simpatii teritoriale	16	6,0%	13	5,5%
Valoarea literară/intelectuală/artistică	63	23,5%	57	24,2%
Capriciul sponsorilor*			14	5,9%
Total	100	100%	97	100,0%

*Criteriu de premiere introdus în chestionar doar pentru perioada de după 1989

Cum se poate constata, modul de acordare a premiilor nu pare să difere prea mult între cele două perioade de timp, în percepția respondenților, cele având la bază exclusiv valoarea literară stârnind un asentiment destul de redus, în favoarea unor principii heteronome valoric, cum ar fi capitalul relațional, reciprocitatea în premiere („azi îți dau ție premiu, mâine îmi dai tu mie”), criteriul politic (premiul ca recompensă pentru o atitudine politică „corectă”), sau criteriul teritorial (unde se poate presupune că cei de la „Centru” sunt favorizați în raport cu cei de la „periferie”). Aparent se poate induce ideea că nu s-a schimbat prea mult modul de validare și recunoaștere. Doar că, odată cu schimbarea politică, și contextul resemantizează câteva dintre aceste criterii: recompensa politică viza, înainte de 1989, un atașament ideologic implicit față de partidul unic¹, iar după 1989 – o precondiție de recunoaștere legată de apartenența la o grupare politică a „noului regim”, de dreapta sau de stânga. La fel, noile raporturi de piață fac relevante raporturile economice generate de sponsorizare sau mecenatul apropiat mediilor de afaceri, care tind să înlocuiască subvențiile acordate de stat. Doar criteriile valorice, de apartenență la grup sau de reciprocitate par să nu se fi schimbat – deci criteriile de validare internă ale scriitorilor.

1. Ioana Macrea-Toma are dreptate când susține că: „Premiul literar preia funcția reprezentativă a capitalului politic din primul deceniu comunist, fără a renunța la încărcătura relațională (poziționarea față de regim) a acestuia. Fără a constitui un criteriu în sine în cursa acumulării de capital simbolic, poziționarea politică funcționează ca un criteriu de distincție în interiorul câmpului literar. Privit din această perspectivă, paradoxul premiilor ca mijloc de rezistență pentru opere insuficient de protestatate ar putea fi dezlegat în felul următor: *premiul, ca instituție a reprezentativității, înlocuiește criteriul politic al aderenței la doctrină cu unul „estetic” al neutralității combative, producând forme de contestare intraliterare, adresate nu atât puterii în numele unor principii politice adverse, ci confrăților*” (Macrea-Toma, 2009, p. 73, sublinierea autoarei).

Tabelul 5. Matricea Burt a suprapunerilor inter-categoriile pentru criteriile de premiere literară în cele două perioade

		Înainte de '89						După '89						Total	
Înainte de '89	Recompensă politică	41	26	23	24	14	30	13	22	17	26	10	30	7	41
Înainte de '89	Relații personale cu juriul	26	46	25	30	13	28	20	26	18	29	9	27	10	46
Înainte de '89	Criterii de reciprocitate	23	25	39	27	12	26	15	20	21	30	7	23	7	39
Înainte de '89	Simpatii de grup	24	30	27	63	13	42	20	27	22	46	11	37	11	63
Înainte de '89	Simpatii teritoriale	14	13	12	13	16	13	8	11	8	12	7	12	6	16
Înainte de '89	Valoarea literară	30	28	26	42	13	63	21	23	18	41	10	46	12	63
După '89	Recompensă politică	13	20	15	20	8	21	29	13	10	18	7	14	7	29
După '89	Relații personale cu juriul	22	26	20	27	11	23	13	33	18	26	8	20	9	33
După '89	Criterii de reciprocitate	17	18	21	22	8	18	10	18	28	21	7	15	6	28
După '89	Simpatii de grup	26	29	30	46	12	41	18	26	21	62	13	36	11	62
După '89	Simpatii teritoriale	10	9	7	11	7	10	7	8	7	13	13	9	5	13
După '89	Valoarea literară	30	27	23	37	12	46	14	20	15	36	9	57	8	57
După '89	Capriciul sponsorilor	7	10	7	11	6	12	7	9	6	11	5	8	14	14
	Total	41	46	39	63	16	63	29	33	28	62	13	57	14	102

Dar, fiindcă operăm și aici cu opțiuni multiple, este interesant de văzut cum se suprapun ele, în cele două perioade, prin examinarea tabelului 6. Pornind de aici, putem repeta analiza de scalare multidimensională ALSCAL, după modelul din subcapitolul anterior. Obținem, și de data aceasta, o proiecție bidimensională a proximităților și distanțelor euclidiene dintre criteriile de premiere, reprezentate în figura 2. Coordonatele care descriu aceste dimensiuni sunt cele din tabelul următor:

Tabelul 6. *Coordonatele spațiului distanțelor euclidiene pentru concordanța criteriilor de acordare a premiilor literare înainte și după 1989.*

Nr. crt.	Criterii de acordare a premiilor	Perioadă	Dim. 1: Opinii dominante	Dim. 2: Valoare vs relații
1	Recompensă politică	Înainte de 1989	-0,014	1,0011
2	Relații personale cu juriul		-0,6483	-0,6346
3	Reciprocitate în acordarea recompenselor		-0,2258	-0,5827
4	Simpatii de grup		1,8407	-1,0576
5	Simpatii teritoriale		-0,934	0,3142
6	Valoarea literară		1,9786	0,9498
7	Recompensă politică	După 1989	-1,0632	-0,007
8	Relații personale cu juriul		-0,2788	-0,4495
9	Criterii de reciprocitate		-0,5606	-0,548
10	Simpatii de grup		1,7634	-0,9951
11	Simpatii teritoriale		-0,9605	0,0933
12	Valoarea literară		1,726	1,2669
13	Capriciul sponsorilor		-1,0264	0,1927

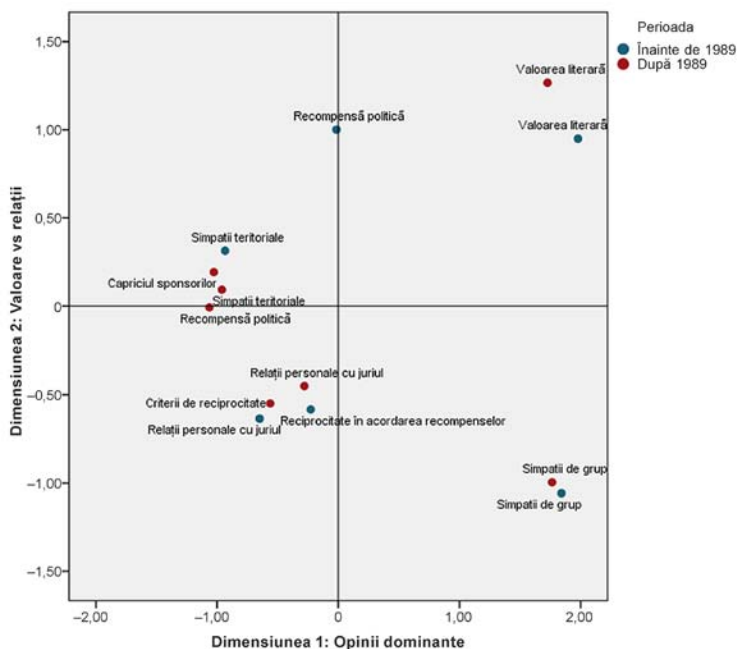

Figura 2. *Diagrama ALSCAL pentru spațiul distanțelor între modalitățile prezumtive de acordare a premiilor literare înainte și după 1989 (Q22, Q23)*

Dimensiunea 1 separă cele mai frecvent menționate criterii de acordare a premiilor literare (semi-planul din dreapta), comparativ cu cele mai puțin menționate (stânga). Criteriile legate de recunoașterea valorii, în ambele perioade, precum și cele ce asociază premiile cu simpatiile de grup sunt cel mai des invocate, ocupând zona aflată la extremitatea pozitivă a primei axe (dimensiunea 1), în timp ce asocierea acordării premiilor cu simpatiile teritoriale sau recompensa politică și capriciul sponsorilor după 1989 sunt menționate cel mai puțin (grupeate înspre zona de extremitate din stânga). Dimensiunea 2 separă opiniile care consideră că premiile se dau după simpatii de grup și servicii reciproce între scriitori – și înainte și după 1989 – sau în funcție de relațiile personale cu membrii juriului (semi-planul de jos), în timp ce în partea de sus se grupează opinii care leagă acordarea premiilor mai mult de valoarea literară a scrierilor laureatilor.

În linii mari, perioada de dinainte de 1989 nu e percepută prea diferit față de cea de după 1989, cu excepția criteriului politic și cel al sponsorizării, cum deja am menționat. Diferența de raportare la criteriul politic este însă relevantă pentru modul în care se asociază acesta cu celelalte criterii puse în joc: recompensa politică din perioada comunistă le apare ca fiind mai importantă celor care cred în valoare ca principiu de funcționare a juriilor. Pentru cei convingși că relațiile dintre scriitori sunt cele prevalente, criteriul politic în perioada contemporană este mai degrabă înțeles ca fiind asociat cu relații de grup rezultate din asocieri politice care pot altera „judecarea dreaptă” a valorii.

Tabelul 7. *Tipuri de discurs asupra recompenselor literare și criteriile lor prevalente (procentaje pe coloane)*

Perioade	Criterii	Discursuri despre criteriile de acordare a premiilor literare				Total
		1. Preponderent valoare	2. Valoare dublată de simpatii de grup	3. Reciprocitate, relații cu juriile	4. Simpatii de grup	
Înainte de 89	Recompensă politică	59,1	58,6	47,4	6,3	40,2
	Relații personale cu juriul	36,4	55,2	68,4	28,1	45,1
	Criterii de reciprocitate	22,7	58,6	84,2	3,1	38,2
	Simpatii de grup	22,7	93,1	47,4	68,8	61,8
	Simpatii teritoriale	13,6	34,5	15,8	,0	15,7
	Valoarea literară	86,4	100,0	26,3	31,3	61,8
După 89	Recompensă politică	27,3	24,1	21,1	37,5	28,4
	Relații personale cu juriul	9,1	58,6	52,6	12,5	32,4
	Criterii de reciprocitate	4,5	44,8	63,2	6,3	27,5
	Simpatii de grup	13,6	100,0	57,9	59,4	60,8
	Simpatii teritoriale	,0	31,0	5,3	9,4	12,7
	Valoarea literară	95,5	96,6	10,5	18,8	55,9
	Capriciul sponsorilor	4,5	24,1	5,3	15,6	13,7
	Total%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	22	29	19	32	102	

O tipologie a discursurilor despre premieri construită prin clusterizarea dimensiunilor rezultate în urma analizei de scalare multidimensională pentru criteriile menționate la Q22 și Q23 pune în evidență existența a patru modele virtuale de discurs în relație cu problema premiilor (vezi tabelul 7), determinate de zona delimitată de cele două axe. Ele corespund unor tipuri de valorizări și de discursuri referitoare la legitimitatea acordării premiilor, după cum urmează:

Tipul 1: Premiile se acordă *preponderent după valoare*. Este discursul dominat de ideea că premiile se dau preponderent pe criterii de valoare literară – un discurs care legitimează procedurile de premiere la nivelul instituției Uniunii Scriitorilor, considerând că alte criterii pot exista, dar sunt minore. Pentru perioada de dinainte de 1989 criteriul valoric e cel care coexistă cu criteriul ideologic – și apoi îl substituie –, indicând o evoluție a câmpului literar orientată dinspre controlul politic spre un respect mai mare față de autonomia scriitorilor, confirmată prin recunoașterea valorii artistice a produselor lor ca fiind cele mai importante.

Tipul 2: Premiile se dau pe *criterii de valoare, dar dublate de simpatii de grup*. Se admite implicit că există o competiție între grupări, care scindează Uniunea, dar valoarea contează și la nivelul acestora.

Tipul 3: *Reciprocitate și relații cu juriile*. Premiile se dau mai ales în funcție de relațiile personale – între scriitori sau cu membrii juriilor, subînțelegând că premierea implică o bună doză de favoritism, fără legătură cu valoarea intrinsecă a autorilor.

Tipul 4: *Simpatii de grup*. Premiile se dau pe criterii de afiliere la grupări literare, urmărind mai ales recompensarea propriilor simpatizanți sau a membrilor grupurilor agregate de membrii juriilor. Și aici, valoarea ca principiu intrinsec de recunoaștere este pusă la îndoială și subminată de existența grupărilor („găștilor”) din lumea scriitorilor.

Acestea sunt tipuri ideale în sens weberian¹, care tind să exprime modele de atitudini discursive față de care discursurile reale ale subiecților concreți se apropie mai mult sau mai puțin, conform răspunsurilor individuale bifate la fiecare item al celor două întrebări și a similitudinilor sau diferențelor reciproce în maniera de a răspunde – așa cum sunt aceste caracteristici descrise în diagrama de mai jos (grupări ASCAL).

Tabelul 8. *Tipuri de discurs despre premii literare și orientare politică dominantă*

	Discursuri despre criteriile de acordare a premiilor literare	Tendințe politice		Total	
		Stânga	Dreapta		N =
Acordare premiilor literare dependentă de (cluster Dim1, Dim2):	Reciprocitate/relații personale cu juriile	20,0	80,0	100	10
	Simpatii de grup	61,5	38,5	100	26
	Valoare dublată de simpatii de grup	27,8	72,2	100	36
	Preponderent valoare	21,4	78,6	100	28
	Total	34,0	66,0	100	100

1. Max Weber: „Un tip ideal se formează prin accentuarea unilaterală a unui sau mai multor puncte de vedere și prin sinteza unui număr mare de fenomene individuale concrete difuze, discrete, mai mult sau mai puțin prezente și ocazional absente, care sunt aranjate conform acelor puncte de vedere accentuate unilateral într-o construcție analitică unificată...”, (2001, p. 47).

Dacă asociem tipologia discursivă propusă mai sus cu orientarea politică dominantă, putem observa că există o ușoară tendință a scriitorilor orientați spre stânga în perioada derulării anchetei de a considera că premiile literare se acordă după simpatii și interese de grup, comparativ cu opiniile din spectrul de dreapta (majoritar), care sunt mai omogen distribuite între cele patru tipuri de atitudini față de premii. Scriitorii regrupați la stânga (simpatizanți „iliescieni”, dar și naționaliști) se află în minoritate, iar preeminența opiniilor de dreapta, anti-PDSR, în spațiul publicistic literar afectează și atitudinile dominante din partea intelectualilor și artiștilor din epocă legate de evaluarea celor care sunt sau nu mai importanți sau valoroși (vezi raportările la reprezentanții câmpului ideologic descrise în subcapitolul anterior). De aici tendința „stângii” literare, care se simte respinsă de curentul dominant, de a se replea prin încercarea de a delegitima criteriile de validare estetică ale Uniunii Scriitorilor prin care sunt plasați într-o poziție inferioară.

Recunoașterea valorii literare ca fundament al acordării premiilor Uniunii Scriitorilor se leagă, în mod implicit, de centralitatea structurilor formale și informale ale breslei scriitoricești. În aceste structuri, atașamentul față de comunitatea literaților – coagulați adesea pe criterii de afiliere ideologică – contribuie la legitimarea, prin invocarea valorii, a deciziilor de premiere. În schimb, o atitudine critică față de Uniunea Scriitorilor, ca instituție reprezentativă, proiectează o umbră de scepticism asupra legitimității și eficienței sale și, implicit, asupra modului în care sunt acordate premiile în interiorul ei. Relativa izolare în raport cu ceilalți membri ai Uniunii (la nivel local, central sau internațional) conduce și ea la o apreciere sceptică cu privire la mecanismele de recunoaștere a valorii prin intermediul premiilor. Este însă interesant faptul că majoritatea celor chestionați în ancheta din 1997 consideră că au avut în general parte de o receptare favorabilă și obiectivă din partea criticii. De asemenea, convingerea că nu valoarea este cea care stă la baza acordării premiilor nu se corelează și cu deținerea unui premiu literar până la data anchetei de către respondenți. Opiniile referitoare la recunoaștere, atașamentul față de Uniune și cele ce implică valoarea literară nu sunt motivate personal, ci țin de alinieri ideologice principale.

Pornind de la aceste constatări factuale, putem reflecta asupra unei înțelegeri sociologice a valorii și proceselor de valorizare. Metodologic, trebuie astfel să ne detașăm de *credința și discursul* legitimant despre valoarea literară – care încearcă să se raporteze la calități intrinseci, descriptibile de o manieră obiectivă de către o prezumtivă „știință a operelor” sau sesizabile într-un mod „inspirat” de către intuiția „criticului creator” – pentru a descrie *practicile* legate de atribuirea de valoare și contextele și consecințele lor pentru (deopotrivă) canonul cultural și poziționările literare.

Aceasta obligă la distanțare față de pretențiile de legiferare în materie de calitate literară bazate pe intuiție, carismă, sau alte calități „inefabile” intrinseci revendicate de critici, care blochează de fapt orice tentativă de reflecție rațional mai consistentă asupra acestui fenomen¹.

1. Merită menționată, în context, această profesiune de credință a lui Nicolae Manolescu, din 2020, valabilă însă pentru întreaga sa carieră, care încalecă și perioada anterioară lui 1989: „nu există un instrument și nici o unitate de măsură cu care să se cântărească valoarea unei cărți...; valoarea care dă prestigiul unei opere literare este ceva difuz, un abur sau o aură, un nimb care nu-ți este limpede cum capătă realitate, dar care apare negreșit în jurul unor scrieri, diferențiindu-le de altele care sfârșesc încă de la naștere în praf și-n uitare, pe când acestea, cele alese, au de partea lor perenitatea” („Cum se măsoară valoarea literară”, de Cronicar, *România literară* nr. 45/2020). Pretenția legiferantă în materie de opere literare a criticului Manolescu se bazează astfel pe o formă de agnosticism inspirat: Manolescu recunoaște că nu există un criteriu obiectiv sau o manieră coerentă de a explicita raționalitatea unui verdict și propune, în schimb, adeviziunea la judecata sa pe principiul recunoașterii carismei și a „finului instinct” al gustului. Obiectivată la nivelul practicii foiletonistice, cronica literară,

Valoarea literară nu este însă doar o proprietate intrinsecă a unei opere, nici doar efectul unei ierarhizări arbitrare și – deci – subiective (sau inter-subiective?) a produselor artistice supuse judecății de gust a criticilor. Mai degrabă, ea este un principiu de raportare la aceste produse care legitimează ierarhizări sociale implicite, impregnate cultural, ce țin de marcarea distanțelor de clasă și specificul capitalului simbolic posedat de actori (în sensul descris în *La Distinction* de către Bourdieu). Procesul de valorizare va ține cont nu doar de conținutul intrinsec al operelor, ci și de ierarhiile genurilor (cele ce disting, de pildă, între artă pentru „elite” și artă „de masă”) și canoanele artistice recunoscute în câmpul artistic.

Totodată, valoarea devine un principiu ce legitimează – și prin această tinde să regleze – raporturile de putere din câmpul literar¹. Interacțiunile dintre actori se raportează la criterii și norme implicite ce suprapun criteriile de excelență din spațiul formării competențelor în materie de literatură (în mod deosebit a competențelor legate de interpretarea comparativă și critică a textelor definite ca „opere literare”), omologate formal prin posedarea unor diplome sau titluri de excelență (diplome de studii, recompense academice sau premii literare), de către mai multe tipuri de agenți ce constituie comunitatea literară: agenții din sub-câmpul academic, criticii și liderii de opinie recunoscuți în sânul ei, instanțele ce oferă premii și recompense etc.

Valoarea este astfel în egală măsură un principiu abstract și o ficțiune teoretică justificativă, investită cu un „sens practic” dat de orientarea și reglarea raporturilor de competiție din câmp. Valoarea este fundamentul a ceea ce spun criticii și profesorii de literatură din vârful ierarhiei recunoașterii că este „de valoare”, conflictele canonice și divergențele în evaluări reflectând de fapt competiția dintre diferitele facțiuni ale câmpului literar care concurează la construcția legitimității la vârful acestor facțiuni. Este vorba de principii care legitimează – prin presupuziția existenței unei valori „obiective”, de la sine înțelese, dar care are nevoie de a fi descoperită și dezvăluită publicului – poziționări în ierarhia prestigiului în sânul comunității de producători de bunuri simbolice. Valorizarea este o *attributione* importantă conform unui „principiu valoric” (valoarea) construit teoretic după tipare idealizante și generalizante. Dar este și o formă de violență simbolică – în sens bourdieusian – prin care se realizează impoziția criteriilor de judecată estetică sau de gust și a principiilor de clasificare, ierarhizare și organizare a lumii sociale aparținând „dominanților” din câmp și aplicate „subordonaților”, prin încorporarea și acceptarea binevoitoare de către aceștia din urmă a acestor criterii ca fiind legitime (Bourdieu, 1979).

Axe de structurare a câmpului local și tipuri de actori

O privire de ansamblu care să sintetizeze rezultatele anchetei și să evidențieze atributele cele mai relevante ale agenților din câmp, laolaltă cu axele principale în jurul cărora se organizează raporturile dintre aceștia, poate fi obținută prin recurgerea la metoda *analizei corespondențelor multiple* (Benzécri & Benzécri, 1980; Lebart, Morinau & Warwich, 1984) aplicată întregului

devine un „oficiu de control a calității literare” (cum se exprimă Manolescu în *Teme 7*, apud Alex Goldiș, *Critică în tranșee. De la realismul socialist la autonomia esteticului*, Editura Cartea românească, 2011, p. 185). Maniera în care aplică însă Nicolae Manolescu acest „oficiu” ține de extinderea ideologiei carismatice sugerate de modelul weberian nu doar la artă și judecarea ei critică, ci – transformată în principiu universalizant pentru o „criticocrație” – și la intuiția politică, domeniu unde, din păcate, criticul nu s-a bucurat de mult succes.

1. Cum judicios remarcă Alex Goldiș, „Autonomia esteticului, judecata de valoare, cronică literară și «vocația» criticului alcătuiesc cvartetul inextricabil al criticii românești în anii '60, din care decurg celelalte relații” (2011, p. 185).

pachet de variabile care descriu populația investigată¹. Au fost reținute în analiză 175 de atribute, grupate pe seturi de variabile ce descriu caracteristicile sociale și culturale ale câmpului și a atitudinilor pe care acestea le generează.

Variabilele considerate relevante sunt grupate tematic în șapte seturi, după cum urmează:

1. *Pozițiile autorilor în câmpul literar cultural*. Cuprinde variabilele:
 - a) Poziții intelectuale deținute (răspunsuri multiple, cu variantele de răspuns: *Universitari/cercetători; Publiciști; Redactori/editori; Pensionari; Alte poziții*).
 - b) Tipuri de autori, pe genurile abordate (răspunsuri multiple, cu variantele: *Critici; Dramaturgi; Esești; Poeți; Prozatori; Publicații pentru copii; Traducători*).
 - c) Activitate în presă (răspunsuri multiple, cu variantele: *Rubrică în revistă literară; Rubrică în ziar înainte de 1989; Rubrică literară înainte de 1989; Rubrică permanentă în ziar*).
 - d) Poziția în Uniunea Scriitorilor (variante de răspuns: *Membru simplu; Membru în Consiliul de conducere; Nemembru*).
 - e) Poziția în Asociația Scriitorilor din Cluj (variante de răspuns: *Lider; Membru; Nemembru*).
 - f) Poziții intelectuale deținute înainte de 1989 (variante de răspuns: *Publiciști; Redactori la reviste literare sau edituri; Universitari/cercetători; Profesori secundari; Alte poziții*).
2. *Poziții sociale*. Cuprinde variabilele:
 - a) Membru în aparatul administrativ sau politic de dinainte de 1989 (variante de răspuns: *Cu poziții; Fără poziții*).
 - b) Poziții de conducere înainte de 1989 (categorii reconstruite: *Ierarhie academică; Șef de resort; Șefi reviste/instituții culturale*).
 - c) Participare politică înainte de 1989 (variante de răspuns: *Cu funcții politice; Membri simpli PCR; Nemembri*).
 - d) Mobilitatea socială înainte de 1989 (variante de răspuns: *Ascendenți; Descendenți; Imobili*).
 - e) Pozițiile sociale deținute în 1989 (variante de răspuns: *Universitari/cercetători; Publiciști; Redactori/editori; Profesori secundari; Pensionari; Alte poziții*).
 - f) Pozițiile sociale deținute în 1997 (variante de răspuns: *Universitari/cercetători; Publiciști; Redactori/editori; Profesori secundari; Pensionari; Alte poziții*).
 - g) Poziția maximă ocupată înainte de 1989 (variante de răspuns: *Funcții publice; Universitari/cercetători; Publiciști; Redactori/editori; Profesori secundari; Pensionari; Alte poziții*).
 - h) Poziția maximă ocupată între 1989 și 1997 (variante de răspuns: *Funcții publice; Universitari/cercetători; Publiciști; Redactori/editori; Profesori secundari; Pensionari; Alte poziții*).
 - i) Lideri după 1989 (variante de răspuns: *Demnitari; Ierarhie academică; Patroni; Șefi de reviste, edituri; Șefi în mass-media; Fără poziții*).

1. Reiau aici o descriere succintă a principiilor care guvernează analiza de corespondență: „Din punct de vedere tehnic, punctul de plecare îl constituie generarea unor tabele de corespondență unde pe linii și pe coloane se intersectează trăsături ale indivizilor încadrate în variabile nominale care descriu atât proprietăți obiective (așa-numitele variabile independente – gen sex, vârstă, rezidență etc.), cât și atitudini, preferințe, gusturi sau luări de poziții evaluative (de exemplu, gusturile muzicale sau opțiunile ideologice și practicile asociate acestora). Tabelele de corespondență pun astfel în relație atribute ale indivizilor care se corelează semnificativ între ele și tind să se coaguleze în grupuri semnificative de trăsături relevante – și nu în primul rând indivizii propriu-ziși care le sunt purtători. Atributele au cumva un rol preeminent în analizele de corespondență în raport cu indivizii, fiind cele care determină poziționarea acestora din urmă în spațiul social... Chiar dacă rezultatele analizelor de corespondență se pot raporta la indivizi, diferențele interindividuale și poziționările distincte ale agenților sunt generate de structura raporturilor dintre atributele lor. Practic, în spațiul social astfel configurat, nu indivizii se confruntă, ci pozițiile în care sunt ei fixați de configurația specifică a caracteristicilor lor considerate ca fiind pertinente” (Lazăr, 2023).

- j) Câștigători sau perdanți sociali după 1989 (Variabilă agregată în urma sintetizării pozițiilor sociale sau de conducere dobândite sau păstrate în câmpul social și cel intelectual, atribute reduse la pozițiile de „Câștigător” sau „Perdant”).
3. *Caracteristici socio-demografice*. Cuprinde variabilele:
- Generații (categorii reconstruite: *Tineri; Generația de mijloc; Vârșnici*).
 - Mediul de proveniență (variante de răspuns: *Cluj; Alt oraș; Rural*).
 - Satisfacție profesională (variante de răspuns: *Satisfăcut; Satisfacție minimă/deloc satisfăcut*).
 - Satisfacerea trebuințelor culturale (variante de răspuns: *Satisfăcut; Satisfacție minimă/deloc satisfăcut*).
 - Orientare politică (categorii reconstruite: *Dreapta; Stânga; UDMR; Neexprimată*).
4. *Condiții de publicare*. Cuprinde variabilele:
- Modificări la cenzură (variante de răspuns: *Înlocuire de fragmente; Modificări neesențiale; Nu a fost cenzurat; Renunțare la capitole; Retragerea cărții; Suprimarea unor pasaje*).
 - Dificultatea publicării după '89 (variante de răspuns: *La fel sau mai greu; Mai ușor*).
 - Cauzele schimbării în modul de publicare după '89 (variante de răspuns: *Dispariția cenzurii; Oportunități mai mari; Mai greu din cauze financiare; Alte cauze; NR*).
 - Publicul-țintă (variante de răspuns: *Marele public; Publicul educat; Publicul expert*).
 - Stilul meu (Răspunsuri multiple, variante de răspuns: *Conștiința datoriei; Impuls de moment; Inspirație; Plan prestabilit; Presiunile altora; Proces cerebral; Program riguros; Tehnică specifică; Trăiri intense*).
 - Creativitate (variante de răspuns: *Organizat; Spontan*).
 - Redactare text (variante de răspuns: *Cu mâna; Cu mâna și la calculator; Cu mâna și la mașina de scris; La calculator; La mașina de scris*).
 - Respectarea termenelor de predare pentru tipar a unui manuscris (variante de răspuns: *Încadrare corectă în termen; Încălcarea termenului; Negocierea termenului*).
 - Ultima carte publicată (categorii reconstruite: *După '89; Înainte de '89*).
 - Tipul finanțării pentru ultima carte (variante de răspuns: *autofinanțare; finanțare din partea editurii; sponsorizare*).
 - Apel la Fond Literar (variante de răspuns: *Da; Niciodată*).
5. *Integrarea în viața literară*. Cuprinde variabilele:
- Aprecierea activității Uniunii Scriitorilor (categorii reconstruite: *Bună; Mediocră; Slabă*).
 - Corectitudine în alegeri la US (variante de răspuns: *Corecte; Incorecte; Nu știu*).
 - Legături cu scriitorii în general – cluster dimensiunea 1 (categorii reconstruite: *Foarte strânse; Strânse; Slabe; Foarte slabe; Inexistente*).
 - Relații cu scriitorii – bucureșteni (categorii reconstruite: *Strânse; Slabe; Inexistente*).
 - Relații cu scriitorii – clujeni (categorii reconstruite: *Strânse; Slabe; Inexistente*).
 - Relații cu scriitorii – provincie (categorii reconstruite: *Strânse; Slabe; Inexistente*).
 - Relații cu scriitorii – străini (categorii reconstruite: *Strânse; Slabe; Inexistente*).
6. *Recunoaștere literară*. Cuprinde variabilele:
- Criterii de premiere ante '89 (variante de răspuns: *Reciprocitate; Recompensă politică; Relații personale cu juriul; Simpatii de grup; Simpatii regionale; Valoarea literară*).
 - Criterii de premiere după '89 (variante de răspuns: *Reciprocitate; Recompensă politică; Relații personale cu juriul; Simpatii de grup; Simpatii regionale; Valoarea literară; Capriciul sponsorilor*).
 - Critica proprie (variante de răspuns: *deloc pertinentă; foarte pertinentă; pertinentă; nu îmi dau seama; nu mă interesează critica*).
 - Premii literare obținute (variante de răspuns: *A primit premii; Nu a primit premii*).
 - Receptare critică (variante de răspuns: *foarte favorabilă; favorabilă; neutră; defavorabilă*).
 - Relații vs Valoare în acordare premiilor literare (categorii reconstruite: *Relații; Valoare*).

7. *Preferințe*. Cuprinde variabilele:

- atitudine estetică (variante de răspuns: *Modernism; Neoclassicism; Postmodernism*).
- adeziune pozitivă la citate (răspunsuri multiple, cu variantele: „*Bizanțul ne-a lăsat plăcerea de a ne pune capul în pulbere*”; „*Cultura este înstrăinare*”; „*Dacă eram francez, eram genial*”; „*Detașarea de națiune duce la ratare*”; „*Istoria este produsul deficiențelor structurale ale poporului*”; „*Nu trebuie să ne credem egalii Occidentului*”; „*Traducțiile nu fac o literatură*”; „*Un popor devine națiune când ia un contur original*”).
- critici preferați (răspunsuri multiple, categorii reconstruite: *G. Călinescu; Clasici; Contemporani; Cronicari interbelici; E. Simion; E. Lovinescu; N. Manolescu; Opțiuni dispersate; NR*).
- poziționarea intelectualul față de politic (variante de răspuns: *Autonom față de politic; Cel care definește concepția asupra realității; Favorizat dacă e înrolat politic; Total independent de politic*).
- personalități apreciate (răspunsuri multiple, categorii reconstruite: *Liiceanu, Patapievici, Pleșu, Cioran, Zăciu; Manolescu, Pleșu, Zăciu, E. Simion, Marino; Marino, Noica, Cioran; NR; Scriitori (Paler, Buzura, Dinescu, Doinaș, C.V. Tudor; Eseiști politici)*).

Analiza de corespondență reliefează maniera în care se leagă și se diferențiază atributele definite de cele șapte seturi de variabile tematice, configurând modul în care subiecții se plasează unul față de celălalt pe trei dimensiuni principale. Cele trei dimensiuni sunt extrase pe baza modelului distanțelor euclidiene dintre valorile tabelului de corespondență și însumează 42,8% din inerția totală (o expresie a proporției din varianța totală explicată de cele trei dimensiuni).

Summary							
Dimension	Singular Value	Inertia	Proportion of Inertia		Confidence Singular Value		
			Accounted for	Cumulative	Standard Deviation	Correlation	
						2	3
1	0.102	0.010	0.190	0.190	0.001	0.074	0.077
2	0.087	0.007	0.136	0.327	0.001		0.058
3	0.075	0.006	0.101	0.428	0.001		
Total		0.055	1.000	1.000			

Aceste dimensiuni evidențiază liniile de forță care structurează câmpul literar clujean din anii '90.

Pe scurt, cele trei dimensiuni relevante vor fi denumite în felul următor:

- Atitudine politică: Dreapta vs Stânga (19% din varianță);
- Relații vs valoare în acordarea premiilor (13,6% din varianță);
- Opțiunea pentru valoare: subiecți cu relații extinse vs relații slabe (10,1% din varianță).

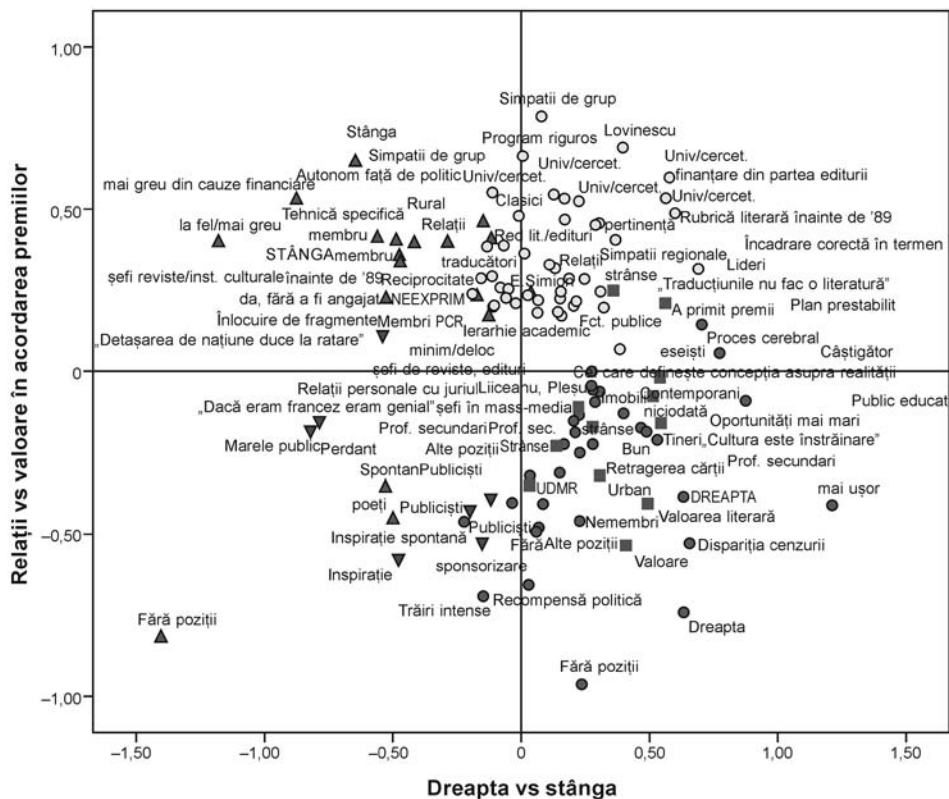
Figurile următoare redau proiecțiile bidimensionale, două câte două, a acestor axe și fac vizibile relațiile dintre atributele subiecților, sistemul lor de proximități și distanțe.

Astfel, *Dimensiunea 1 (Dreapta vs Stânga)* scoate în evidență legăturile dintre opțiunile politice și caracteristicile care îi transformă pe indivizi în câștigători sau perdanți ai schimbărilor. Cum se poate observa din figura 4, la polul pozitiv al primei dimensiuni pot fi identificate atributele subiecților care se plasează mai curând în zona „câștigătorilor” tranziției – prin pozițiile ocupate în spațiul mediatic literar sau academic, pe care le conservă sau le dobândesc în urma transformărilor survenite după 1989. Aceștia apar orientați totodată în mai mare măsură spre dreapta spectrului politic, califică noua conjunctură culturală drept furnizoare de oportunități mai numeroase pentru publicare și manifestă încredere în recunoașterea bazată

pe valoare în câmpul literar. Ei sunt mai tineri, vin mai degrabă din zona urbană, își asumă un stil de lucru mai curând planificat, aspiră să sensibilizeze un public mai degrabă educat; manifestă totodată deschidere spre alte culturi și cred în misiunea civică a intelectualului pentru care scrisul e un mijloc alternativ de a face politică.

La polul opus se situează „perdanții” – membri activi ai Uniunii Scriitorilor sau Asociației locale, care nu cred că noile schimbări din câmp le asigură condiții mai bune de publicare (este adesea invocată noua cenzură economică care înlocuiește vechea cenzură ideologică); mulți dintre aceștia se simt marginali din cauza pierderii pozițiilor (unii sunt deja pensionari), neîncrezători în criteriile în acordarea premiilor literare determinate de valoare și cu atitudini mai apropiate de stânga politică a momentului (orientare pro PDSR, PSM sau partide naționaliste. Corelativ, primatul atașamentului față de națiune, redat de acordul cu un enunț precum „detașarea de națiune duce la ratare” se deplasează și el spre acest pol).

Distribuția atributelor subiecților din câmp, distribuite pe clustere

- Clustere: Poziționare politică, integrare și atitudini față de premii
- Dreapta, valoare, relații stabile cu alți scriitori
 - ▲ Stânga, relații slabe cu alți scriitori
 - Dreapta, valoare, relații extinse cu alți scriitori
 - ▼ Stânga, valoare, relații extinse cu alți scriitori
 - Premii acordate după relații

Figura 3. Analiza de corespondență pentru atributele și opțiunile scriitorilor clujeni – primele două dimensiuni.

Dimensiunea a doua (Relații vs valoare în acordarea premiilor) polarizează discursurile referitoare la modalitățile de recunoaștere literară, obiectivate, de pildă, prin premii ale breslei, împreună cu atributele asociate. Înspre polul pozitiv, scorurile corespunzătoare aliniază convingerea că recunoașterea se bazează mai curând pe relații de grup, atitudini care se corelează cu poziții la stânga spectrului politic, survenite mai ales din partea ocupanților pozițiilor din spațiul academic, preponderent critici literari. Dezideratul marcat al autonomiei creatorului în raport cu politicul (în opoziție față de activismul politic sau civic și implicarea scriitorului în spațiul public) se corelează cu denunțarea existenței unei „cenzuri economice” în condițiile de publicare ale deceniului 10.

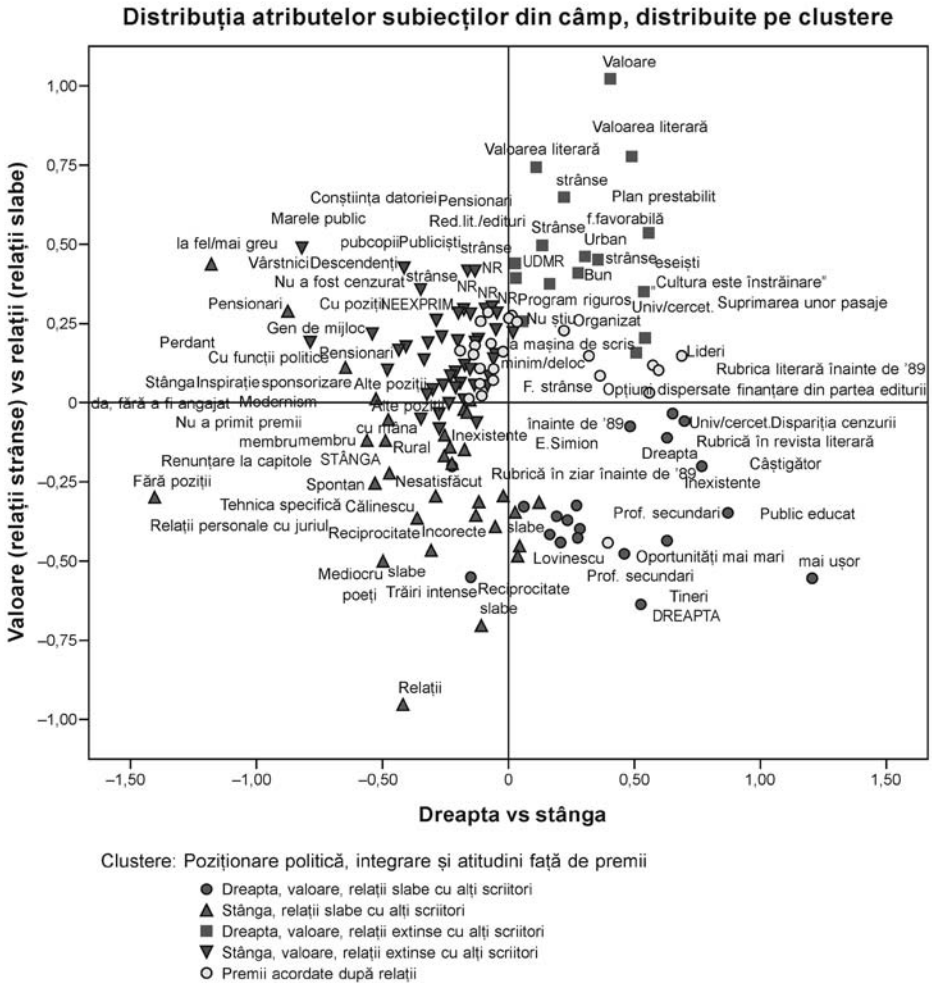

Figura 4. Analiza de corespondență pentru atributele și opțiunile scriitorilor clujeni – dimensiunea 2 și dimensiunea 3.

Înspre polul negativ, sunt clamate atât credința în atribuirea recompenselor literare în funcție de valoare (în opoziție cu deturnarea politică a premiilor acordate înainte de 1989 sau cenzura aplicată operelor literare), cât și orientarea preponderent de dreapta. Aceste tendințe se manifestă mai ales din partea celor care nu au fost membri ai Uniunii Scriitorilor înainte de 1989, nu au deținut și nu dețin poziții proeminente în câmpul literar, manifestându-se în perioada anchetei mai ales în spațiul publicistic – iar în calitate de creatori, orientați mai ales spre poezie, motiv pentru care etosul lor profesional în materie de scris privilegiază inspirația și spontaneitatea.

A treia dimensiune (Opțiunea pentru valoare: subiecți cu relații extinse vs relații slabe) redă gradul de conectivitate a respondenților la comunitatea literară. La polul ei pozitiv ea trimite subiecții care întrețin legături strânse cu ceilalți confrăți, au încredere în sistemul de recompense literare – pe care îl asociază mereu cu valoarea și înainte și după 1989 –, votează în mai mare măsură UDMR (o parte importantă a acestora e alcătuită din maghiari), sunt mai în vârstă și tind să se adreseze unui public larg.

Acestora li se contrapun poeți tineri neconectați profesional înainte de 1989 la câmpul literar (ei sunt foști profesori de liceu, printre altele), cu relații slabe în interiorul breslei, dar convinși că după 1989 se publică mai ușor; chiar dacă nu manifestă prea multă încredere în instituția Uniunii Scriitorilor, sunt convinși că schimbarea din decembrie 1989 aduce și o mai corectă apreciere a valorii operelor, spre deosebire de perioada anterioară, când tind să creadă că premiile se acordau în funcție de relațiile scriitorilor cu juriile literare; votează mai curând dreapta și cred că cea mai mare influență asupra spațiului cultural o exercită îndeosebi esești politici precum Andrei Pleșu, Gabriel Liiceanu, H.-R. Patapievici.

Tipologia participanților la câmpul literar

În funcție de pozițiile ocupate în spațiul construit metodologic prin cele trei dimensiuni – și care modelează liniile de forță și sistemul de opoziții dintre agenții din câmp –, putem construi o tipologie a acestor agenți pe baza trăsăturilor lor cu cel mai înalt grad de similitudine. Prin procedura *Two-step cluster*¹, aplicată scorurilor celor trei dimensiuni evidențiate în analiza de corespondență, ajungem la constituirea a cinci clustere de respondenți cu atribute similare, ce permit profilarea a cinci tipuri de agenți din câmpul literar, astfel:

1. *Câștigători după 1989.* Publiciști, redactori sau editori cu rubrici în presa literară, fără poziții de conducere înainte de 1989, dar adesea angajați în sistemul de învățământ preuniversitar. Ajunși recent în viața literară, nu au relații prea strânse cu alți scriitori. Originari din Cluj, fac parte din generațiile mai tinere, consideră că trebuințele lor culturale sunt satisfăcute

1. Profiluri obținute pe baza mediilor celor trei dimensiuni extrase prin analiza de corespondență asupra atributelor agenților din câmpul literar clujean din 1997.

Centroids		Dreapta vs stânga		Relații vs valoare în acordarea premiilor		Valoare (relații strânse) vs relații (relații slabe)	
		Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation	Mean	Std. Deviation
Cluster	1	0.2638	0.28168	-0.2669	0.23111	-0.2160	0.17031
	2	-0.2474	0.29913	0.0943	0.26570	-0.2165	0.21911
	3	0.3256	0.20082	-0.1172	0.21012	0.4789	0.21383
	4	-0.2268	0.17633	-0.1478	0.15403	0.1602	0.13547
	5	0.1192	0.19051	0.2751	0.19306	0.0636	0.12858
	Combined	0.0009	0.32629	0.0019	0.29534	0.0006	0.27059

și votează în 1997 formațiuni de dreapta. Cred că după 1989 există oportunități mai mari și e mai ușor să publici datorită dispariției cenzurii, menționând că înainte au fost cazuri când li s-a refuzat publicarea sau au fost nevoiți să își retragă volumul din editură. Spun că sunt ghidați, în scris, de inspirația spontană și trăirile intense, preferând totodată să se adreseze unui public educat. Se aliniază prin poziția lor în câmp segmentului care consideră că premiile literare se acordă preponderent în funcție de valoarea literară a autorilor, spre deosebire de perioada de dinainte de 1989, când recompensele pentru merite culturale erau politice sau erau facilitate de relațiile directe ale autorilor cu membrii juriilor. Apreciază drept personalități de autoritate în spațiul cultural românesc filosofi contemporani precum Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, Horia Roman Patapievici sau Emil Cioran sau autori cu vederi de dreapta, angajați mai mult în spațiul dezbaterilor ideologice postcomuniste. În materie de critică literară, preferințele tind să favorizeze mai curând prestația criticilor contemporani. Profilul general al acestui segment se construiește mai ales în jurul opozițiilor dintre perioada de dinainte și cea de după 1989, cu accente critice pe epoca anterioară.

2. *Scriitorii de stânga, nemulțumiți, cu relații slabe în câmpul literar.* Este vorba mai ales despre poeți, membri ai Uniunii Scriitorilor și/sau ai Asociației Scriitorilor din Cluj, cu origini preponderent rurale, redactori la reviste sau editori la data anchetei, fără responsabilități administrative deosebite și nesatisfăcuți de situația profesională. Condițiile de publicare sunt apreciate ca fiind mai dificile după 1989 decât înainte, din considerente economice fiind obligați să-și autofinanțeze propriile cărți. Au apelat cel puțin o dată la Fondul Literar. Au cunoscut de asemenea experiența cenzurii, înainte de 1989, care i-a obligat uneori să renunțe la capitole din volumele publicate. Receptarea operei proprii de către critică e apreciată ca neutră. Relațiile cu ceilalți scriitori sunt mai curând slabe, iar cele cu scriitorii străini inexistente. Activitatea USR e considerată mediocră, alegerile interne sunt văzute ca fiind mai curând incorecte. Premiile literare le par atribuite după criterii ce vizează recompensa politică, relațiile interpersonale dintre ceilalți scriitori, relații personale cu membrii juriilor și reciprocitate în acordarea unor gratificații, și înainte și după 1989. Se plasează la stânga spectrului politic. G. Călinescu și N. Manolescu sunt apreciați drept cei mai importanți critici. Cu referire la public, opera autorilor din acest segment pretinde că se adresează mai curând unui public expert, munca lor de creație angajând elaborări tehnice speciale, dar și inspirație spontană. Consideră că intelectualul trebuie să fie complet independent față de politic, o concepție care recontextualizează de o manieră distinctă teoria autonomistă anterioară anului 1989 privind libertatea politică a scriitorilor. Ceea ce caracterizează acest profil de scriitor este sentimentul marginalității și frustrarea autoplasării într-o regiune periferică politic, fără suficiență audiență, după alegerile din 1996 câștigate de forțele de dreapta, care domină și câmpul intelectual. Deși sunt membri ai breslei profesionale a scriitorilor, dominația ideologică a dreptei îi face să nu se regăsească pe deplin printre ceilalți colegi și să se considere (sau să fie de-a dreptul) izolați.

3. *Dreapta, valoarea, relații extinse cu alți scriitori.* Este vorba despre un segment de scriitori între care se regăsesc ca reprezentativi mai mulți maghiari decât în celelalte segmente identificate. Ei sunt bine integrați în viața literară, având relații strânse cu scriitori din străinătate (la maghiari, legătura cu scriitorii din Ungaria face să crească semnificativ ponderea acestui atribut în analiza de corespondență). Au de asemenea relații mai strânse cu alți scriitori din provincie. (Rețeaua intelectuală maghiară funcționează mai degrabă orizontal, pe criterii ce țin de legăturile dintre orașele și satele ardelenne, decât de instituțiile structurate centralizat, dinspre capitală spre provincie, cum e cazul rețelelor de scriitori români, influențate de structura administrativă.) Aprecierile la adresa USR sunt pozitive. Se consideră foarte apreciați, iar recompensele literare le văd ca fiind legate de valoarea literară a premiilor, și

înainte și după 1989. Acceptă o viziune asupra intelectualului ca persoană proeminentă ce definește concepția asupra realității pentru ceilalți membri ai societății, fapt care îl plasează într-o poziție deopotrivă de dominație și de responsabilitate. Adeziunea la enunțul lui E. Ionescu privind cultura ca „formă de înstrăinare” („Când facem cultură, nu putem fi români de la început, ci puțin englezi, francezi etc. Cultura este neapărat o înstrăinare.”) poate primi sensuri multiple, dar toate converg în direcția respingerii etnocentrismului cultural.

4. *Stânga, valoare, relații extinse cu alți scriitori*. Segmentul de față reunește scriitorii și publiciști din generațiile mai vârstnice, pensionari al căror statut social este în declin. Întrețin în continuare relații strânse cu mediul literar local. Deși nu sunt recompensați cu premii literare, apreciază activitatea US și consideră corecte ultimele alegeri pentru conducerea acestei bresle. Se plasează, structural, în regiunea celor care consideră că recunoașterea literară are la bază valoarea operelor. Încă mai scriu cu mâna sau la mașină textele pentru publicare. Scriu mânați de inspirație și din conștiința datoriei pentru marele public. Consideră reacțiile criticii la adresa lor foarte pertinente. Totuși, nu îi interesează prea mult discursul criticilor. Se simt atașați și se plasează sub autoritatea scriitorilor cu prestigiu (personalitățile cu autoritate nominalizate sunt din seria: Paler, Buzura, Dinescu, Doinaș, C.V. Tudor). Își asumă o estetică mai curând modernistă (tind să adopte drept crez literar un enunț precum: „Creativitatea și inventivitatea literatului sunt nepuizabile. Datoria artistului este să spargă întotdeauna canoanele existente”). Sunt în linie cu o asumare etnocentrică a rolului culturii naționale, prin subscrierea la enunțuri precum „Este un fapt verificat încontinuu că detașarea de națiune duce la ratare” sau „Un popor devine națiune numai când ia un contur original și își impune valorile lui particulare ca valabile universal” (ambele sentințe sunt formulate de Emil Cioran, în Schimbarea la față a României).

5. *Evazivi, „autonomiști” convinși că premiile sunt acordate în funcție de relații*. Segmentul acoperă critici, istorici literari și traducători, unii cu poziții în spațiul academic înainte și după 1989, cu rubrici în presa literară și în regimul anterior, foști membri PCR și uneori cu funcții de conducere (șefi de reviste sau instituții culturale, înainte și după Revoluție). Se abțin să declare o afiliere politică de dreapta sau de stânga. Au publicat ultima carte înainte de 1989, finanțați de editură, fiind cenzurați moderat în acea perioadă (li s-a cerut doar înlocuirea unor fragmente și probabil au știut să își ajusteze suficient de bine discursul la cerințele ideologice, cu încălcări moderate ale frontierelor acceptabilității). Se simt satisfăcuți profesional, dar nu destul de mulțumiți pentru acoperirea nevoilor culturale. Când publică, încearcă să se încadreze corect în termenele cerute. Au fost recompensați cu premii literare, dar cred că premiile erau acordate înainte de 1989 după simpatii de grup sau criterii regionale, iar după 1989 după capriciul sponsorilor (deci fără nicio considerație față de valoare). Stilul de lucru este rațional și organizat după un program riguros. Criticii preferați sunt preponderent cei canonici, în relație cu opțiunile lui Eugen Simion. Lista preferințelor în materie de critică i-ar include, deci, pe E. Simion însuși, cronicarii interbelici și pe Eugen Lovinescu. În consens cu opiniile exprimate de Eugen Simion în aceeași epocă, ei acceptă că intelectualul trebuie să fie autonom față de politic. Adoptă totodată sloganul lui Kogălniceanu după care „Traducțiile nu fac o literatură”. La fel precum în cazul refuzului de a declara o opțiune politică, subiecții din această categorie nu au nicio părere asupra vreunei personalități contemporane care exercită o influență decisivă asupra culturii, la momentul anchetei.

Concluzii

Transformările câmpului literar românesc din anii '90 nu pot fi înțelese decât prin suprapunerea a două procese simultane: pe de o parte, continuitățile structurale moștenite din perioada comunistă, care modelează condiționările instituționale și *habitus*-urile actorilor; pe de altă parte, reconfigurările rapide ale spațiului politic și ideologic, care impun noi criterii de legitimitate și noi ierarhii simbolice. Ancheta „Scriitorul în tranziție” surprinde exact acest moment de inflexiune, în care câmpul literar își pierde autonomia relativ stabilizată în ultimele decenii ale regimului socialist și devine permeabil la presiunile unui câmp ideologic în plină expansiune.

Rezultatele arată că, în pofida retoricii autonomiste, criteriile de recunoaștere literară se deplasează vizibil dinspre valorizarea internă – bazată pe capitalul simbolic acumulat în interiorul breslei – spre o legitimare externă, dependentă de poziționările politice și de afilierea ideologică ale scriitorilor. Polarizarea dintre „dreapta anticomunistă” și „stânga iliesciană” nu doar fragmentează câmpul, ci redefinește însăși gramatica prestigiului: scriitorul nu mai este validat prin operă, ci prin consonanța cu discursul civic dominant sau prin apartenența la grupări percepute ca moralmente autorizate. În același timp, ancheta relevă o tensiune structurală între generații, între centrul literar și periferia provincială, între câștigătorii și perdanții tranziției. Această tensiune se exprimă atât în percepția asupra premiilor literare – unde criteriile valorice sunt constant suspectate de a fi dublate de relații, simpatii de grup sau recompense politice – cât și în reprezentările despre rolul intelectualului în societate. Pentru unii, intelectualul devine agent civic, purtător al unei misiuni morale; pentru alții, el trebuie să rămână autonom, protejat de ingerințele politicului, chiar cu prețul marginalizării. Ceea ce devine vizibil, în ansamblu, este începutul unei mutații profunde: câmpul literar se fragmentează, iar vechile mecanisme de solidaritate profesională se erodează sub presiunea noilor ierarhii politice și economice. Autonomia literaturii, revendicată cu vehemență după 1989, se dovedește a fi mai degrabă o ficțiune mobilizatoare decât o realitate instituțională. În locul ei se instalează o competiție pentru resurse simbolice rare – vizibilitate, influență, acces la spațiul public – competiție care reactivează clivaje vechi și produce altele noi.

În acest sens, ancheta din 1997 nu este doar o fotografie sociologică a unui moment istoric, ci și un document anticipativ: ea arată, în germene, direcțiile de evoluție ale câmpului literar românesc în următorul deceniu – repolitizarea discursului cultural, consolidarea unui pol ideologic dominant, marginalizarea unor segmente ale breslei și transformarea scriitorului într-un actor precarizat al unei piețe literare în căutare de profitabilitate economică, mai degrabă decât într-un agent autonom al creației.

Abstract. The study examines the transformations of the Romanian literary field between 1990 and 1997, starting from a sociological survey conducted in Cluj in 1997 and contextualized in the broader logic of post-socialist continuities and ruptures. The central argument is that 1989 did not produce a structural discontinuity in the literary field, but rather accelerated processes already visible in the last communist decade: the erosion of the tacit pact between political power and cultural elites, the fragmentation of professional solidarities and the emergence of new forms of legitimation. The survey reveals the shift in recognition criteria from literary autonomy to ideological legitimation, correlated with the political polarization between the “anti-communist right” and the “postsocialist left”. Statistical analyses (MDS, ACM, clustering) highlight two major axes: the opposition between literary and ideological legitimacy, respectively the tension between relational and symbolic capital. The study proposes a typology of literary actors of the 1990s and shows that the repoliticization of the cultural field, the institutional decline of the Writers' Union, and the material precariousness of writers produce

a profound reconfiguration of prestige mechanisms and the relationships between literature, ideology, and public space.

Keywords: sociology of literature, transformations in the literary field, post-socialism, reproduction of elites, writers, intellectuals, Romania in the 1990s

Résumé. Cette étude analyse les transformations du champ littéraire roumain entre 1990 et 1997, à partir d'une enquête postsociologique menée à Cluj en 1997 et située dans la logique plus large des continuités et ruptures postsocialistes. L'argument principal est que 1989 ne constitue pas une rupture structurelle du champ littéraire, mais accélère des processus déjà visibles durant la dernière décennie du socialisme: l'érosion du pacte tacite entre pouvoir politique et élites culturelles, la fragmentation des solidarités professionnelles et l'émergence de nouvelles formes de légitimation. L'enquête met en évidence un déplacement des critères de reconnaissance: des principes endogènes, spécifiquement littéraires, vers des critères exogènes, idéologiques, étroitement liés à la polarisation politique entre «droite anticommuniste» et «gauche postsocialiste». Les analyses multivariées (MDS, ACM, classification hiérarchique) révèlent deux axes majeurs: l'opposition entre légitimité littéraire et légitimité idéologique, et la tension entre capital relationnel et capital symbolique. L'étude propose une typologie des acteurs littéraires des années 1990 et montre comment la repolitisation du champ culturel, le déclin institutionnel de l'Union des écrivains et la précarisation matérielle des auteurs ont profondément reconfiguré les mécanismes de prestige et les rapports entre littérature, idéologie et espace public.

Mots-clé: sociologie de la littérature, transformations du champ littéraire, post-socialisme, reproduction des élites, écrivains, intellectuels, la Roumanie des années 1990

Referințe bibliografice

- Benzécri, J-P., & Benzécri, F. *Pratique de l'analyse des données*, vol. 1. *Analyse des correspondances: Exposé élémentaire*. Paris: Dunod, 1980.
- Bourdieu, Pierre. *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1979.
- Bourdieu, Pierre. *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Les Éditions du Seuil, 1992.
- Bourdieu, Pierre. *Sociologie générale*, vol. 1, Raisons d'agir/Seuil, 2015.
- Brubaker, R., Feischmidt M., Fox J., & Grancea, Liana. *Politică naționalistă și etnicitate cotidiană într-un oraș transilvănean*, Cluj-Napoca, Editura ISPMN, 2010.
- Cecil, M. *Hoover's FBI and the Fourth Estate: The campaign to control the press and the bureau's image*. University Press of Kansas, 2014.
- Charle, C. *Les Intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris, Seuil, 2014.
- Culic, I. „Rețele sociale în analiza câmpului literar clujean”. *Revista WEB*, publicație a colegiului Profesional de Sociologie „Max Weber”, nr. 2-3, 1997.
- Dragomir, Lucia. „Ateliers de production réaliste socialiste autochtone”. *Caietele Echinoc*, vol. 7. Cluj-Napoca, Dacia, 2004.
- Dragomir, Lucia. *L'Union des écrivains. Une institution transnationale à l'Est: l'exemple roumain*. Paris, Belin, 2007.
- Freidson, Eliot, Chamboredon Jean-Claude, & Menger Pierre-Michel. „Les professions artistiques comme défi à l'analyse sociologique”. *Revue française de sociologie*, 1986, 27-3. *Sociologie de l'art et de la littérature*. pp. 431-443; doi: 10.2307/3321317; https://www.persee.fr/doc/rfsoc_0035-2969_1986_num_27_3_2324.
- Gavrilescu, Adrian. *Noii precepuți. Intelectualii publici din România de după 1989*, București, Compania, 2006.
- Gheorghiu, Mihai Dinu. „Le Groupe de Dialogue Social et les intellectuels roumains «libres» après 1989”. In M.D. Gheorghiu (ed.), *Littérature et pouvoir symbolique*, București: Paralela 45, 2005.

- Gheorghiu, Mihai Dinu. „Les intellectuels libres et les changements de codes idéologiques en Roumanie après 1989”. In Mihai Dinu Gheorghiu (éd.) en collaboration avec Lucia Dragomir, *Littératures et pouvoir symbolique*, Pitești, Paralela 45, pp. 150-179, 2003.
- Gheorghiu, Mihai Dinu, *Intellectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*. Iași: Polirom, 2007.
- Goldiș, A. *Critica în tranșee. De la realismul socialist la autonomia esteticului*, Cartea românească, 2011.
- Ion Ianoși, *Internaționala mea. Cronica unei vieți*, Polirom, 2012.
- Iovănel, Mihai, *Istoria literaturii române contemporane 1990-2020*, Polirom, 2021.
- Lazăr, M. „Structuri politice și cultură: Câmpul cultural de la «destalinizare» la mitul «salvării prin cultură»”. *Xenopoliana*, VII/1999, pp. 169-195.
- Lazăr, M. *Metastaza ostentației. Ilustrate în alb și negru din Clujul tricolor*. IDEA artă + societate (15-16), 2003, pp. 125-134.
- Lazăr, M., „Classe, mobilité et stratégies de conversion dans le champ intellectuel de Roumanie après 1989”. In M.D. Gheorghiu (ed.), *La mobilité des élites. Reconversions et circulation internationale*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011.
- Lazăr, M., „Writers, Intellectuals, Politics: The Transformation of the Cultural Field in Post-Communist Romania”. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia* (1), pp. 125-149, iunie 2015.
- Lazăr, M. „Intellectual field, networks, and reputation economy in Romania after 1989”. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, 64 (LXIV), 2, 2019, pp. 109-140 DOI: 10.2478/subbs-2019-0012.
- Lazăr, M. „Intellectual field, networks, and reputation economy in Romania after 1989”, in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, 64 (LXIV), 2, 2019.
- Lazăr, M. „Ontologia socială a lui Pierre Bourdieu, între analiza de corespondență și teoria câmpului social”. In A. Neteđu (coord.), *Științele sociale între angajament și distanțare. În onorarea Mihai Dinu Gheorghiu*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2023.
- Lazăr, M., Culic, I. „Scriitorul în tranziție”, anchetă sociologică a Catedrei de Sociologie din Universitatea „Babeș-Bolyai” asupra câmpului literar clujean, f.a.
- Le Roux, B., & Rouanet, H. *Geometric Data Analysis. From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Lebart, L., Morinau, A., & Warwick, K.M. *Multivariate Descriptive Correspondence Analysis and Related Techniques for Large Matrices*, Wiley, 1984.
- Macrea-Toma, I. *Privilighenția. Instituții literare în comunismul românesc*, Casa Cărții de Știință, 2009.
- Matei, S.A. *Boierii minții*, Compania, 2004.
- Meizoz, J. *Postures littéraires. Mises en scène modernes de l'auteur*, 2007.
- Mureșan, M. *Destinația Cotroceni. Alegerile prezidențiale din România, 1990-2014*, Casa Cărții de Știință, 2019.
- Negură, P. *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*. (Traducere din franceză de Gabriela Șiclovan), Cartier, 2014 (ediția franceză: *Ni héros ni traîtres. Les écrivains moldaves face au pouvoir soviétique sous Staline*, Paris l'Harmattan, 2009).
- Pinto, L. *Sociologie des intellectuels*, Paris, Éditions La Découverte, 2021.
- Popa, I. *Traduire sous contrainte. Littérature et communisme (1947-1989)*, Paris, CNRS Editions, 2010.
- Răduță, M. *În context. O lectură sociologizantă a literaturii române din ultimul deceniu comunist*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, 2019.
- Runceanu, C. *Les Intellectuels et la recomposition de l'espace public roumain après 1989. Le cas du Groupe pour le Dialogue Social* (teză de doctorat), EHESS, 2018.
- Sapiro, G. *Des mots qui tuent. La responsabilité de l'intellectuel en temps de crise (1944-1945)*, Paris, Seuil, Points, 2020.
- Șiulea, C. *Retori, simulacre, impostori. Cultură și ideologii în România*. București: Compania, 2003.
- Thiesse, A.M. *La fabrique de l'écrivain national. Entre littérature et politique*, Gallimard, 2019.
- Verdery, K. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Princeton University Press, 1991 [Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu, Humanitas, 1994].
- Weber, M. *Teorie și metodă în științele culturii*. Traducere de Nicolae Râmbu și Johann Klusch, Polirom, 2001.

Preempting Moral Death and the Personal and Social Meaning of Mortality (Part II)

*Cătălin Mamali*¹

Abstract. The study explores if major moral concerns and internalized moral principles might influence the ways in which we cope with mortality, fear and death threats. Does minding of one's own moral capitulation or resistance to evil influence one's own ways to cope with death threats and fear of mortality? The paper assumes that throughout history, while confronting major societal evils, a powerful concern for moral survival might have emerged, sometimes at the cost of death. The study advances the idea that the fear of mortality cannot be reduced to physical (biological death, because humans are facing many kinds of mortality such as: cultural death, social death, political death and above all moral death, or as Havel called it, in honor of Jan Palach's self-sacrifice, "moral suicide". Moral death is understood as capitulation to various threats (including physical death). In the case of moral exemplars, it is observed that the capacity and willingness to preempt moral death are associated with a free acceptance of great losses such as property, family wellbeing, liberty and even one's own life.

Keywords: biological/physical death, moral death, political death, societal mortality, collective care for immortality

Resistance to moral death as a specific humane way to cope with the fear of death

There is historical evidence that many humans of all ethnic, racial, cultural, political, religious, age, gender and social class backgrounds and orientations oppose some outrageous societal evils exposing themselves to tremendous sufferings including death while some of their fellows or most of their contemporaries accepted such evils. Fear of death, commonly understood as biological death, has been overpassed during history due to high moral and spiritual principles and motives such as: love for the other, love for individual and societal freedom, truth, freedom of expression practiced against dominant dogma, rejection of injustice, opposition to violence and other similar forces.

During the lifespan development, individuals might face hard decision, which in some cases imply moral choices with deep and long term-consequences regarding one's core identity, the well-being of others, and the meaning of personal and societal life. At stake might be

1. Independent scholar – POROI, SUA; catalinmamali.loras@gmail.com.

one's bio-physical survival and other basic values. Such situations are sometimes captured in life stories. McAdams (1985, 2006), developing Erikson's (1950) concept of generativity, carried out a series of in-depth interviews that revealed a set of specific features of "generative adults". McAdams advances a model of "redemptive self" that includes the following six themes organized from distant past (childhood) to near future later adulthood (should we say oldhood?): early advantage, suffering of others, moral death-steadfastness, power versus love, redemption, and future growth (p. 93). A generative life increases the chances, despite many hardships and setbacks one may live through, increases the chances of conceiving his/her "own life in redemptive terms" (p. 95). In this journey, existential decisions and commitments play a major function. McAdams posits that the redemptive story is a specific feature developed within the American culture, while generativity is universal (pp. 96-97). McAdams and Bowman (2001), in a study on African American, suggest that redemption and contamination are helping the person to make sense of life transitions. The present is concerned in those situations and personal and collective life-trajectories when after significant moral defeats, such as committing violence against innocent people, joining brutal organization, offering false witness with horrific consequences on the victims or accepting essential changes imposed by outside forces on one's core identity that might be followed by efforts of redemption and moral repair.

Moral death is understood as a systematic disregard toward obvious individual and societal evils (mass violence and oppression, abuse of children, rape, interdiction of free thinking and responsible free expression, denial of truth) that could viciously grow till they become direct support and participation to such evils. Moral death could be associated with a wide range of motives such as protecting one's own status quo, gaining advantages of any type, enjoying the suffering of others and many other motives. The essential traits of moral death and dying are: awareness of an unjust undeserved pain and refusal to oppose and/or to nonparticipate to its enactment. The concept of moral death implies a minimal moral understanding of some basic moral rules by the person whose moral development takes a wrong turn. The moral death is not the end of the evil road. It might start with indifference to the unjust pains induced in others and end with a strong immoral development when immoral rules (for instance the inferiority of others, the cynicism of violent acts against other) become guiding and justifying principles of a mal-morality (see Figure 1). The model that is attempting to integrate moral development with immoral development leaves open the possibility of moral redemption, which can be interpreted as a moral resurrection, or rebirth.

Explanation: The positive levels are those identified by Kohlberg (Kohlberg, 1976; Lind et al., 1985). The levels of immoral development introduced here are: (-1) Pre-conventional immoral level: one generates undeserved pain in others and blocks others' attempts to obtain pleasure and achieve personal pleasure and benefits; (-2) Conventional immoral norms; one obeys to existing immoral norms such as ethnocentric superiority, racism, class discrimination, religious exclusion development. The mutual expectations are construed in an exclusivist mode ("If we/I do not terminate them, then they will not let us live."); the respected norms are clearly unjust and legislation is dehumanizing; (-3) At post-conventional level individuals and/or groups conceive auto-centric moral principles that promote their perceived well-being at the expenses, including cultural, financial, physical, religious annihilation of specific others. A major question invited by Kohlberg's well-established model of moral development is: where on Kohlberg's model could be placed mass killers such as Hitler, Stalin, Pol Pot?? Obviously, they have no place at levels 1, 2, 3, we needed a space for immoral development, a negative space of moral development it is to say for immoral development – not just for the sake of a dialectical perspective.

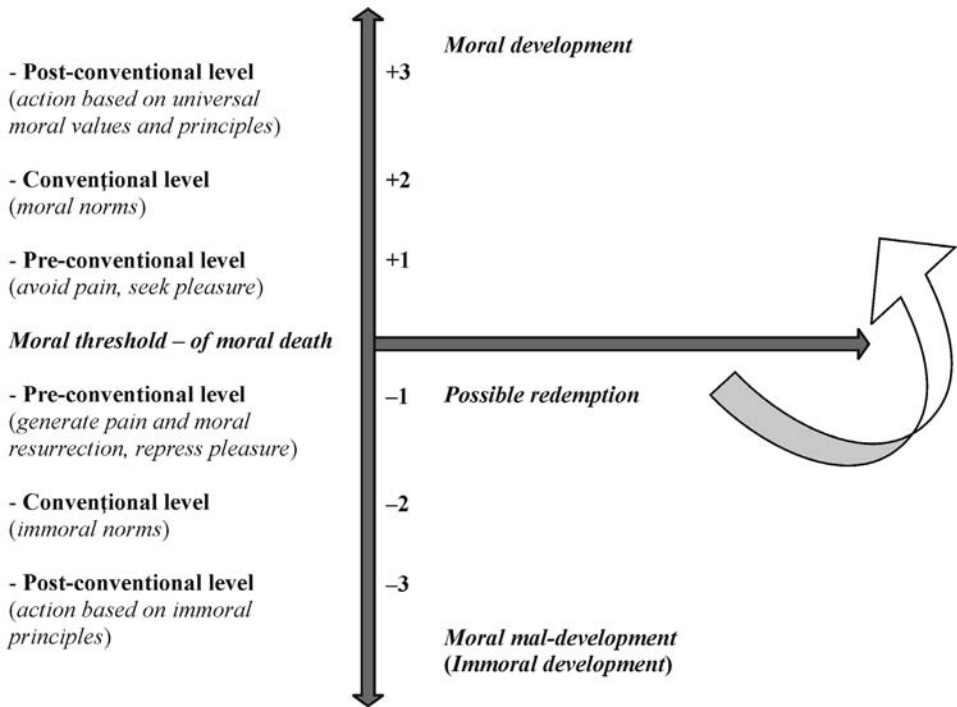

Figure 1. Representation of the moral levels from being guided by moral principles to being guided by immoral principles (Mamali, 2017)

The concept of *preempting the moral death* opens the possibility to explore the wider theoretical and empirical field of the real-life dynamics of moral development and immoral development. This concept deals basically with two basic real life phenomena: (a) *moral resistance* – resisting even with the price of one’s own life and those close to the horrific pressures designed to force the person to engage in grave immoral acts, from changing his own religious beliefs, identity to becoming an instrument of torture used against innocent others; this is a form of moral resistance triggered mainly by direct pressures on the individual to engage in evil acts, to become an obedient instrument of evil while one is aware of this. I assume that this might be in many cases a form of moral reactance against immoral force that might not have happened if these forces would not press a person to participate in evil action; (b) *the pro-active moral opposition* of a human entity against structural violence, genocide and many forms of horrific injustice as it is paradigmatically represented by Thoreauvian civil disobedience oriented against slavery; this proactive moral engagement, besides the fact that it implies a previous attachment to high moral principles, implies a longterm preparation, deliberation and mediation on the best way to fight evil without turning oneself into an evil-doer. In addition to this there is a concern for societal pains, by evil structures, laws and procedures that inflict great suffering in others. The others might or might not be connected through social, kinship, religious, racial or ethnic ties to the one who seize the danger of moral death and takes direct action against the evil by assuming all the consequences, including freedom deprivation and bio-physical death. Those engaged in acts that promote moral survival even with the price of one’s own bio-physical death are freely and integrative witnesses within an environment that is overwhelmed by denial. Such dedicated witnesses achieve a

coherent relation between “speaker” – “speech” and “witness” (Peters, 2005, pp. 249-250). Thoreau (1848; 1906) who has been horrified by moral death (“everlasting death”) observing that many of his contemporaries were not only aware of slavery but of the “opinion” that slavery is an evil situation created by humans that must be terminated, nonetheless doing nothing against it, as he makes clear in his Civil Disobedience stated in his *Journal*: “*Truth and a true man is something essentially public, not private*” (vol. 5, August 8, 1852, p. 289). The Thoreauvian orientation toward the danger of moral death, and its determination to preempt moral death is deeply intertwined with Thoreau’s will and readiness to publicly confront the evil, to state what seems to him to be true about a horrific situation generated by humans. If we accept the Thoreauvian perspective on moral death, then it is reasonable to assume that the moral function of any whistleblower who witnesses and discloses evil acts depends on the responsible and complete transparency of the whistleblower and one’s observations. It seems that the practice that supports the secret identity of a whistleblower signalizes at the same time a deep erosion of the societal morality, trust and feeds the conspiratory acts and paranoia.

The moral resistance that is of reactive type can take a shorter period to be generated and might turn or not into a pro-active moral resistance. During history there are numerous cases of apostasy, as in the case of St. Paul. At the same time, during recent history, especially during the long and violent darkness created by the totalitarian systems there have been cases of apostasy when even with such systems, which might have had small periods of relaxation, some “dark angels” turned into saviors of some good causes, such as the computer scientists in former Soviet Union (Peters, 2016). These events and biographical trajectories that include moral conversions need a much deeper scrutiny. There are good reasons to believe that such transformations help one to climb back from the abyss of immoral developments, to crawl out of the immoral hole. Such a re-constructive chance is vital and related to the shared humanness. At the same time, the motives of such reversals might not be always of intrinsic type and might include a variety of extrinsic motives, some nurtured by the desire of bio-physical survival and wellbeing at all costs. For instance, after some 25 years of post-communism in all former communist countries there are well known cases of former communists who have been directly involved in violent actions but turned against previous forms of personal dictatorship and aligned themselves with the uprising, revolutionary wave and with the forces implied in various coup d’etats. Such transformation is useful and could bring great fruits. However, many of these personalities remained engaged, even decades after 1989, in evil acts and structures, while these sides of their societal actions are less visible and less violent than prior to 1989. Such historic situations show how difficult is the moral recovery, redemption and re-birth. It does not mean the separation from the previously committed immoral actions, but reveal that restoration of the previous existential situation is not ever perfect and that the moral-reconstruction has high chances to be flawed.

Terror of possible moral death emerges only after certain internal and external conditions are met despite the fact that negative feelings of immoral acts, including the universal feelings of shame and guilt are emerging in the first years of lifespan development. I assume that the disgust, discontent and even the terror generated by a possible moral death are dependent on the level of moral development of the individual and of the meaning of the lived experience. Not all experiences are equal, some of them are crucial experiences that trigger essential personal changes (Mamali, 1979, 1980; Mamali & Dunn, 2011). Such changes might re-orient the person from axiological and motivational perspectives, for instance switching from extrinsic to intrinsic motives and from treating others and relationships as means to treating them as goals (Mamali, 1980).

The terror of moral death is many times conditioned by the personal engagement in “causes bigger than one’s life” that are internalized on moral grounds as personal goals, such as the independence of the group (tribe, community, nation) to which one belongs, the rejection of slavery, the freedom of each and every person within the society one lives, the zero tolerance toward genocides, racism, class-hatred, ethnic and religious fanaticism, human trafficking, abuse of children, denial of the natural search and construction of the individual and collective identities and so on. History provides numerous such examples that cannot be represented with justice in my study. Nonetheless, Thoreau will provide a few such examples, which might not be the most important, but, on one side are relevant for the discussion, and on the other side are accessible to my limited knowledge and epistemic biases. For instance, referring to the “everlasting death”, Thoreau expressed his rejection of moral capitulation when he suggested that within a society that practices slavery the only one place for an honest person is the jail (Thoreau, 1906). Thoreau warned anyone who might try to avoid moral capitulation, and therefore to avoid the moral death, that one must be ready to pay for this with his property, well-being of one’s family, with one’s freedom and even life. He asked for action based on high moral principles. Tolstoy renounced to this wealth and attempted to live a modest life that could bring justice to his former serfs (“mujiks” on his land). Gandhi set himself on the same moral journey as Thoreau did, and – tragically – he has been assassinated, and before it denied the Nobel Prize for Peace for unconceivable reasons. Gandhi went to prison, earned the Nobel Prize but did NOT receive it, and later on, tragically, he has been murdered. Havel accepted to do unskilled heavy works instead to cooperate with the communist system. Jan Palach set himself on fire in an ultimate sign of opposition to the invasion of his country by most of the Warsaw Pact armies (with the exception of Romania and GDR from different reasons) under the leadership of the Red/Soviet Army). Palach raised against the danger of the “moral suicide” of his co-nationals as Havel expressed it. Jan Palach, by his moral courage, saved Prague, saved Czechoslovakia and Europe and gave hope to the world – for a while. Nelson Mandela, Desmond Tutu and many others as their much younger fellows as Sath Cooper opposed moral death and, as society changed radical they did not resort to or supported acts of revenge against their former tormentors.

There are many cases of moral resistance during the WWII, when people who rejected moral defeat and even death helped Jews and people of other nationalities to escape death as it is, for instance the case of the priest from Chambon (Modigliani). There are many dissidents from former communist countries who rejected the moral capitulation in the face of communist brutality. There are countless unknown moral heroes from all over the world who rejected moral death by creative and courageous actions that preempted moral death. It is interesting that acts have been sometimes during history visible being exposed on a public stage even by cynical perpetrators.

The Islamization, and the relentless tentative to accomplish it used and induced a climate of terror on all those who had different beliefs than Islam. This policy lead to many victims. For instance, this is the case of the public decapitation (beheading) after a long torture of the king Constantin Brâncoveanu, his four sons and his major advisor on 15 of August (Feast of Dormition and his 60th birthday) 1714 because all of them refused to convert to Islam. The executions took place publicly and have been witnessed by Sultan Ahmed III (who ordered the decapitations) and the Ambassadors of the major Powers (Austria, England, France and Russia) at Sublime Porte. *“Behold, all my fortunes and all I had, I have lost! Let us not lose our souls. Be brave and manly, my beloved! Ignore death. Look at how much Christ, our Savior, has endured for us and with what shameful death he died. Firmly believe in this and do not move, nor leave your faith for this life and this world.”* (Șincai, 1978, vol. II, p. 36)

Brâncoveanu has been officially accused by the Sublime Porte for being disloyal because he had parallel negotiations with Austria, Russia and Venice as it has been revealed by his correspondence that has been secretly forward to *the Sublime Porte*. By the way, it is amazing how the physical place and the political center where such horrors have been conceived and executed could be called “sublime” (awfully sublime, or brutally sublime might fit better, if we would follow the gifted writer, Caragiale, who used such expressions as “dirty clean” that reveals the messy character of a distorted vision). There are historians, such as Xenopol (1929) and Iorga (1914), who argued that the historical context marked by conflicts of interests among the Great Powers that also had territorial claims, forced Brâncoveanu to navigate on these dangerous political waters by making secret agreements with each power. Sultan Ahmed III, in consonance with the violent repression used by the Sublime Porte before and after him, resorted to this exemplar execution hoping to convert Constantin Brâncoveanu, or at least one of his sons, to Islam or, in the last resort, to spread fear on all people from the Ottoman Empire who had a different faith than Islam. The intention to induce as much fear as possible in those of other religious beliefs, especially on Christians has been expressed by exposing the head of the decapitated in the city. At the same time, the presence of the Ambassadors of the Great Powers at the execution sent a clear message: either these powers are powerless in relation with the power of the Ottoman Empire or are indifferent. Both signals served the interests of the Sublime Porte. As it is well documented, this terror pattern survived even the collapse of the Ottoman Empire and reached a magnitude beyond imagination during the Armenian Genocide. The problem of the nationalities of the Ottoman Empire which, in some cases, have been a majority in many places (Armenians, Greeks, for instance), is tremendously exacerbated by the fact that the Ottoman Empire did have terrible statistics for most of these nationalities.

This is just one example from a long and diverse series of similar cases across cultures and religions. It has to be stressed that such a moral resistance, in this case motivated by the religious dimension of one’s identity, do not imply a rejection of the other’s culture and religion, or an attitude of superiority of one’s culture over the other’s culture. Its basic meaning seems to be according to my interpretation of the refusal of forced detachment, disaffiliation from one’s essential feature of one’s identity. The moral resistance is triggered by the non-acceptance of a forced separation from one’s own faith, or as Maimonides (1963) repeatedly warned about the danger of the denial of or departure from one’s ancestral Law.

The relation between the fear of bio-physical death and other forms of dying is not included into the inquiring field of TMT. There is no return from and nor reversal of, at least up to 21st century AD. The awareness of a way without return together with the awareness of the inevitable coming of death feed the fear of mortality. However, it is a cultural fact that people from various areas believed in various forms of resurrection. The present model assumes that such beliefs might have been nurtured by the need to cope with mortality fear. The belief in the bio-physical resurrection seems to play a defensive function in relation to the unavoidable nature of mortality. There are even folk narratives that deals with this traumatic fear especially when the dead is a young person and they are enacted through specific rituals in order appease the suffering of the survivors. This is the case of Miorița (Densușianu, 1922; Eliade, 1972; Stahl, 1938), a Romanian folk narrative and ritual enacted mainly in the case of the violent death of a young person. As a form of therapy for the survivors it is a way to appease their suffering by a transfiguration of the death into a cosmic wedding that would make meaningless any revenge against the perpetrators of crime. It is important to notice that the narrative of this ritual is marked by a deep interrogative orientation.

In contrast with the bio-physical death, the moral death, which is explored in this study, might be reversed through redemptive acts as long as the individual (or the collective entity) survives bio-physically. The possibility of moral resurrection through a redemptive process is never a complete restoration of the existence, including of those injured (physically, morally, religiously, culturally) and of the injuring entity. For instance, moral resurrection implies a recovery of those who killed innocent people, abused children, committed rape, participated in genocidal actions, unjustly deprived others of freedom, destroyed cultural capital, practiced slavery, human trafficking and of many other evil acts. Even if moral resurrection cannot restore the prior existence of the injured reality, it is a way toward healing and renewed hopes.

Preempting moral death seems to depend on mature form of attachment that provides not only a safe basis for new explorations (physical, cognitive, moral and so on) but that allows the individual to attain positive forms of pro-active detachment, i.e. exerting one's free will while acting based on high moral principles and assuming all the personal costs for one's actions. It should be reminded that detachment is a way of being recommended by Hinduism and Buddhism. In modern times Thoreau imagined and practiced the method of civil disobedience that has at its core the separation from evil acts, habits, practices, laws and institutions as it has been the case with slavery. Non-participation to evil is a device of preempting what he called "everlasting death", i.e. moral death.

It seems that the process of generative and positive becoming requires the capacity of detachment, even of close relationships if such relationships might force or just enhance immoral actions. Identity, including the ethnolinguistic identity, turned over time into a major target of ideological controversies and battles. Because identity has been socially constructed mainly on the basis of group membership that might be self-assumed or at least publicly claimed through self-categorization its expression is considered to be a clear answer to a hard forced choice: *Are you with Us or with Them, are you one of Us or one of Them?* This forced choice has a drastically simplified and violent character and at the same time denies an essential potential of the identity core. Kateb, who explored personalities such as Emerson, Whitman, Thoreau (and we may add Socrates, Confucius, Gandhi, Mandela, Martin Luther King...), suggests that "democratic individuality" represents such a potential. Kateb concludes that the exemplar cases of "impersonal individuality" one is able and willing to liberate oneself from self-interest and conceives and treats all other individuals as worthwhile, as being intrinsically worthy (Kateb, 1992, pp. 94-95). The personal side of the identity core is thus not enough by itself to avoid exclusionist orientations. The personal side of the identity core, if nurtured by higher laws, by impersonal individuality transcends its own self-interests and the social ties that impose biases against other social categories and individuals. I think that Kateb's view on democratic individuality shows a major way to escape auto-centrism at all levels of social complexity (from individual, to national, and human). This is to say that a democratic individuality that is in a self-conscious way embedded in the core identity increases the chances of a good identity.

The individual, the democratic individual, is the first force that might be able to oppose the biases that are rooted within exclusionist policies toward identity. The individual, based on "higher laws", as Thoreau did suggest, can refuse to cooperate with any larger social unit (group, organization, nation) that is demanding unjust, and violent actions against others. Thoreau envisioned the way of civil disobedience, of non-participation to evil structures and actions. Buell (2016) reaches the well-grounded conclusion that "disaffiliation" is a necessary condition that opens the gate toward Thoreauvian engagement. Disaffiliation from any evil structure is a pragmatic solution that reveals "the civil disobedience ethic" (pp. 203-205). This seems to be the case especially after the humankind experienced the totalitarian brutalities

(communist and fascist) that have been also enhanced by the obligatory and submissive regimentation of individuals and groups to their goals. This inner rooted disaffiliation that is based on high moral principles must existentially opposed to forced dis-identification that resorted to brutal punishments in order to make the inmates of communist prisons to deny their core identity (family, moral, religious, ethnic ties and values) and for converting them to communism. The method has been designed by Makarenko (1929, 1963) and has been used in many communist prisons as it is the case with “Pitești experiment” for Romania (Bacu, 1971; Ierunca, 1990) – the method has been designed and used in a violent way to achieve profound changes in one’s identity that were opposite to one’s initial identity.

Oedipus according to the legend and play, succeeded to separate oneself from evil acts carried out without having the knowledge about his relationship with his victims. He reached this level of detachment from his own errors “untaught by birds”. It is important to notice that “untaught by birds” means, from an epistemological perspective, using a different way of knowing than that used by Oracle, i.e., it is a knowledge which is not based on the expertise of an external authority but is based on his own cognitive skills, interest to search and experience. This type of knowledge is at the same time rooted in epistemic abilities, holistic experiential resources due to many hurdles overpassed by Oedipus and in the moral strength, especially within respect to justice beyond personal and narrow group interests. This is supported by the fact that Oedipus, after a carefully conducted inquiry on the killing of Laius, punishes himself. Oedipus represents an extremely rare holistic ability of humans despite the fact that it seems even to be very rare. Confucius expressed this: “In vain I have looked for a single man capable of seeing his own faults and bringing the charge home against himself” (Confucius, 2005, Book 5, 26, p. 56). Oedipus searches for truth and not only finds out his own errors but has the power to acknowledge them publicly and to punish himself. Let us remember that at that time he has been a leader, The King. How many politicians nowadays do bring charges against their own honest and intentional errors? It seems that Confucius’ observation might be more realistic than ever.

The story of Oedipus reveals the lethal tensions between individual and societal epistemic arrogance on one side and the responsibility to search, identify, recognize, punish and correct our errors, individual or societal. Oedipus shows again and again that he is able to assume epistemic challenges, personal challenges and social and political challenges. He assumed personal responsibility avoiding the trap of accusing oneself of wrongdoings he did not commit but were craftily imagined by others to undo him. His actions, way of becoming belonged to a type that seemed to Confucius to be humanly impossible. I repeat the warning of Confucius: “In vain I have looked for a single man capable of seeing his own faults and bringing the charge home against himself (Confucius, 2005, Book, 5, 26, p. 56).” Within the framework of the Oracle-Sphinx model this means that Oedipus searched for truth with love, even while his search has been clearly against his own interests, and had the will power to recognize his tragic findings, to share them publicly and to punish oneself. It seems to me that this is possible due to a symbiosis between the need for truth and the moral principles. By going this way, Oedipus accepted physical injury (pulling out his own eyes), becoming a social outcast after being a king and he even contemplated physical death. This seems possible mainly because *he had the will and wisdom of preempting his moral death*. He was ready for accepting physical punishment (self-punishment included) even physically death but strived with all his resources to preempt his moral death, to avoid becoming a morally degenerated person as his beloved sons became.

The moral survival is both individual and collective. It is part of the wider cultural processes identified by Bourdieu in his studies on cultural reproduction and cultural capital.

Without going into details here I think that the existential concerns for preempting moral death is directly connected with that accumulation of moral capital. Human entities with a great moral capital usually have a powerful social influence. The decisions of such exemplars are closely scrutinized by societies. This has been the case with Gandhi, Mandela and Havel in the recent past. Today the moral capital of San A. S. Kyi is the object of huge debates generating questions that are not yet completely answered. It seems that the assessment of moral capital and of its use depends on crucial existential choices, that might have higher chances of being wisely solved if the person enjoys what Gardner (2006, 2013) called “existential intelligence” that helps to solve challenging existential issues that have both individual and societal consequences, as well as on a relatively long time-frame.

The problem of moral survival comes into sharp contrast with the “suicide bombers” and their motivation for the “quest of personal significance” as defined by Kruglanski et al. (2004). They identified major forces that contribute to the emergence of suicidal terrorism that imply an “ideological” orientation and “social pressures” that are associated with attempts “at *significance restoration, significance gain, and prevention of significance loss*” (Kruglanski et al., 2004). The suicidal terrorism, because it has an intrinsic violent nature, comes in opposition with the non-violent acts through which individuals and groups strive to avoid moral death. In the later case, if one resorts to suicide (some Buddhist monks, Jan Palach and many others), this is first of all self-directed act that does not harm physically the enemies being conceived as a reminder moral survival that is oriented against moral death because it orients toward high moral and spiritual values without which the mere physical survival appears meaningless. On a scale, “suicidal terrorism” is placed on one extreme end while the self-sacrifice that is totally non-violent toward others (including the perpetrators of evil) is located to the other extreme. The suicidal terrorism is an extreme form of immoral development while actions explicitly designed for avoiding moral capitulation (such as those of Franklin, Gandhi, King, Palach, Mother Teresa, Havel...) are expressions of high levels of moral development.

Mortality in its various forms possesses learning questions for the entire life-span development. As such it underscores the “dialogal side” of knowledge (Perret-Clermont & Nicolet, 1988, p. 273) for all human field including the field of mortality. The dialogue on mortality, especially when there is a confrontation with the evil, and the individual and collective actors face choice between moral survival and everlasting death has a pragmatic moral character with high costs that must be accepted.

Table 1. *Basic areas of confrontation between moral and immoral development for a few moral exemplars*

<i>Areas of confrontation with immoral tendencies</i>	<i>B. Franklin</i>	<i>H.D. Thoreau</i>	<i>M.K. Gandhi</i>	<i>V. Havel</i>
<i>Universal moral principles used for action</i>	Yes	Yes	Yes	Yes
<i>Humans as goals, not as tools</i>	Yes, in general, but the use of manipulation is acceptable for good causes	Yes, unconditionally	Yes, unconditionally	Yes, but mainly in politics
<i>Recognition of obvious societal pains</i>	Yes	Yes	Yes	Yes
<i>Truth: searched and promoted in all situations</i>	Yes, but deception is acceptable to unmask immoral behaviors	Yes, unconditionally	Yes	Yes, mainly while opposing political evil

<i>Confronting the powerful and supporting the powerless</i>	Yes, consistently	Yes, consistently	Yes, consistently	Yes, consistently and principled
<i>Volunteer acceptance of all personal costs of one's opposition to evil to avoid moral suicide</i>	Yes	Yes	Yes	Yes, after being tricked, while jailed, by the oppressors
<i>Non-violent orientation toward the adversaries</i>	Yes	Yes	Yes	Yes
<i>Openness to change, heuristic approach</i>	Yes	Yes	Yes	Yes

Discussions and conclusions

The question of human mortality is part of an old and never-ending issue for searching the meaning of life. Is the living journey with all its joys, pains, sorrows, constructive and destructive actions, feelings and thoughts meaningless? Is it in the nature of this living journey to end in nothingness? Humans, aware of the unavoidable nature of physical death, consciously and unconsciously are searching for the meaning of the living. Is physical mortality, this expected and terrifying reality, the only one answer?

Thoreau's conception on the separation from evil (slavery, genocides, injustices) based on high moral principles and by non-violent means, and by willingly accepting all the costs (including one's own jailing, death, harassment of the family, and loss of property) introduces one more fear of mortality: fear of moral death. So, those who remain close to evil (slavery, genocides, injustices) must accept the face the "everlasting death", to be included with the category of those with a negative immortality.

The fear of moral death or "everlasting death" is the humane reaction to physical mortality while confronting brutal and powerful evil forces. So, according to Thoreau's conception the fear of physical death may coexist within multidimensional space that includes other types of fear of mortality and death. A major fear is that of moral death, it might be associated with other fears such as fear of political, cultural or social death. To avoid moral death in such condition the individual must separate (disaffiliate, disidentify) oneself from the actions of evil power.

At the individual level, the fear of physical death might be regulated by the terrifying possibility of moral death. The choice belongs to the individual who must accept all its costs, and must be carried based on high moral principles. At the societal level the fear of mortality regards the loss of cultural identity dignity and freedom, among others. Usually such a societal fear is generated by the hostile and violent actions of various oppressors. It is, as discussed previously, associated with a systematic action to destroy, erase even the traces of the previous nation, culture. Such a fear has historical roots.

Résumé. L'étude explore si des préoccupations morales majeures et des principes moraux intériorisés pourraient influencer la manière dont nous faisons face à la peur de la mort et aux menaces de mort. Le fait de penser à sa propre capitulation morale ou à sa résistance au mal influence-t-il sa propre façon de faire face aux menaces de mort et à la peur de la mort? Au cours de l'histoire l'humanité, face à des maux sociétaux majeurs, une forte préoccupation pour la survie morale avait pu émerger,

parfois même au prix de la mort. L'étude avance l'idée que la peur de la mortalité ne peut pas être réduite à la mort physique (mort biologique) car les humains sont confrontés à de nombreux types de mortalité tels que: la mort culturelle, la mort sociale, la mort politique et surtout la mort morale, ou comme l'a appelé Havel, en l'honneur du sacrifice de Jan Palach, «suicide moral». La mort morale est comprise comme la capitulation face à diverses menaces (y compris de la mort physique). Dans le cas des exemples moraux, on observe que la capacité et la volonté d'anticiper la mort morale sont associées à une libre acceptation de grandes pertes telles que la propriété, le bien-être familial, la liberté et même sa propre vie.

Mots-clés: mort biologique/physique, mort morale, mort politique, mortalité sociétale, souci collectif de l'immortalité

Rezumat. Studiul examinează condițiile în care preocupările morale majore și principiile morale interiorizate pot influența modurile în care facem față fricii de moarte și amenințărilor cu moartea. Faptul de a lua în considerare propria capitulare morală sau rezistența la rău influențează propriile moduri de a face față amenințărilor cu moartea și fricii de moarte? Lucrarea presupune că, de-a lungul istoriei omenirii, confruntându-se cu rele majore ale societății, a apărut o preocupare puternică pentru supraviețuirea morală, chiar și cu prețul morții. Moartea morală este înțeleasă ca o capitulare în fața diverselor amenințări (inclusiv cu moartea fizică). În cazul exemplelor morale, se observă cum capacitatea și dorința de a preveni moartea morală sunt asociate cu o acceptare liberă a unor mari pierderi precum proprietatea, bunăstarea familiei, libertatea și chiar propria viață.

Cuvinte-cheie: moarte biologică/fizică, moarte morală, moarte politică, mortalitate societală, grija colectivă pentru nemurire

References

- Bacu, D. (1971). *The anti-humans. The student re-education in Romanian prisons*. Engelwood, Colorado: Soldiers of the Cross.
- Buell, L. (2016). Disaffiliation as engagement. In K. Case & K.P. Van Anglen (Eds.), *Thoreau at two hundreds. Essays and reassessments*. Cambridge: Cambridge University, pp. 200-215.
- Confucius (2005). *The Analects of Confucius. Lao Tzu: Tao Te Ching*. Translated with notes by Arthur Waley. New York: Barnes and Noble.
- Densușianu, O. (1922/1966). *Viața păstorească în poezia noastră populară*. București: Editura pentru literatură.
- Eliade, M. (1972). *Zalmoxis. The vanishing God. Comparative studies in the religions and folklore of Dacia and Eastern Europe*. Translated by W. Trask. Chicago: The University Chicago Press.
- Erikson, E.H. (1950/1963). *Childhood and Society* (2nd ed.). New York, Norton.
- Gardner, H. (2006). *Multiple intelligences: New horizons*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (2013). Howard's answer to Seana Moran. In M.L. Kornhaber & E. Winner (Eds.), *Mind, work, and life. A Festschrift on the occasion of Howard Gardner 70th birthday*. Cambridge, MA: Published by the Offices of Howard Gardner, pp. 198-200.
- Ierunca, V. (1990). *Fenomenul Pitești (The Pitești phenomenon)*. București: Humanitas.
- Iorga, N. (1934/2005). *Bizanț după bizanț (Byzance après Byzance)*. București: Universitatea din București.
- Kateb, G. (1992). *The inner ocean: Individualism and democratic culture*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Kohlberg, L. (1976). Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Development Approach. In T. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior: Theory and Research and Social Issues* (pp. 31-53). New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
- Kruglanski, A.W., Stein, C.H., & Pierro, A. (2004). The quest for significance: The motivational foundations of fundamentalism. In P. Befani & A.E. Pierro (Eds.), *The quest for significance: The motivational foundations of fundamentalism* (pp. 95-111).

- Lind, G., Hartmann, H.A., & Wakenhut, R. (eds). (1985). *Moral Development and The Social Environment, Studies in the Philosophy and Psychology of Moral Judgment and Education*. General Editor and Translator: Thomas E. Wren. Precedent Inc. Chicago, Illinois.
- Maimonides, M. (1963). *The guide of the perplexed*. Translated with an introduction and notes by S. Pines, with an Introductory essay by L. Strauss. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Makarenko, A.S. (1929/1973). *The road to life. An epic in education*. Translation with an introduction by P. Lichtenberg. New York: Oriole Editions.
- Makarenko, A.S. (1963). *Opere pedagogice alese* [Pedagogical works], Vol. 1 & 2. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Mamali, C., & Dunn, R. (2011). The interpersonal and intrapersonal effects of crucial experiences. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), March, pp. 103-116.
- Mamali, C. (1979). Experiențe cruciale. (Crucial experiences). *Revista de Pedagogie*, 4.
- Mamali, C. (1980). *Crucial experiences and the quality of interpersonal motives*. Paper presented at the meeting of the European Association of Experimental Social Psychology, Bologna.
- Mamali, C. (2017). Accuracy of basic knowledge of traumatic historical events: The armenian genocide. *Journal of Loss and Trauma*, 22:2, pp. 99-109, DOI: 10.1080/15325024.2016.1187937.
- McAdams, D.P. (1985). *Power Intimacy and the Life Story: Personological Inquiries into Identity*. New York: Guilford Press.
- McAdams, P.D. (2006). The redemptive self: Generativity and the stories Americans live by. *Research in Human Development* 3(2&3), pp. 81-100.
- McAdams, D.P., & Bowman, P.J. (2001). Narrating life's turning points: Redemption and contamination. In D.P. McAdams, R. Josselson & A. Lieblich (Eds.), *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition* (pp. 3-34). American Psychological Association.
- Perret-Clermont, A.N., & Nicolet, M. (1988). Vers un renouvellement de la réflexion épistémologique en psychologie. In A.N. Perret-Clermont, M. Nicolet (Eds.), *Interagir et connaître. Enjeux et régulations sociales dans le développement cognitif*. Cousset (Fribourg): Del Val.
- Peters, B. (2016). *How not to network a nation: The uneasy history of the Soviet Internet*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Peters, J.D. (2005). *Courting the abyss. Free speech and the liberal tradition*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Stahl, H. H. (1938). Filosofarea despre filosofia poporului român. *Sociologia Românească*, 3, 3-4, pp. 104-119.
- Șincai, G. (1978). *Cronica românilor și a mai multor neamuri*, I-III. Ediție îngrijită de F. Fugariu. București: Editura Minerva.
- Thoreau, H.D. (1848/1970). *Civil disobedience*. First presented as a public lecture with the title “*The Rights and Duties of the Individual in Relation to the State*” at Concord Lyceum on January 26, 1848. It was later published with the title *Resistance to Civil Government* by Elizabeth Peabody in *Aesthetic Papers* in May 14, 1849. It was published as *Civil Disobedience* for the first time in 1866 in *A Yankee in Canada*. See Philip Van Doren Stern *The annotated Walden. Or life in the woods*. Together with *Civil Disobedience*. New York: Clarkson N. Potter, Inc./ Publisher, 1970. See also W. Harding “*A Thoreau Handbook*”. New York: New York University Press, 1959.
- Thoreau, H.D. (1906/1949). *The Journal of Henry D. Thoreau*. Edited by B. Torrey and F. Allen. Boston: Houghton Mifflin.
- Xenopol, A. (1929). *Istoria românilor din Dacia Traiană, Volumul VIII: Domnia lui C. Brâncovanu (1689-1714)*, Ediția a III-a, revăzută de autor, îngrijită și ținută la curent de I. Vlădescu, București: Editura “Cartea Românească”.

Injustices organisationnelles perçues et réactions comportementales négatives: le rôle médiateur des émotions

Jeanick Nyare¹, Bernard Gangloff¹

Résumé. La méta-analyse de Colquitt *et al.* (2001) indique que le sentiment de justice perçue est un important prédicteur de comportements réactionnels négatifs. Nous avons examiné ici la relation entre l'injustice organisationnelle et les comportements réactionnels négatifs mais en y associant le rôle de deux émotions négatives (colère et honte). Dans cette optique 120 salariés exerçant dans les secteurs public et privé français ont répondu à un questionnaire de 56 items portant sur la justice organisationnelle, sur des comportements réactionnels négatifs et enfin sur deux émotions négatives (colère, et honte face à des humiliations). Les résultats indiquent que les quatre facteurs de justice organisationnelle sont positivement corrélés entre eux, de même que la colère est positivement corrélée avec la honte. Les analyses de régressions multiples indiquent aussi que plusieurs dimensions d'injustice organisationnelle, tout comme la colère et la honte, prédisent des comportements négatifs. Enfin, les analyses de médiations mettent en évidence que la colère comme la honte médient plusieurs relations entre justice organisationnelle et réactions comportementales. Ces résultats sont mis en rapport avec les données issues de la littérature. Des implications pratiques et des études complémentaires sont enfin proposées.

Mots-clés: justice organisationnelle, émotions négatives, comportements professionnels déviants.

Introduction

De nombreux travaux soulignent qu'une justice organisationnelle satisfaisante favorise l'adoption de comportements positifs de la part des salariés (Desrumaux *et al.*, 2012; Fall, 2014; Hamza, Ali & Habib, 2017; Langevin & Mendoza, 2014; Lavelle, Rupp, Manegold & Thornton, 2015; Rogombé, & Gangloff, 2022; Uwa, 2022). Inversement, la perception d'injustices peut conduire les salariés à adopter des comportements réactionnels négatifs non négligeables, tant d'un point de vue économique que social (Colquitt *et al.*, 2001; Fall, Safy-Godineau & Carassus, 2018; Folger & Cropanzano, 1998; Le Roy, Finkelstein & Rubens, 2012). Si la

1. Université Paris Nanterre (France), Laboratoire Parisien de Psychologie Sociale, Equipe TE2O.
E-mail: bernard.gangloff@iuniv-rouen.fr

justice organisationnelle représente un élément clé de la compréhension des comportements des salariés (Frimousse, Peretti & Swalhi, 2008), le lien ne semble cependant pas direct mais plutôt médiatisé par des réactions émotionnelles telles que la colère, la honte, ou le désespoir (Fortino, Jeantet & Tcholakova, 2015). Face à des injustices, les salariés éprouveraient ainsi des émotions négatives qui les conduiraient à revendiquer de meilleures conditions de travail ou à réagir avec violence en réponse à ce qu'ils ressentent comme des agressions. Mais quoiqu'il existe une abondante littérature consacrée à la justice et à l'injustice organisationnelle, force est de constater qu'il existe peu d'études, du moins à notre connaissance, ayant examiné les relations entre l'injustice organisationnelle et les comportements réactionnels négatifs en y associant le rôle des émotions négatives. Cet article tente d'examiner, au moyen d'une étude quantitative, la relation entre la justice organisationnelle et comportements négatifs des salariés, en mettant en évidence le rôle médiateur des émotions négatives. Dans un premier temps, nous aborderons le cadre conceptuel de cette recherche pour ensuite formuler nos hypothèses. Nous présenterons et discuterons ensuite les résultats obtenus. Nous concluons enfin, en précisant les contributions théoriques et managériales de ce travail, en précisant les principales limites et en proposant quelques voies pour de futures recherches.

Injustice organisationnelle, comportements négatifs au travail et émotions

Le cadre conceptuel de cette recherche intègre trois perspectives théoriques: la justice organisationnelle (Adams, 1965; Bies & Moag, 1986; Cropanzano & Greenberg, 1997; Folger & Cropanzano, 1998; Greenberg, 1990), les comportements négatifs au travail (Andersson & Pearson, 1999; Fall, Safy-Godineau & Carassus, 2018; Fox, Spector & Miles, 2001; Robinson & Bennett, 1995; Skarlicki & Folger, 1997; Spector, 2001) et les émotions négatives au travail (Castelfranchi & Poggi, 1990; Kilborne, 2006; Lafond, 2020; Pagès, 1992).

La justice organisationnelle correspond à la manière dont l'individu est traité par son organisation. Elle fait référence à la distribution des ressources de l'organisation, aux processus et procédures conditionnant cette distribution, et aux relations interpersonnelles qui sont associées à ces procédures et distributions. Elle est composée de quatre dimensions considérées comme conditions sine qua non de succès de toute pratique managériale: distributive, procédurale, interpersonnelle et informationnelle (Adams, 1965; Colquitt, 2001; Colquitt et al., 2021; Cropanzano & Ambrose, 2001; Bruna, Yanat & Tchankam, 2018; Steiner, 2016). La perception de justice organisationnelle reflète alors le jugement de l'individu sur ces dimensions. La justice distributive réfère au sentiment d'équité perçue à l'égard de la distribution des rétributions matérielles ou socio-émotionnelles. Elle se rapporte plus précisément à l'évaluation des résultats obtenus par le salarié et de ses conséquences sur le plan des décisions d'allocation, surtout en termes de proportionnalité entre les rétributions et les contributions (Adams, 1965; Cropanzano & Greenberg, 1997). La justice procédurale concerne l'évaluation des règles et procédures formelles mises en application pour atteindre les résultats d'allocation (El Akremi et al., 2006). La justice interpersonnelle est définie par le traitement reçu en termes de respect, de politesse, de dignité, d'évitement de propos; elle concerne les relations entre les employés et les chefs hiérarchiques, et correspond à la courtoisie, à la politesse et au respect attendus par le salarié de la part de son employeur (Colquitt, 2001). Quant à la justice informationnelle, elle renvoie aux explications suivant la mise en application des procédures organisationnelles. Il s'agit des perceptions que les employés ont de la cohérence des explications données: un employeur «juste» communique de façon transparente

les raisons des procédures utilisées et communique les erreurs commises par l'organisation (Bies & Moag, 1986; Colquitt, 2001).

S'agissant des comportements négatifs, ils sont définis comme des comportements volontaires qui violent les normes de l'organisation et, ce faisant, menacent le bien-être de l'organisation et/ou de ses membres (Robinson & Bennett, 1995). Ces comportements sont très divers (voir notamment la recension de Rioux et al., 2005): les longues pauses, les retraits, les retards, le gaspillage, l'absentéisme, le vol, le vandalisme, le sabotage ou l'utilisation du matériel à des fins personnelles, le fait de répandre des rumeurs, de retenir des informations, d'agresser verbalement ou physiquement un collègue... Certains chercheurs ont classé ces comportements en les scindant en différentes dimensions. Hollinger et Clark (1982) regroupent ces comportements en deux catégories. La première est la déviance de production qui renvoie à des comportements comme les longues pauses, les retraits, les retards, le gaspillage, l'absentéisme. La seconde est la déviance de propriété, qui renvoie au vol, au vandalisme, au sabotage ou à l'utilisation du matériel à des fins personnelles. Robinson et Bennett (2000) ont quant à eux catégorisé ces comportements en fonction de la cible visée (organisation vs individu) et selon leur gravité en distinguant la déviance mineure (comportements peu nuisibles, souvent tolérés) de la déviance majeure (comportements graves, portant atteinte sérieusement à l'organisation ou à ses membres). Sur la base de ces distinctions, ils les ont repartis en quatre dimensions: la déviance de production considérée comme une forme mineure de déviance organisationnelle (retard, retrait, quitter le travail plutôt que prévu...), la déviance de politique également considérée comme mineure, mais dirigée contre des individus (répandre des rumeurs, retenir des informations...), la déviance de propriété classée comme une forme majeure de déviance envers l'organisation (voler, vandaliser...), et la déviance personnelle, également vue comme une forme grave de déviance interpersonnelle (agresser verbalement ou physiquement un collègue...). Notre étude se base sur cette typologie.

L'existence d'une relation entre injustice organisationnelle et comportements négatifs a été établie dans de nombreuses recherches (Adams, 1965; Colquitt, 2001; Giacalone & Greenberg, 1997; Skarlicki & Folger, 1997). Selon la théorie de l'équité (Adams, 1965), face à une situation perçue comme injuste, l'individu va, soit agir pour tenter de supprimer ou de compenser l'injustice, soit imaginer une justification mentale de l'injustice (comme la culpabilisation des victimes: Lerner, 1975). C'est dans ce sens que Lazarus (1995) indique que les conduites de retrait peuvent être des stratégies de réponse à une situation perçue comme injuste. Bradfiel et Aquino (1999) ont ainsi établi un lien entre les conduites déviantes et la justice interactionnelle. Dirdy et Salhani (2006) ont plus précisément mis en relief un lien entre les agressions au travail et les sentiments d'injustice procédurale et interactionnelle. De même, les travaux de Hershcovis et al. (2007) montrent que la déviance interpersonnelle présente un lien négatif avec les justices distributive, procédurale et interpersonnelle. Desrumaux, Léonie, Bernaud et Defrancq (2012) soulignent un lien entre les déviances de production et de propriété et les justices distributive et informationnelle. Krischler, Penney et Hunter (2010) ont mis en évidence une relation entre les déviances de production et la justice distributive. Ces données nous amènent donc à considérer l'injustice organisationnelle comme un important antécédent des comportements négatifs au travail.

Ceci étant, bien que la documentation scientifique montre un lien entre la justice organisationnelle et les comportements négatifs, et quoique Spector et Fox (2002) soulignent le rôle médiateur des émotions négatives entre les variables de la justice et les comportements au travail (voir aussi Lafond, 2020 et Pagès, 1992, sur le rôle médiateur des émotions dans la manifestation des comportements), peu d'études évoquent le rôle des émotions négatives dans la relation entre la justice organisationnelle et les manifestations comportementales réactives.

La raison en est peut-être, comme le souligne Hess (2003), que les émotions n'ont été que très peu considérées comme partie intégrante du travail; et ce alors même qu'elles jouent un rôle essentiel dans la manifestation des comportements. Ainsi, dans le cadre de la théorie des émotions différentielles développée par Izard (1971), les émotions sont présentées comme constituant le système motivationnel primaire du comportement humain. Les émotions relèveraient de l'action et conditionneraient toute réaction à une situation. Frijda (1993) conçoit plus précisément les émotions comme une forme de traitement psychologique de l'information par lequel l'individu analyse, compare, évalue, propose une action et passe à l'action face à des événements. Selon le modèle de Lazarus (1991), les émotions résultent de l'évaluation cognitive des situations: ainsi, lorsqu'une personne perçoit une injustice, elle commence par évaluer la situation en fonction de ses attentes, de ses normes personnelles et des normes sociales. De nombreux chercheurs (Ekman, 1984; Izard, 1971; Matsumoto & Ekman, 2009; Péliissolo et al., 2007; Tomkins, 1980) ont élaboré un modèle qui répartit les émotions en deux axes: le premier concerne les émotions positives (tendresse, fierté, joie, amour), qui correspondent à des sensations procurant du plaisir, le second concerne les émotions négatives (colère, honte, tristesse, peur), définies comme un état affectif désagréable qui peut affecter notre bien-être et notre comportement. Certains auteurs (Adams, 1965; Ashforth & Humphrey, 1993; Hess, 2003; Dirdy & Salhani, 2006; Spector & Fox, 2005; Van Hoorebeke, 2008) font plus précisément état d'un lien entre la colère et les comportements de déviance au travail. La colère apparaît notamment quand quelqu'un nous a fait du mal, quand un besoin n'est pas satisfait, après une frustration ou face à une injustice, quand on se sent offensé ou injustement traité (Izard, 1991; Lazarus, 1991). De nombreux auteurs ont également établi un lien entre la honte et les injustices (Gaulejac, 1996; Hirigoyen, 1998; Kilborne, 2006; Lazarus, 1991). La honte est souvent liée à des expériences de dévalorisation ou d'humiliation. Elle est considérée comme une émotion morale qui survient lorsque les individus se sentent indignes, imparfaits. Elle est liée aux standards sociaux que l'on a intégrés ou que l'on se fixe et se manifeste de manière autonome ou suite aux remarques négatives d'autrui. La honte peut s'observer dans le contexte professionnel: si un employé estime que ses efforts sont moins reconnus par rapport à ceux de ses collègues, s'il pense subir injustement des critiques publiques ou des moqueries etc. La honte qu'il ressent alors peut affecter sa motivation, son engagement et se traduire par des conduites négatives (retrait, rébellion...). Certains chercheurs (Adam & Login, 2014; Kilborne, 2006) soutiennent que la honte a une fonction de médiateur du comportement de l'individu. Tangney et Dearing (2002) soulignent que la honte est une émotion d'auto-évaluation négative, suscitée par une injustice intériorisée, et qu'elle tend à favoriser des comportements de retrait ou de compensation défensive. Nous avons donc choisi, dans cette recherche, d'examiner la colère et de la honte comme médiateurs potentiels de la relation entre justice organisationnelle et comportements négatifs au travail.

Hypothèses

H1.1: Krischler, Penney et Hunter (2010) ont mis en évidence que l'injustice distributive favorise les comportements déviants orientés vers la production. Desrumaux, Léonie, Bernaud et Defrancq (2012) ont également constaté cette relation mais ont ajouté que ce type de déviance pouvait aussi être impactée par l'injustice informationnelle. Nous nous attendons à retrouver cette double relation.

H1.2: Desrumaux, Léonie, Bernaud et Defrancq (2012) ont constaté que les injustices distributive et informationnelle conduisaient à des déviations de propriété. Nous escomptons donc retrouver ces relations.

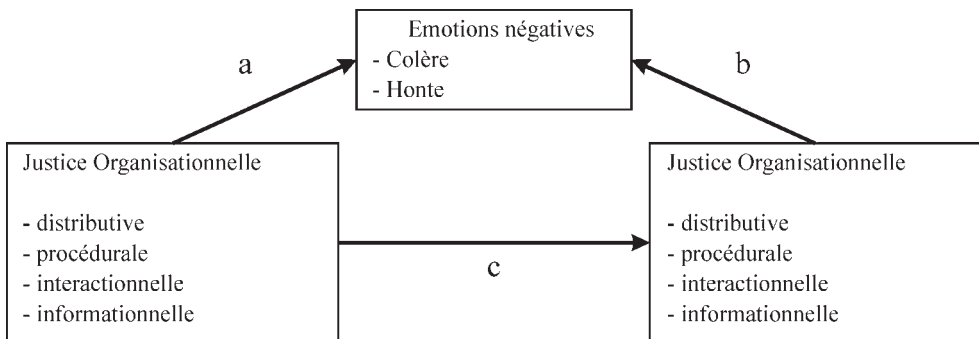
H1.3: Hershcovis et al. (2007) ont montré que les injustices distributive, procédurale et interpersonnelle favorisaient les déviances interpersonnelles. Nous nous attendons à ce que ces trois formes d'injustice conduisent à des déviances orientées vers la politique.

H1.4: Enfin, à l'instar des observations de Dirly et Salhani (2006), nous nous attendons à ce que l'injustice procédurale et l'injustice interactionnelle expliquent les agressions.

H2: La colère, déclenchée par la perception d'un traitement injuste (Mikula, Scherer & Athenstaedt, 1998), conduit à des réactions actives visant à rétablir la justice ou s'en venger (Barclay & Skarlicki, 2009). Elle joue donc un rôle médiateur entre l'injustice perçue et les comportements déviantes. Nous nous attendons ainsi à observer les quatre médiations suivantes: entre (1) l'injustice procédurale et les réactions comportementales négatives de type production (H2.1), (2) les injustices distributive et interactionnelle et les réactions comportementales négatives de type propriété (H2.2), (3) les injustices interactionnelle et informationnelle et les réactions comportementales négatives de type politique (H2.3) et (4) les injustices informationnelle et interactionnelle et les agressions (H2.4).

H3: La honte, émotion sociale auto-évaluative, survient lorsqu'un individu perçoit un écart entre son comportement ou statut et les normes sociales (Tangney & Dearing, 2002). Souvent intériorisée, elle peut néanmoins provoquer des réactions défensives ou agressives selon le contexte (Tracy, Robins & Tangney, 2007). En situation d'injustice, la honte peut conduire à des comportements d'auto-protection ou à une rupture du lien avec l'organisation. Nous nous attendons ici à observer quatre autres médiations: entre (1) la justice procédurale et les réactions comportementales négatives de types de production (H3.1), (2) les justices distributive et interactionnelle et les réactions comportementales négatives de propriété (H3.2), (3) les justices interactionnelle et informationnelle et les réactions comportementales négatives de type politique (H3.3) et (4) les justices informationnelle et interactionnelle et les agressions (H3.4).

Ces hypothèses sont résumées dans le schéma 1.

Echantillon

L'échantillon se compose de 120 salariés exerçant dans les secteurs public et privé français. Il est constitué de 66 hommes dont 40 employés (66.7%) et 27 cadres (43.3%), et de 54 femmes dont 41 employées (59.14%) et 12 cadres (40.86%). La moyenne d'âge des employés a été calculée ($M = 32.2$ et $ET = 8.39$), de même que leur ancienneté ($M = 4.32$ ans et $ET = 6.20$). La moyenne d'âge des cadres a également été notée ($M = 35.2$ et $ET = 7.40$) ainsi que leur ancienneté ($M = 6.34$ et $ET = 7.96$).

Procédure

Nous avons recueilli nos données auprès d'un échantillon aléatoire de salariés tout-venants contactés selon plusieurs modalités: soit directement sur leur lieu de travail, soit via les réseaux sociaux. Nous leur avons demandé s'ils acceptaient de répondre à un questionnaire portant sur certains aspects de leur vécu professionnel en les assurant que leurs réponses resteraient anonymes. Ce questionnaire était proposé en version papier (pour les contacts directs) et en version informatisée (contacts par les réseaux sociaux).

Instruments

Un questionnaire regroupant trois échelles de mesure, avec un total de 56 énoncés a été utilisé.

La justice organisationnelle perçue a été mesurée au moyen des 20 items du questionnaire de Colquitt (2001), traduit et validé en français par Jouglard-Tritschler et Steiner (2005) comportant quatre dimensions. Quatre items ont trait à la justice distributive (exemple: «Votre rémunération reflète les efforts que vous consentez dans votre travail»), sept items à la justice procédurale (exemple: «Les décisions vous concernant, prises par vos responsables, respectent les règles et les procédures cohérentes»), quatre items à la justice interpersonnelle (exemple: «Vous traitent avec respect»), et cinq items à la justice informationnelle (exemple: «Vos responsables vous communiquent les informations dont vous avez besoin de manière détaillée dans un délai raisonnable»). Les participants ont répondu à l'aide d'une échelle de type Likert en 5 points allant de 1 (pas du tout) à 5 (tout à fait d'accord). Il était demandé aux participants d'indiquer dans quelle mesure ces situations correspondaient à ce qu'ils vivaient dans leur entreprise.

La deuxième partie du questionnaire était composée des réactions comportementales négatives sélectionnées à partir des items de deux échelles de la littérature: l'échelle en 13 items des comportements antisociaux de Desrumaux et al. (2012) et l'échelle des comportements contreproductifs de Fox et Spector (1999). Pour des raisons de longueur, nous avons éliminé les items redondants et conservé 15 items sur les 45 initiaux. Au total, 28 items ont ainsi été retenus, répartis en quatre dimensions: 9 items pour les réactions comportementales négatives de production (exemple: «Faire le strict minimum quand les choses doivent être faites»), 4 items pour les réactions comportementales négatives de type politique (exemple: «Contourner les procédures lorsque l'occasion se présente»), 9 items pour les réactions comportementales négatives de type propriété (exemple: «Dégrader volontairement le matériel de l'entreprise») et 6 items pour l'agression (exemple: «Agresser physiquement un collaborateur»). Chaque comportement a été évalué en termes de fréquence à l'aide d'une échelle de type Likert en 6 points allant de 1 (jamais) à 6 (très souvent), ce qui permettait aux participants d'indiquer la fréquence avec laquelle ils avaient adoptés ou été tenté d'adopter ces comportements dans le cadre de leur travail.

Les émotions négatives ont quant à elles été mesurées à l'aide du questionnaire de Péli-solo et al. (2007). Ce questionnaire comporte au départ 31 items. Cependant, comme nous nous intéressions aux émotions négatives de colère et de honte il a été réduit à 8 items, répartis en deux catégories: quatre items relatifs à la colère («Irritation»; «Colère»; «Dégoût»; «Fureur») et quatre autres à la honte («Humiliation»; «Honte»; «Embarras»; «Confusion»). Les participants devaient estimer la fréquence avec laquelle ils avaient ressenti chacune de ces émotions à leur travail, le mois précédent, à l'aide d'une échelle en sept degrés allant de 1 (jamais) à 7 (plusieurs fois par mois).

Résultats

Afin de tester la fiabilité de nos échelles de mesure, nous avons vérifié les alphas de Cronbach (α) de chacune de nos échelles et de leurs dimensions. Sur la base des travaux de Boudreau et al. (2004), nous avons considéré que la valeur de α était acceptable à partir de .60, et tout à fait correcte à partir de .70. Au surplus selon les recommandations de Nunnally (1967) qui, selon de nombreux auteurs (par exemple, Cho & Kim, 2015; Greco et al., 2018), constitue la référence en la matière, .50 ou .60 est suffisant pour une recherche exploratoire. Nos analyses nous fournissent des alphas supérieurs à .75 pour toutes les échelles et les scores des dimensions de nos échelles oscillent entre .67 et .90 (voir Tableau 1), ce qui est en faveur d'une cohérence interne satisfaisante.

De plus, afin de vérifier la validité de l'ajustement de l'échelle sur les réactions comportementales négatives, nous avons opté pour une démarche analytique confirmatoire basée sur le Model Fit disponible dans le logiciel JAMOVI. Nous observons que les résultats de l'ajustement du modèle sont satisfaisants: χ^2 (92, N = 120), $p < .001$, CFI = .90; TLI = .86 et RMSEA = .08.

L'analyse de données a été effectuée avec le logiciel STATISTICA pour l'analyse descriptive, et avec le logiciel JAMOVI pour l'analyse de régression et les médiations.

L'analyse de la matrice de corrélations (Tableau 1) synthétise les intercorrélations des indicateurs de la justice organisationnelle, des réactions comportementales et des émotions négatives. Il est intéressant de constater que les quatre facteurs de justice organisationnelle sont positivement liés entre eux ($p < .05$). Nous relevons que la justice distributive et la justice procédurale entretiennent la relation la plus étroite ($r = .67$; $p < .001$).

Nous notons aussi que la justice distributive est négativement corrélée aux réactions comportementales de type production ($r = -.16$; $p < .05$), de type propriété ($r = -.14$; $p < .05$), de type politique ($r = -.13$; $p < .05$) et aux agressions ($r = -.17$; $p < .05$), ce qui révèle que moins les ressources sont distribuées, plus les salariés émettent des réactions de type production, propriété, politique et agression. Nous notons également que la justice procédurale est négativement corrélée aux réactions comportementales de type propriété ($r = -.10$; $p < .05$). Ce qui montre que moins les procédures sont respectées, plus les salariés sont enclins à s'en prendre aux biens de l'organisation. La justice interactionnelle est négativement corrélée à l'agression ($r = -.10$; $p < .05$), ce qui signifie que moins les chefs hiérarchiques portent d'intérêt pour leurs collaborateurs, plus ces derniers sont enclins à se conduire de manière agressive. Enfin, la justice informationnelle est corrélée négativement réaction de type production ($r = -.13$; $p < .05$), ce qui montre que moins les informations sont véhiculées, plus les salariés sont enclins à se mettre en retrait.

Pour ce qui est des émotions négatives, nous constatons qu'elles sont positivement corrélées ($r = .52$; $p < .01$) entre elles. Elles entretiennent une relation forte et positive avec les réactions comportementales. Ainsi, la colère et la honte sont positivement corrélées avec les réactions négatives de type production (respectivement, $r = .50$, $p < .01$; $r = .47$, $p < .01$), de type propriété ($r = .39$, $p < .01$; $r = .49$, $p < .01$), de type politique ($r = .58$, $p < .001$; $r = .50$, $p < .001$), et les agressions ($r = .67$, $p < .001$; $r = .54$, $p < .001$).

Tableau 1. Moyenne (M), écart-type (ET), coefficients de cohérence interne (diagonale) et coefficients de corrélation (N = 120)

Facteurs	M (ET)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Justice Procédurale	2.46 (1.40)	(.90)									
Justice Distributive	2.84 (0.87)	.67***	(.67)								
Justice Interactionnelle	3.69 (1.39)	.40***	.19**	(.86)							
Justice Informationnelle	3.09 (1.29)	.46***	.40***	.48***	(.90)						
Réaction Contre la Production	2.13 (1.77)	.15	-.16	-.09	-.13	(.86)					
Réaction Contre la Propriété	1.47 (0.83)	-.10	-.14	-.08	-.09	.67***	(.65)				
Réaction Contre Politique	2 (1.86)	-.06	-.13	-.09	-.06	.80***	.67***	(.78)			
Agression	1.33 (0.67)	-.02	-.17	-.10*	-.03	.64***	.65***	.76***	(.82)		
Colère	1.81 (1.37)	-.10	-.28**	-.15	-.14	.50***	.39***	.58***	.67***	(.84)	
Honte	1.74 (1.16)	-.04	.10	-.20**	.04	.47***	.49**	.50***	.54***	.52***	(.77)

Les analyses de régressions (Tableau 2) indiquent que la justice distributive ($\beta = -.20$, $p < .00$), la justice procédurale ($\beta = -.18$, $p < .05$), la justice interactionnelle ($\beta = -.10$, $p < .00$), la justice informationnelle ($\beta = -.13$, $p < .00$) et les émotions négatives que sont la colère ($\beta = .50$, $p < .00$) et la honte ($\beta = .47$, $p < .00$) expliquent des réactions comportementales négatives de type production. On constate également que la justice distributive ($\beta = -.14$, $p < .02$), la justice procédurale ($\beta = -.11$, $p < .02$), la colère ($\beta = .39$, $p < .02$) et la honte ($\beta = .48$, $p < .02$) expliquent les réactions comportementales négatives de type propriété. La justice distributive ($\beta = -.13$, $p < .05$), la justice procédurale ($\beta = -.10$, $p < .05$), la justice informationnelle ($\beta = -.14$, $p < .05$), la colère ($\beta = .58$, $p < .00$) et la honte ($\beta = .50$, $p < .00$) expliquent les réactions comportementales négatives de type politique. Enfin, la justice interactionnelle ($\beta = -.17$, $p < .00$), la colère ($\beta = .67$, $p < .00$) et la honte ($\beta = .54$, $p < .00$) expliquent les agressions. Précisons cependant que si les différentes formes de justice peuvent expliquer une part significative de la variance des émotions négatives (jusqu'à 24%), leur contribution à l'explication des réactions comportementales reste nettement plus faible.

Tableau 2. Analyse de régression multiple pas à pas expliquant les réactions comportementales négatives à partir des variables organisationnelles et des émotions négatives

VI	VD	B	F (1,118)	R ²	P < .05
SCOP	JP	-.18	4.19	.009	.05
	JD	-.20	19.14	.008	.00
	J INT	-.10*	2.47	.028	.05
	J INF	-.13	2.14	.017	.05
	Colère	.50***	41.29	.259	.00
	Honte	.47***	34.72	.227	.00

SCOPE	JP	.11	1.18	.000	.05
	JD	.14	2.02	.000	.05
	J INT	-.09	1.08	.021	.10
	J INF	-.06	0.50	.009	.29
	Colère	.39***	21.17	.152	.00
	Honte	.48***	37.21	.239	.00
SCOPOL	JD	-.10	1.20	.234	.05
	JP	-.13	2.13	.227	.05
	J INT	-.09	1.10	.009	.29
	J INF	-.14	2.64	.004	.05
	Colère	.58***	59.93	.336	.00
	Honte	.50***	40.66	.256	.00
AG	JD	-.02	0.09	.000	.76
	JP	-.06	0.51	.004	.47
	J INT	-.17*	3.87	.031	.05
	J INF	-.03	0.15	.001	.69
	Colère	.67***	97.08	.45	.00
	Honte	.54***	49.46	.29	.00

Pour tester l'effet médiateur des émotions négatives, nous avons utilisé la méthode des effets indirects basée sur une analyse en bootstrap. Cette méthode est utilisée pour de faibles échantillons et permet, grâce à l'utilisation des intervalles de confiance, de baisser l'erreur de type I. Le Tableau 3 présente les résultats des analyses de médiation.

On note que la colère médie la relation entre la justice distributive et les comportements négatifs de type production, propriété, politique et agression. Une médiation totale est observée entre la relation entre justice distributive et comportements négatifs de type production avec un effet total ($\beta = .14$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = .10$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .10$; $p < .05$). Une médiation partielle est observée pour les comportements de type propriété, avec un effet total ($\beta = -.03$; $p < .83$), un effet direct ($\beta = -.26$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.23$, $p < .05$). Pour les comportements de type politique, une médiation partielle est constatée, avec un effet total ($\beta = .07$; $p < .42$), un effet direct ($\beta = .10$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .16$; $p < .05$). Concernant les agressions, la colère joue également un rôle de médiation partielle, avec un effet total ($\beta = .06$; $p < .47$), un effet direct ($\beta = .13$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .19$; $p < .05$). La honte, quant à elle, médie la relation entre la justice distributive et les comportements de type production et agression. Une médiation partielle est observée pour les comportements de type production avec un effet total ($\beta = .03$; $p < .12$), un effet direct ($\beta = .04$; $p < .31$) et un effet indirect ($\beta = .10$; $p < .05$). Une médiation partielle est également constatée dans la relation avec les agressions avec un effet total ($\beta = -.05$; $p < .69$), un effet direct ($\beta = -.11$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.06$; $p < .40$). En revanche, aucune médiation par la honte n'est observée pour les comportements de type propriété et politique.

Concernant la justice procédurale, la colère médie les comportements de type propriété, politique et agression. Une médiation partielle est constatée pour les comportements de type propriété avec un effet total ($\beta = -.10$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = .14$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .04$; $p < .76$). Pour les comportements de type politique, la médiation est également partielle avec un effet total ($\beta = -.04$; $p < .40$), un effet direct ($\beta = .07$; $p < .18$) et un effet indirect ($\beta = -.12$, $p < .05$). Enfin, les agressions sont médiatisées partiellement avec un effet total ($\beta = -.12$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = .10$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.03$;

$p < .81$). La colère ne médie pas la relation entre justice procédurale et les comportements de type production. Quant à la honte, elle médie uniquement, et de façon partielle, la relation entre justice procédurale et comportements de type propriété, avec un effet total ($\beta = -.07$; $p < .43$), un effet direct ($\beta = .12$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .04$; $p < .77$).

Pour la justice interactionnelle, la colère médie les comportements de type production, propriété et agression. Une médiation partielle est constatée pour les comportements de type production avec un effet total ($\beta = -.02$; $p < .40$), un effet direct ($\beta = -.05$; $p < .33$) et un effet indirect ($\beta = -.11$; $p < .05$). Une médiation partielle est également observée pour les comportements de type propriété avec un effet total ($\beta = -.06$; $p < .30$), un effet direct ($\beta = -.16$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.23$; $p < .05$). Pour les agressions, la colère joue un rôle de médiation partielle avec un effet total ($\beta = -.04$; $p < .57$), un effet direct ($\beta = .14$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.18$; $p < .05$). La honte médie quant à elle les comportements de type propriété, politique et agression. Une médiation totale est observée entre justice interactionnelle et comportements de type propriété avec un effet total ($\beta = -.14$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = .11$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .10$; $p < .05$). Une médiation partielle est constatée pour les comportements de type politique avec un effet total ($\beta = -.04$; $p < .29$), un effet direct ($\beta = .005$; $p < .92$) et un effet indirect ($\beta = -.10$; $p < .05$). Une médiation partielle est également observée pour les agressions, avec un effet total ($\beta = -.18$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = -.10$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.08$; $p < .15$).

Concernant la justice informationnelle, la colère médie les comportements de type production, propriété et agression. Une médiation partielle est observée pour les comportements de type production avec un effet total ($\beta = -.10$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = -.04$; $p < .40$) et un effet indirect ($\beta = -.03$; $p < .32$). Une médiation totale est observée pour les comportements de type propriété, avec un effet total ($\beta = -.10$; $p < .30$), un effet direct ($\beta = -.10$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.20$; $p < .05$). Une médiation partielle est également observée pour les agressions avec un effet total ($\beta = -.20$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = .15$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.05$; $p < .68$). Enfin, la honte médie la relation entre justice informationnelle et comportements négatifs de type production, de type propriété, de type politique et les agressions. Une médiation partielle pour les comportements de type production est constatée avec un effet total ($\beta = -.04$; $p < .15$), un effet direct ($\beta = -.12$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.10$; $p < .05$). Nous relevons une médiation totale pour les comportements de type propriété, avec un effet total ($\beta = -.20$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = -.33$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .12$; $p < .05$). Une médiation totale pour les comportements de type politique avec un effet total ($\beta = .17$; $p < .05$), un effet direct ($\beta = -.15$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = .10$; $p < .05$). Une médiation partielle est également observée pour les agressions, avec un effet total ($\beta = -.05$; $p < .69$), un effet direct ($\beta = -.11$; $p < .05$) et un effet indirect ($\beta = -.06$; $p < .40$).

Tableau 3. *Analyses de médiation*

Effet total Relation a + b + c		Effet direct Relation c		Effet indirect Relation a + b			IC 95%
B	p <	B	p <	VD --- < M --- < Prédicteurs	B	p <	[95%]
.14	.05	.10	.05	Just Dist – Colère – RCOP	.10	.05	[-.074; -.016]
-.08	.41	.05	.38	Just Proc – Colère – RCOP	.05	.30	[-0.03; 0.13]
-.02	.40	-.05	.33	Just Int – Colère – RCOP	-.11	.05	[-.078; .027]
-.10	.05	-.04	.40	Just Inf – Colère – RCOP	-.03	.32	[-0.16; 0.062]
.03	.83	.26	.05	Just Dist – Colère – RCOPT	-.23	.05	[-0.052; 0.526]

-.10	.05	.14	.05	Just Proc – Colère – RCOPT	.04	.76	[-0.23; 0.050]
-.06	.30	-.16	.05	Just Int – Colère – RCOPT	-.23	.05	[-0.21; 0.054]
-.10	.05	-.10	.05	Just Inf – Colère – RCOPT	-.20	.05	[-0.315; 0.069]
.07	.42	.10	.05	Just Dist – Colère – RCOPOL	.16	.05	[-.234; -.060]
-.04	.40	.07	.18	Just Proc – Colère – RCOPOL	-.12	.05	[-0.315; 0.0691]
-.04	.18	-.005	.92	Just Int – Colère – RCOPOL	-.049	.28	[-0.110; 0.0173]
-.06	.16	.02	.77	Just Inf – Colère – RCOPOL	-.04	.43	[-0.16; 0.022]
.06	.47	.13	.05	Just Dist – Colère – Agression	.19	.05	[-.148; -.041]
-.12	.05	.10	.05	Just Proc – Colère – Agression	-.03	.81	[-0.340; 0.0518]
-.04	.57	-.14	.05	Just Int – Colère – Agression	-.18	.05	[-0.212; 0.0960]
-.20	.05	.15	.05	Just Inf – Colère – Agression	.05	.68	[-0.212; 0.0971]
.03	.12	-.10	.05	Just Dist – Honte – RCOP	.04	.31	[-0.16; 0.022]
-.08	.97	-.05	.35	Just Proc – Honte – RCOP	-.05	.28	[-0.169; 0.03]
-.03	.12	-.05	.36	Just Int – Honte – RCOP	-.07	.06	[-0.10; 0.022]
.04	.18	-.12	.05	Just Inf – Honte – RCOP	-.10	.05	[-0.321; 0.0515]
.08	.34	-.05	.74	Just Dist – Honte – RCOPT	.02	.86	[-0.169; 0.03]
-.07	.43	.12	.05	Just Proc – Honte – RCOPT	.04	.77	[-.321; .0515]
.14	.05	-.11	.05	Just Int – Honte – SCOPT	.10	.05	[-.052; -.001]
-.20	.05	-.33	0.5	Just Inf – Honte – SCOPT	.12	.05	[-.072; -.001]
-.04	.42	-.08	.13	Just Dist – Honte – SCOPOL	.04	.13	[-.321; .0515]
-.003	.94	.01	.81	Just Proc – Honte – SCOPOL	-.01	.55	[-.321; .0418]
-.04	.29	.005	.92	Just Int – Honte – SCOPOL	-.10	.05	[-.321; .0505]
.17	.04	-.15	.05	Just inf – Honte – SCOPOL	.10	.05	[-.083; -.002]
-.07	.05	-.18	.05	Just Dist – Honte – AG	.10	.05	[-.074; -.016]
-.03	.76	-.001	.99	Just Proc – Honte – AG	-.03	.65	[-0.052; 0.526]
-.18	.05	-.10	.05	Just Int – Honte – AG	-.08	.15	[-0.052; 0.386]
-.05	.69	-.11	.05	Just inf – Honte – AG	.06	.40	[-0.030; 0.430]

Note: N = 120. IC = Intervalle de confiance à 95% avec une correction et une amélioration des biais et avec un échantillon probabiliste N = 10.000. Voir Figure 1 pour la définition a, b, c.

Discussion

De nombreux travaux ont mis en lumière les conséquences des perceptions d'injustice dans le milieu professionnel. Bagger, Cropanzano et Ko (2006) avaient notamment montré que les violations des procédures organisationnelles par les supérieurs hiérarchiques pouvaient générer des comportements négatifs chez les employés. De leur côté, Janiczek, D'Hoore et Vas (2012) ont observé que le sentiment d'une distribution inéquitable des ressources tendait à provoquer des attitudes contre-productives. Valois-Lapointe (2020) a mis en évidence un lien significatif entre les injustices interactionnelle et informationnelle et les incivilités au travail. Enfin, Campoy et Neveu (2007) ont souligné que les injustices distributive et procédurale pouvaient être vécues comme des ruptures du contrat psychologique, altérant la confiance des salariés envers leur organisation et favorisant des comportements de déviance.

Dans ce contexte, la présente étude visait à explorer plus précisément l'effet des différentes dimensions de la justice organisationnelle (distributive, procédurale, interactionnelle et informationnelle) sur les comportements négatifs au travail (comportements de production, propriété, politique et agressions), tout en examinant le rôle médiateur des émotions négatives,

en particulier la colère et la honte. Trois hypothèses générales ont guidé notre démarche: (H1) les dimensions de la justice organisationnelle sont négativement liées aux comportements déviant; (H2) la colère médie ces relations; (H3) la honte joue également un rôle de médiation.

Les résultats confirment l'hypothèse H1, en montrant que chacune des dimensions de la justice organisationnelle est liée à des comportements négatifs, bien que de manière différenciée. La justice distributive, qui renvoie à la perception d'une répartition équitable des ressources (Colquitt, 2001), semble jouer un rôle déterminant. Lorsqu'elle est perçue comme déficiente, elle est associée à des comportements dirigés contre la production, la propriété et la politique organisationnelle. Ce lien suggère que des ressources jugées mal réparties peuvent engendrer une baisse de l'investissement dans le travail, des actes de réappropriation ou encore la diffusion de rumeurs, en réponse à un sentiment d'iniquité. De manière complémentaire, la justice procédurale, qui concerne l'équité des processus décisionnels, est également fortement impliquée dans ces trois types de comportements déviant. Cette observation confirme les conclusions de Campoy et Neveu (2007) qui voyaient dans l'atteinte à l'équité procédurale une source majeure de désengagement et de rupture du lien de confiance organisationnel. La justice interactionnelle, pour sa part, est associée aux comportements déviant de type production et agressivité. Le manque de respect ou de considération de la part des supérieurs hiérarchiques semble ainsi engendrer des réactions de retrait (quantité de travail réduite) ou de confrontation (comportements agressifs), ce qui confirme les observations de Valois-Lapointe (2020) sur le rôle central de la qualité des interactions. Enfin, la justice informationnelle, qui touche à la qualité des explications et justifications fournies lors des décisions, influence les comportements liés à la production et à la politique, soulignant le rôle essentiel de la communication dans la prévention de comportements contre-productifs (Desrumaux et al., 2012).

En ce qui concerne les hypothèses H2 et H3, portant sur la médiation des émotions, les résultats montrent que plusieurs des relations entre perception d'injustice et comportements déviant sont effectivement médiatisées par la colère ou la honte. Ainsi, la colère médie significativement le lien entre la justice distributive et les comportements de type production, politique et agressivité. Elle intervient également dans la relation entre la justice interactionnelle et les comportements agressifs, ainsi que dans le lien entre justice informationnelle et comportements dirigés contre la propriété. Ces résultats rejoignent les travaux de Spector et Fox (2002) qui considèrent la colère comme une réponse émotionnelle immédiate aux injustices perçues, pouvant déclencher des conduites de représailles. Quant à la honte, elle médie les relations entre la justice interactionnelle et les comportements de type production, propriété et agressivité, ainsi qu'entre la justice informationnelle et les comportements politiques. Contrairement à la colère, qui se manifeste sous forme d'extériorisation du mécontentement, la honte est une émotion tournée vers soi, traduisant un sentiment d'échec ou de dévalorisation (Tangney & Dearing, 2002). Elle peut ainsi engendrer des comportements d'évitement, de repli ou de défense, tels que des retraits productifs ou des actes indirects de compensation. Mais nous observons ici qu'elle peut aussi se manifester de manière comportementale.

Ces résultats s'inscrivent pleinement dans le cadre du modèle de l'événement affectif proposé par Weiss et Cropanzano (1996), selon lequel les émotions négatives constituent des réponses centrales aux événements organisationnels perçus comme injustes, influençant directement les attitudes et comportements des salariés. Notre étude montre que les émotions négatives jouent un rôle clé dans la transformation de la perception d'injustice en comportements déviant. Plus précisément, la colère semble davantage mobilisée dans le contexte des injustices distributive et interactionnelle, qui renvoient à une atteinte perçue aux droits ou à l'équité personnelle. À l'inverse, la honte se manifeste plus fréquemment face aux injustices

interactionnelle et informationnelle, qui évoquent une absence de reconnaissance ou un sentiment d'humiliation.

Conclusion

Les résultats obtenus mettent en lumière les effets des injustices distributive, procédurale, informationnelle et interactionnelle dans la manifestation des réactions comportementales négatives. L'effet médiateur des émotions négatives (colère et honte) est également observé. Les résultats montrent non seulement que les émotions négatives médialisent les effets de l'injustice distributive sur les comportements de type production, politique et les agressions, mais aussi qu'elles médiatisent les effets de l'injustice interactionnelle sur les comportements de type production, propriété et les agressions.

Cette étude avait pour but de tester quelques variables (la justice organisationnelle et les émotions négatives de colère et de honte) comme des antécédents potentiels des comportements négatifs en milieu de travail. Les résultats de cette étude confirment notre hypothèse 1 en montrant que les variables de la justice organisationnelle sont négativement liées aux comportements négatifs. Ils indiquent plus spécifiquement que la justice distributive et la justice procédurale sont les dimensions les plus impliquées dans la manifestation des comportements négatifs mesurés dans cette étude. Ce résultat va dans le sens de ceux de Desrumaux et al. (2012) qui ont aussi montré que les injustices distributive et procédurale constituaient les dimensions qui prédisaient le mieux les comportements négatifs. Notre hypothèse H2 est partiellement validée: les émotions négatives de colère et de honte médialisent en effet partiellement les relations entre l'injustice interactionnelle et les comportements négatifs. Ce résultat va dans le sens des travaux d'Adams (1965) qui montraient déjà un lien entre émotions négatives et comportements dysfonctionnels.

Cette étude présente cependant quelques limites. Outre qu'elle porte sur un échantillon restreint, elle n'examine en effet comme variable médiatrice que les émotions, or si les émotions jouent bien un rôle non négligeable, d'autres variables peuvent également intervenir et influencer les comportements réactifs à une injustice. On peut par exemple penser à la sensibilité à la justice (Schmitt et al., 2005, montrent que le niveau de tolérance à l'injustice varie selon les personnes). Il sera donc pertinent, dans la prolongation de cette étude, d'explorer cette variable et d'examiner plus précisément si elle n'intervient en amont des émotions pour influencer les comportements au travail.

Ceci étant, les résultats obtenus apportent déjà un complément d'éclairage théorique sur les liens entre injustices et comportements négatifs au travail. Sur un plan pratique, ils confirment l'intérêt de continuer à encourager les organisations à promouvoir une culture de la justice renforçant le bien-être des salariés et l'émission de comportements pro-sociaux. Mais l'intervention des émotions négatives pourrait aussi conduire à des actions de gestion du stress, et plus précisément de gestion des émotions négatives qui sont, en elles-mêmes, les témoins d'un mal-être psychologique.

Ces dynamiques différenciées soulignent l'importance de mieux comprendre les processus émotionnels qui sous-tendent les comportements organisationnels. En intégrant ces mécanismes dans les politiques de gestion des ressources humaines, les organisations peuvent mieux prévenir les comportements négatifs, en agissant notamment sur les perceptions d'équité et la qualité des interactions managériales.

Abstract. The meta-analysis of Colquitt et al. (2001) indicate that the feeling of perceived justice is an important predictor of negative reactive behaviors. Here we examined the relationship between organizational injustice and negative reactive behaviors but by associating the role of negative emotions (anger and shame). In this perspective, 120 employees working in the French public and private sectors responded to a 56-item questionnaire on organizational justice, negative reactive behaviors and finally two negative emotions (anger and shame in the face of humiliation). The results indicate that the four factors of organizational justice are positively correlated with each other, just as anger is positively correlated with shame. Multiple regression analyses also indicate that several dimensions of organizational injustice, such as anger and shame, predict negative behaviors. Finally, mediation analyses highlight that anger and shame mediate several relationships between organizational justice and behavioral reactions. These results are compared with data from literature. Practical implications and additional studies are finally proposed.

Keywords: organizational justice, negative emotions, deviant professional behaviors.

Rezumat. Meta-analiza realizată de Colquitt et al. (2001) indică faptul că sentimentul de justiție percepută este un important factor predictiv al comportamentelor reacționale negative. Am examinat în acest studiu relația dintre in justiția organizațională și comportamentele reacționale negative, asociind însă rolul a două emoții negative (furia și rușinea). În acest sens, 120 de angajați din sectorul public și privat francez au răspuns la un chestionar de 56 de întrebări privind justiția organizațională, comportamentele reactive negative și, în final, două emoții negative (furia și rușinea în fața umilințelor). Rezultatele indică faptul că cei patru factori ai justiției organizaționale sunt corelați pozitiv între ei, la fel cum furia este corelată pozitiv cu rușinea. Analizele de regresie multiplă indică, de asemenea, că mai multe dimensiuni ale in justiției organizaționale, precum furia și rușinea, prezic comportamente negative. În cele din urmă, analizele de mediere evidențiază faptul că atât furia, cât și rușinea mediază mai multe relații între justiția organizațională și reacțiile comportamentale. Aceste rezultate sunt corelate cu datele din literatura de specialitate. În final, sunt propuse implicații practice și studii complementare.

Cuvinte-cheie: justiție organizațională, emoții negative, comportamente profesionale deviante

Références

- Adam, C., & Login, D. (2014). La honte. Quand émotion et raisonnement sont liés. *Revue d'intelligence artificielle*. Numéro spécial Affect, Compagnon Artificiel, Interaction (1) DOI:10.3166/ria.28.43-66
- Adams, J. (1965). Inequity in Social Exchange. In L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 2. New York, Academic Press, pp. 267-299.
- Aquino, K., Lewis, M.U., & Bradfield, M. (1999). Justice constructs, negative affectivity and employee deviance: A proposed model and empirical test. *Journal of Organizational Behavior*, 20, pp. 1073-1091.
- Ashforth B.E., & Humphrey, R.H. (1993). Emotional Labour in Service Roles: The Influence of Identity, *Academy of Management Review*, 18 (1), pp. 88-115.
- Bagger, J., Cropanzano, R., & Ko, J. (2006). La justice organisationnelle: définitions, modèles et nouveaux développements. In Assaad El Akremi, Sylvie Guerrero, Jean-Pierre Neveu, *Comportement organisationnel, Justice organisationnelle, enjeux de carrière et épuisement professionnel*, volume 2. Chapitre 2. Bruxelles: De Boeck Université.
- Bakengela, S.P. (2007). Existe-t-il un modèle spécifique du management en Afrique? Le «management africain» à l'épreuve des évidences empiriques. *Actes du 18ème congrès de l'AGRH 2007*. Université de Fribourg, Suisse.
- Bakengela, S.P., & Livian, Y.F. (2014). Le management africain introuvable: pour une approche de l'hybridité segmentée. *Communication à la 4ème Conférence ATLAS-AFMI*, Aix-Marseille.
- Barclay, L.J., & Skarlicki, D.P. (2009). Healing the wounds of organizational injustice: Examining the benefits of expressive writing. *Journal of Applied Psychology*, 94(2), pp. 511-523. <https://doi.org/10.1037/a0013450>

- Baron R.A., & Newman, J.H. (1996). Workplace Violence and Workplace Aggression: Evidence on Their Frequency and Potential Causes. *Aggressive Behavior*, 22, pp. 161-173.
- Bennett, R.J., & Robinson, S.L. (2000). Development of a Measure of Workplace Deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), pp. 349-360.
- Bies, R.J., & Moag, J.S. (1986). Interactional justice: Communication criteria of fairness. *Research on Negotiation in Organizations*, 1, pp. 43-55.
- Boudreau, M.C, Ariyachandra, T., Gefen, D., & Straub, D.W. (2004). Validating IS positivist instrumentation: 1997-2001. In M.E. Whitman, A.B. Woszczyński (Eds.), *The Handbook of Information Systems Research*, Hershey, PA, SUA. Idea Group Publishing, pp. 15-26.
- Bradfield, M., & Aquino, K. (1999). The effects of blame attributions and offender likeableness on forgiveness and revenge in the workplace. *Journal of Management*, 25(5), pp. 607-631. <https://doi.org/10.1177/014920639902500501>
- Bruna, M., Yanat, Z., & Tchankam, J-P. (2018). Justice organisationnelle et politiques de diversité: une esquisse de réflexion managériale sous le prisme levinassien. *Question(s) de management*, 3, pp. 83-99. <https://doi.org/10.3917/qdm.183.0083>
- Buss, A.H. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Castefranchi, C., & Poggi, I. (1990). Blushing as a discourse: Was Darwin wrong? In W.R. Crozier (Ed.), *Shyness and embarrassment*. Cambridge University Press, pp. 230-251.
- Campoy, E., & Neveu, V. (2007). Confiance et performance au travail. L'influence de la confiance sur l'implication et la citoyenneté du salarié. *Revue française de gestion*, 175(6), pp. 139-153.
- Castefranchi, C., & Poggi, I. (1990). Blushing as a discourse: Was Darwin wrong? In W.R. Crozier (Ed.), *Shyness and embarrassment*, pp. 230-251. Cambridge University Press.
- Chalus-Sauvannet, M.-C., & Noguera, F. (2010). Etude empirique au sein d'une entreprise subsaharienne. Mythe ou réalité d'une gestion informelle? *Revue française de gestion*.
- Cho, E., & Kim, S. (2015). Cronbach's coefficient alpha, Well known but poorly understood, *Organizational research methods*, 18(2), pp. 207-230. <https://doi.org/10.1177/1094428114555994>
- Colquitt, J.A. (2001). On the Dimensionality of Organizational Justice: a Construct Validation of a Measure. *Journal of Applied Psychology*, 86, pp. 386-400.
- Colquitt, J.A., Conlon, D.E., Wesson, J., Porter C.O.L.H., & Ng, K.Y. (2001). Justice at the Millenium: A Meta-Analytic Review of 25 Years of Organizational Justice Research. *Journal of Applied Psychology*, 86, pp. 425-445.
- Cronbach, L. (1984). *Essentials of Psychological Testing*, 4th edition. New York. Harper & Row.
- Desrumaux, P., Léoni, V., Bernaud, J-L., & Defrancq, C. (2012). Les comportements pro- et antisociaux au travail: validation de deux échelles de mesures et liens avec des inducteurs organisationnels et individuels. *Le Travail Humain*, 75(1), pp. 55-87.
- Dia, A. (1991). Le management africain Mythe ou réalité. *Revue internationale P.M.E.*, 4(1), 29-48. <https://doi.org/10.7202/1008024ar>
- Dirby, A., & Salhani, P. (2006). Sentiment d'injustice et violence sur le lieu de travail. *Colloque de Psychologie sociale appliquée*, 20, 21, 22 octobre. Rennes.
- Duval, M., Ménard, J., Brunet, L., & Savoie, A. (2003). Liens entre la justice organisationnelle et les comportements antisociaux au travail. Dans C. Vanderbergh, N. Delobbe, G. Kamas (dirs.), *Dimensions individuelles et sociales de l'investissement professionnel*. Belgique: Presses Universitaire de Louvain, pp. 219-229.
- Ekman, P. (1984). Expression and the nature of emotion. In K.R. Scherer, P. Ekman (Eds.), *Approaches to emotion* (pp. 319-344). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Fall, A. (2014). Justice organisationnelle, reconnaissance au travail et motivation intrinsèque: résultats d'une étude empirique. *Relations industrielles*, 69(4), pp. 709-732. <https://doi.org/10.7202/1028109ar>
- Fall, A., Safy-Godineau, F., & Carassus, D. (2018). Perceptions de justice organisationnelle dans les collectivités locales: quels impacts sur le bien-être psychologique au travail et sur l'intention de quitter des agents. *@GRH*, 29(4), pp. 31-59. <https://doi.org/10.3917/grh.184.0031>
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press. Stanford, CA.
- Folger, R.G., & Cropanzano, R. (1998). *Organizational Justice and Human Resource Management*. Beverly Hills, CA. Sage.

- Fortino, S., Aurélie Jeantet, A., & Tcholakova, A. (2015). Emotions au travail, travail des émotions. *La nouvelle revue du travail*, 6. <https://doi.org/10.4000/nrt.2071>
- Fox, S., & Spector, P. E. (1999). *A Model of Work Frustration-Aggression*. Psychology Faculty Publications. 665.
- Frijda, N.H. (1993). *The Emotions*. la Maison des Sciences de l'Homme. Cambridge/Paris.
- Frimousse, S., Perreti, J-M., & Swalhi, A. (2008). La diversité des formes de performance au travail: le rôle de la justice organisationnelle. *Management & Avenir*, 18, pp. 117-132.
- Gaujelac, V. (1996). *Les sources de la honte*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Giacalone, R.A., & Greenberg, J. (1997). *Antisocial Behavior in Organizations*. Sage. Thousand Oaks, CA.
- Greco, L., O'Boyle, E., Cockburn, B., & Yuan, Z. (2018). Meta-analysis of coefficient alpha: A reliability generalization study. *Journal of Management Studies*, 55(4), pp. 583-618. <https://doi.org/10.1111/joms.12328>
- Greenberg, J. (1987). A Taxonomy of Organizational Justice Theories. *Academy of Management Review*, 12(1), pp. 9-22.
- Hamza, D., Ali, B., & Habib, T. (2017). La rémunération variable à base de compétence et ses effets sur l'engagement organisationnel: le cas de l'entreprise Lafarge, *Revue Organisation et Travail*, 6(1), pp. 143-154.
- Hernandez, E.-M. (2007). Entre tradition et modernité, proposition d'un modèle de management africain. *Gestion 2000*, 1, pp. 21-30.
- Hershcovis, M.S, Turner, N., Barling, J, Arnold, K.A., Dupré, K.E., Inness, M., LeBlanc, M.M., & Sivanathan, N. (2007). Predicting Workplace Aggression: a Meta-Analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(1), pp. 228-238.
- Hess, U. (2003). *Les Emotions au travail*. CIRANO. Rapport Bourgogne. Cirano.
- Hirigoyen, M.F. (2001). *Malaise au travail. Harcèlement moral: démêler le vrai du faux*. La Découverte Syros.
- Homans, G.C. (1961). *Social Behavior: Its Elementary Form*. New York (NY). Hartcourt, Brace & Word, Inc.
- Izard, C.E. (1971). *The face of emotion*. New York: Plenum.
- Janiczek, M., D'Hoore, W., & Vas, A. (2012). Comprendre la justice organisationnelle en contexte de changement: une étude exploratoire en milieu hospitalier. *Question(s) de management*, 2012/1 N°0, pp. 97-115. <https://doi.org/10.3917/qdm.121.0097>.
- Jouglaard-Tritschler, D., & Steiner, D.D. (2005). Validation of the Four-Factor Model of Organizational Justice in France. *20th Annual Conference of the Society for Industrial and Organizational Psychology*. Los Angeles, CA.
- Kamdem, E. (1990). Temps de travail en Afrique. In J-F. Chanlat (Ed.), *L'individu dans l'organisation: les dimensions oubliées*. Québec, Les presses de l'Université de Laval, pp. 231-255.
- Kilborne, B. (2006). *La honte et l'angoisse*. Le Coq-Héron (184), 83-87.
- Konan Seny, K.A., & Apitsa, S.M. (2014). Le management africain expliqué aux néophytes. *Harvard Business Review France*, <https://www.hbrfrance.fr/chroniques-experts/2014/09/3475-existe-t-il-un-mode-de-management-africain/>
- Konovsky, M.A. (2000). Understanding Procedural Justice and Its Impact on Business Organization. *Journal of Management*. 26(3), pp. 489-511.
- Krischler, M., Penney, L.M., & Hunter, E.M. (2010). Can counterproductive work behaviors be productive? CWB as emotion-focused coping. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15(2), pp. 154-166.
- Lafond, P.-C. (2020). La prise en considération des émotions en médiation: une intervention essentielle et délicate. *Les Cahiers de droit*, 61(4), pp. 937-958. <https://doi.org/10.7202/1073841ar>
- Langevin, P., Mendoza, C. (2014). L'effet du contrôle par les résultats sur l'engagement organisationnel affectif: Le rôle médiateur de la justice procédurale perçue. *Comptabilité Contrôle Audit*, 20, 13-42. <https://doi.org/10.3917/cca.201.0013>
- Lavelle J.J., Rupp, D.E., Manegold, J., & Thornton, M.A. (2015). Multifoci justice and target similarity: Emerging research and extensions. *The Oxford handbook of justice in the workplace*, 165-186. doi.org/10.5465/annals.2015.0099

- Lazarus, R.S. (1991). *Emotion & adaptation*. Oxford University Press.
- Lazarus, R.S. (1995). Psychological stress in the workplace. In R. Crandall, & P.L. Perrewe (Dir.), *Occupational stress*. Washington, DC: Taylor and Francis, pp. 3-14.
- Le Roy, J., Finkelstein, R., & Rubens, L. (2012). Comment étudier les comportements hostiles au travail, Conceptualisation et application dans un contexte français. *Les cahiers internationaux de psychologie sociale*, 3, pp. 393-416. <https://doi.org/10.3917/cips.095.0393>
- Leventhal, G.S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. In K. Gergen, M. Greenberg, & R. Willis (Dir.), *Social exchange: advances in theory and research*. New York, Plenum Press, pp. 27-55.
- Matsumoto, D., & Ekman, P. (2009). Basic emotions. In D. Sander, K.R. Scherer (Eds.), *The Oxford Companion to Emotion and the Affective Sciences*. Oxford University Press.
- Mikula, G., Scherer, K.R., & Athenstaedt, U. (1998). *Love, hate, anger and guilt: Emotions and justice in social conflicts*. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(5), pp. 419-431.
- Moorman, R.H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: do fairness perceptions influence employee citizenship? *Journal of Applied Psychology*, 76, pp. 845-855.
- Nunnally, J. (2007). *Psychometric theory*, New York, McGraw-Hill.
- Pagès, M. (1992). *Trace ou sens. Le système émotionnel*. Paris, Hommes et Groupes.
- Pélissolo, A., Rolland, J.-P., Ferez-Diaz, F., Jouvent, R., & Allilaire, J.F. (2007). Evaluation dimensionnelle des émotions en psychiatrie. Validation du questionnaire Emotionnalité positive et négative à 31 items. *L'encéphale*, 33(3), pp. 256-263. [https://doi.org/10.1016/S0013-7006\(07\)92037-0](https://doi.org/10.1016/S0013-7006(07)92037-0)
- Perretti, J.-M. (2004). *Les Clés de l'équité*. Editions d'Organisation. Paris.
- Rogombé, O.N., & Gangloff, B. (2022). Perception de justice organisationnelle et comportements de citoyenneté organisationnelle chez les salariés du secteur public gabonais. *Psychologie du Travail et des Organisations*. <https://doi.org/10.16/j.pto.2022.02.001>
- Rioux, P., Roberge, M.-E., Savoie, A., & Brunet, L. (2005). Classification des comportements antisociaux au travail: Etablissement d'une nouvelle classification. *Interactions*, 9, pp. 63-88.
- Robinson, S.L., & Bennett, R.J. (1995). A Typology of Deviant Workplace Behaviors. *A Multidimensional Scaling Study*, *Academy of Management Journal*, 38, pp. 555-572.
- Schmitt, M., Gollwitzer, M., Maes, J., & Arbach, D. (2005). Justice Sensitivity: Assessment and Location in the Personality Space, *European Journal of Psychological Assessment*, 21(3), pp. 202-211. DOI:10.1027/1015-5759.21.3.202
- Skarlicki, D.P., & Folger, R. (1997). Retaliation in the Workplace: the Roles of Distributive, Procedural and Interactional Justice. *Journal of Applied Psychology*, 82, pp. 434-443.
- Spector, P.E., & Fox, S. (2002). An Emotion-Centered Model of Voluntary Work Behavior: Some Parallel Between Counterproductive Work Behavior and Organizational Citizenship Behavior. *Human Resource Management Review*, 12, pp. 269-292.
- Spector, P.E., & Fox, S. (2005). The stressor-emotion model of counterproductive work behavior (CBW). In S. Fox, P.E. Spector (Eds.), *Counterproductive work behavior: Investigations of actors and targets*. American Psychology Association, pp. 41-63. Washington, DC
- Steiner, D. (2016). Justice organisationnelle. In G. Valléry, M.-E. Bobillier-Chaumon, E. Brangier, M. Dubois (Eds.), *Psychologie du Travail et des Organisations: 110 notions clés*. Paris: Dunod, pp. 266-270, <https://doi.org/10.3917/dunod.valle.2016.01.0266>
- Stephens, C., & Cobb, A. (1999). A Habermasian approach to justice in organizational change synthesizing the technical and philosophical perspectives. *Journal of Organizational Management*, 12(1), pp. 21-32.
- Tangney, J.P., & Dearing, R.L. (2002). *Shame and guilt*. Guilford Press.
- Tracy, J.L., Robins, R.W., & Tangney, J.P. (2007). The self-conscious emotions: Theory and research. In *Handbook of emotions* (3rd edition, pp. 742-756). Guilford Press
- Thibaut, J., & Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A psychological analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Tomkins, S.S. (1980). Affect as amplification: Some modifications in theory. In R. Plutchik, H. Kellerman (Eds.), *Emotion, theory, research, and experience: Theories of emotions* (pp. 141-165). New York: Academic Press.

- Uwa, K.L. (2022). Organizational Fairness and Organizational Citizenship Behaviour: A study of selected fast food industries in Uyo metropolis, Akwa Ibom State, Nigeria. *International Journal of Business and Management Review*, 10(2), 33-43. <https://tudr.org/id/eprint/80>
- Valois-Lapointe, F. (2020). *La résilience comme modérateur de la relation entre la perception d'injustice organisationnelle et les comportements d'incivilité au travail*. Thèse de doctorat, Université de Sherbrooke.
- Van Hoorebeke, D (2008). La gestion des émotions au travail: une revue vers une nouvelle conception du management. *Humanisme et Entreprise*, 2008/4 n°289. pp. 81-103. <https://doi.org/10.3917/hume.289.0081>.

Relația dintre atașament, comunicare și conflictul în cuplu. Rolul moderator al infidelității financiare

Melania Ionescu¹, Octav-Sorin Candel²

Rezumat. Principalele obiective ale acestei cercetări au fost evidențierea relației dintre atașamentul romantic și conflict, dintre comunicare și conflict, precum și legătura dintre infidelitatea financiară și conflict. Alte două obiective au fost studierea efectelor de interacțiune dintre comunicare și infidelitate financiară asupra conflictului, respectiv dintre atașament și infidelitatea financiară asupra conflictului. Scalele de măsurare utilizate în acest studiu au fost Experiences in close relationship-revised (Fraleigh *et al.*, 2000), Self-perceived Communication in the Couple Relationship (Iglesias-García *et al.*, 2019), FI-Scale (Garbinsky *et al.*, 2020) și Conflict Scale (Gordon & Chen, 2016). La acest studiu au participat 204 participanți cu vârste cuprinse în intervalul 18-64 ani, 17,6% (N = 36) dintre aceștia fiind de gen masculin, iar 82,4% (N = 168) de gen feminin. Rezultatele indică faptul că între atașamentul anxios, atașamentul evitant, comunicarea negativă, infidelitatea financiară, pe de-o parte și conflict, de cealaltă parte, există o relație pozitivă și semnificativă, iar între comunicarea pozitivă și conflict există o relație semnificativă și negativă. Infidelitatea financiară nu moderează relația dintre atașament și conflict și nici pe cea dintre comunicare negativă și conflict. Interacțiunea dintre comunicarea pozitivă și infidelitatea financiară a fost marginal semnificativ asociată nivelului de conflict. Astfel, se poate considera că infidelitatea financiară, comunicarea în cuplu și stilurile de atașament au un pattern distinct de manifestare și acționează într-un mod unic asupra conflictului.

Cuvinte-cheie: atașament evitant, atașament anxios, comunicare în cuplu, infidelitate financiară, conflict în cuplu

Introducere

Conflictul este inevitabil în cadrul relațiilor interumane, în mod deosebit în cadrul celor intime (Gottman & Silver, 1999). Liang și Feiring (2020) au constatat faptul că un conflict poate conduce la o mai mare intimitate între parteneri, dar poate avea și un rol decisiv în destrămarea relației. Norona și Welsh (2019) au găsit și consecințe pozitive ale despărțirii, ca de exemplu reglarea mai bună a emoțiilor, capacitatea de a face față mai bine stresului și

1. Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași;
Correspondență autor: ionescumelania778@yahoo.com

2. Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași;
Correspondență autor: octav.candel@uaic.ro

investirea energiei în relații mai satisfăcătoare. Cu toate acestea, efectele negative sunt mai multe și mai profunde, printre acestea regăsindu-se tristețea, gelozia, anxietatea, pierderea stimei de sine (Carter *et al.*, 2018), furia, neputința, ideea suicidară, inadaptarea socială (Ali & Chethiyar, 2024). Prin urmare, atât conflictul, cât ruperea unei relații romantice reprezintă, în cele mai multe cazuri, o amenințare serioasă pentru starea psihologică de bine a persoanei (Gray *et al.*, 2017).

Feeny și Karantzas (2017) consideră că un conflict implică prezența unui dezacord, a unei discrepanțe sau chiar a unei nepotriviri a partenerilor de cuplu. Tot acești doi autori consideră faptul că dependența unui partener de celălalt favorizează stabilirea unei legături emoționale puternice, dar constituie pe de altă parte și un prilej potrivit pentru conflict. Alonso Ferrés și colaboratorii săi (2019) susțin rezultatele cercetărilor menționate anterior și atrag atenția asupra faptului că dezacordurile puternice sunt foarte dăunătoare pentru relația de cuplu dacă nu sunt abordate într-un mod corespunzător. În acest sens, este esențial să fie enumerate câteva cauze ale conflictelor în cadrul relației de cuplu: spre exemplu, încă de la începutul secolului XX, Mowrer și Mowrer (1928, *apud* Meyer & Sledge, 2022) relatează deprinderi personale ca, de exemplu, abuzul de alcool sau de substanțe din partea unuia dintre parteneri, frugalitatea, excentricitatea, problemele de sănătate mintală și dificultatea partenerilor de a-și stăpâni furia. Meyer și Sledge (2022) au constatat că și în prezent partenerii raportează aceste cauze, cărora li se coroborează gestionarea timpului, așteptările privind rolurile de gen, sarcinile casnice, sexul, socrii, timpul petrecut în fața ecranului, obiceiurile personale sau ale partenerului, calitatea comunicării în relațiile de cuplu și nu în ultimul rând, problemele financiare. În cadrul unui studiu brazilian, participanții au declarat faptul că nu acestea ar conduce la existența unor conflicte în cadrul relației, ci pur și simplu discuțiile despre bani (Wagner *et al.*, 2019).

Atașamentul

Teoria atașamentului (Hazan & Shaver, 1987) reprezintă un cadru propice pentru înțelegerea dinamicii conflictului în cuplu întrucât, în funcție de stilul fiecăruia de atașament, partenerii au tendința de a aborda diferit situația în cadrul unui conflict. Persoanele cu un atașament sigur se implică mai rar în conflicte, afișează atitudini mai pozitive în cadrul conflictelor și apelează la strategii mai adaptative pentru a-l rezolva (Ben-Ari & Hirshberg, 2009). Persoanele cu un stil anxios de atașament răspund la conflict prin comportamente de dominație, dorința lor fiind de a primi sprijin din partea celuilalt și de a atrage atenția (Feeny & Fitzgerald, 2019). În ceea ce privește persoanele evitante, Bonache și colaboratorii săi (2019) sugerează faptul că ele afișează în cadrul conflictelor o puternică detașare emoțională și o autosuficiență considerabilă, motiv pentru care au tendința de a se retrage din cadrul conflictului. Această constatare este susținută și de González-Ortega și colaboratorii săi (2021).

Pietromonaco și colaboratorii săi (2004) consideră conflictul un context prielnic în cadrul căruia să înțelegem anumite aspecte importante ale teoriei atașamentului, întrucât acesta relevă stilul de atașament pe trei direcții. În primul rând, conflictul este un factor de stres major care are rolul de a activa sistemul de atașament. În al doilea rând, conflictul ne arată priceperea partenerilor de a-și regla în mod eficient emoțiile și comportamentele, abilitate care se află în strânsă legătură cu stilul de atașament. Conform celei de-a treia premise, conflictul este o situație care facilitează declanșarea comportamentelor intime, ca de exemplu auto-dezvăluirea, iar aceasta din urmă reliefează obiective valoroase ale atașamentului, ca de exemplu dorința de intimitate sau sentimentul de auto-suficiență.

În cadrul unei lucrări mai recente (Collins, 2023) este prezentată o relație în spirală între stilul de atașament și conflict, care ajută în a înțelege mai bine dinamica dintre cele două variabile în cazul persoanelor cu un stil de atașament nesigur. Astfel, autoarea consideră că persoanele cu un stil de atașament nesigur depun eforturi mai mari pentru a putea stabili o legătură emoțională bazată pe încredere cu partenerul lor. Acest lucru se întâmplă deoarece atât persoanele cu un stil de atașament anxios, cât și cele cu un stil de atașament evitant raportează niveluri mai scăzute ale satisfacției relaționale. La rândul ei, satisfacția scăzută cauzează dificultăți de comunicare, iar acestea din urmă vin la pachet cu conflicte intense și incapacitatea de a le rezolva. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că persoanele cu un stil nesigur de atașament percep conflictul ca pe un pericol care le amenință relația. În funcție de stilul nesigur de atașament, cei anxioși și cei evitați se comportă diferit în timpul unui conflict. Persoanele anxioase se tem în cadrul unui conflict de faptul că vor fi respinse și abandonate, motiv pentru care experimentează și afișează emoții puternice în timpul acestuia, adoptă comportamente coercitive și tind să fie exagerat de mult centrate pe propria persoană, neacordând suficientă atenție celor spuse de partener. În contrast, persoanele evitante consideră că un conflict le amenință independența, întrucât sunt puse în situația de a se autodezvălui și de a purta o discuție intimă cu partenerul lor, motiv pentru care tind să se retragă prematur din cadrul conflictului, fără a-l rezolva într-un mod care să fie benefic atât pentru ele, cât și pentru partenerul lor (Brassard *et al.*, 2009).

Comunicarea în cuplu

Relația dintre atașament și conflict nu ar putea fi posibilă în absența comunicării. Comunicarea interpersonală se poate defini astfel ca fiind „un proces social în care persoanele implicate în el se influențează reciproc” (Sirait & Salam, 2020, p. 28).

În cadrul unui studiu mexican care vizează stilurile de comunicare folosite de cupluri care au fost diagnosticate cu diabet, Granillo-Velasco și Sanchez-Arragon (2021) amintesc mai multe stiluri de comunicare. Printre stilurile de comunicare pozitive se numără cel social-afiliativ, manifestat printr-o comunicare afectuasă și prietenoasă și stilul empatic, caracterizat printr-o înțelegere profundă a emoțiilor și sentimentelor partenerului. Printre stilurile negative, autorii amintesc stilurile violent și violent-expresiv-instrumental. Aceste stiluri se folosesc atunci când partenerul este jignit, amenințat sau manipulat. Ca o exemplificare a celor expuse mai sus, un studiu din Turcia a indicat faptul că stabilirea unei bune comunicări între parteneri conduce la descreșterea frecvenței conflictului (Karahan, 2009). Alți doi cercetători, McNulty și Overall (2017) au încercat să răspundă la o întrebare pe care multe persoane și-o pun adesea: Ce tip de comunicare este benefică pentru a fi folosită în timpul conflictului? S-a ajuns la concluzia conform căreia opoziția directă, asociată la prima vedere cu comunicarea negativă, este benefică atunci când problemele ce necesită rezolvare sunt destul de serioase și când partenerii sunt dispuși să accepte cu ușurință schimbarea, dar poate avea un rezultat negativ atunci când partenerii nu sunt receptivi la schimbare. Comunicarea cooperantă are un pattern opus. Astfel, este de preferat să se folosească atunci când problemele de rezolvat sunt minore, dar se dovedește ineficientă atunci când problemele sunt deosebit de serioase. De asemenea, aceasta poate fi folosită atunci când partenerii se află într-o defensivă disfuncțională care îngreșează rezolvarea problemelor.

Infidelitatea financiară

Infidelitatea financiară poate fi definită ca fiind „o formă de înșelăciune financiară pe care un partener o comite cu partenerul său actual” (Jeanfreau *et al.*, 2018, p. 2). În cadrul acestei lucrări, infidelitatea financiară este definită în acord cu conceptualizarea lui Garbinsky și a colaboratorilor săi (2020, p. 2), care o consideră drept „implicarea într-un comportament financiar despre care o persoană știe că partenerul său nu este de acord, motiv pentru care alege să ascundă cu bună știință acest comportament”. Infidelitatea financiară poate include achiziția unor produse sau servicii fără ca partenerul să știe, deschiderea în secret a unui cont personal în bancă sau deținerea tănuțită a unui card de credit (Junare & Patel, 2012).

Teoria Cuplului și a Finanțelor propusă de Archuleta (2008) ajută la o mai bună înțelegere a dinamicii dintre gestionarea defectuasă a finanțelor și conflict. Această teorie pleacă de la premisa majoră conform căreia dificultățile financiare și problemele de cuplu sunt interrelaționate, relația dintre cele două sisteme este circulară. Problemele financiare au un impact major asupra relației de cuplu, dar și dinamica relației își pune amprenta asupra sferei finanțelor. Acest lucru se întâmplă deoarece, pe de o parte, problemele financiare au drept rezultat creșterea numărului de conflicte și a intensității acestora, iar pe de altă parte, existența conflictelor între parteneri împiedică gestionarea eficientă a finanțelor. O altă premisă majoră a acestei teorii este aceea că anumiți factori contextuali și de mediu, reușiți într-un ecosistem, își pun amprenta asupra dinamicii circulare dintre finanțe și problemele de cuplu. Printre acești factori de mediu se regăsesc genul, vârsta, religia, comunitatea din care cuplul face parte, nivelul de educație, etnia, religia și economia.

Cu referire la relația directă dintre infidelitatea financiară și conflict, Jeanfreu și colaboratorii săi (2018) au specificat că persoanele care adoptă un astfel de comportament financiar au mai multe conflicte. Concomitent, aceiași autori au găsit anumite motive pentru care unii parteneri adoptă acest comportament financiar, printre care lipsa de încredere, abilitățile slabe de comunicare și chiar dorința de a evita conflictul.

Garbinsky și colaboratorii săi (2020) au preluat aceste constatări și au expus mai pe larg relația dintre infidelitatea financiară și conflict. Ei consideră că un conflict este rezultatul intersecției dintre comportamentul dorit de o persoană și cel dictat de o alta semnificativă pentru ei, respectiv partenerul romantic. De exemplu, partenerul romantic ar dori ca amândoi să economisească mai mulți bani, dar unul dintre ei sau ambii își doresc concomitent să își satisfacă anumite dorințe imediate. În acest caz, persoana are două alternative: să își îndeplinească dorința, în pofida dezaprobării partenerului, confruntându-se cu acesta, ori să își satisfacă acele capricii de moment, fără a ști persoana iubită. Oricare dintre cele două variante vine însă la pachet cu un conflict, dar în momente diferite: în primul caz, conflictul are loc la scurt timp după ce partenerul și-a făcut descoperite intențiile, iar în a doua situație conflictul survine după ce persoana înșelată află comportamentul ascuns al partenerului.

Toate aceste constatări izvorâte din analiza dinamicii dintre infidelitatea financiară, atașamentul, comunicarea și conflictul în cuplu au propulsat investigarea din cadrul acestui studiu. Principalele obiective ale acestei lucrări au fost verificarea efectelor de moderare a infidelității financiare asupra relațiilor dintre stilurile de atașament, respectiv comunicare și conflictul în relația de cuplu. Studiul propune, așadar, verificarea următoarelor ipoteze: (H1) Există o relație semnificativă și pozitivă între atașamentul nesecurizant (anxios și evitant) și conflictul în cuplu; (H2a) Există o relație negativă și semnificativă între comunicarea pozitivă și conflictul în cuplu; (H2b) Există o relație pozitivă și semnificativă între comunicarea negativă

și conflictul în cupluș (H3) Există o relație semnificativă și pozitivă între infidelitatea financiară și conflictul în cuplu, (H4) Infidelitatea financiară moderează relația dintre atașamentul nesecurizant (anxios și evitant) și conflictul în cuplu; (H5) Infidelitatea financiară moderează relația dintre comunicare (pozitivă și negativă) și conflictul în cuplu.

Metodă

Participanți

La studiu au luat parte 204 participanți, cu vârste cuprinse între 18 și 64 de ani. Dintre aceștia, 42,2% (N = 86) au vârsta cuprinsă între 18 și 24 de ani, 16,2% dintre participanți (N = 33) se încadrează în intervalul de vârstă 25-34, 11,8% (N = 24) au vârsta cuprinsă în intervalul 35-44, 21,1% (N = 43) dintre participanți se încadrează în următorul interval de vârstă, respectiv 45-54, iar restul de 7,8% (N = 16) au declarat că au vârsta cuprinsă în intervalul 55-64. În privința genului, 17,6% (N = 36) sunt de gen masculin, iar 82,4% (N = 168) de gen feminin. În ceea ce privește mediul de proveniență al participanților, 74,5% (N = 152) provin din mediul urban, iar 25,5% (N = 52) din mediul rural. Referitor la nivelul de studii, 1% (N = 2) dintre participanți au declarat că au absolvit doar clasele primare, 0,5% (N = 1) au spus că au terminat școala generală, 5,9% (N = 12) au spus că au absolvit studiile liceale de bază, 42,2% (N = 86) au absolvit liceul complet, 4,9% (N = 10) au terminat și o școală post-liceală, iar majoritatea participanților sunt absolvenți de studii superioare, 31,9% (N = 65) au absolvit studiile universitare de licență, iar restul de 13,7% (N = 28) studiile universitare de masterat. La întrebarea referitoare la statutul socioeconomic, 29,9% (N = 61) au declarat că au statutul de student, 46,1% (N = 94) sunt angajați, 12,7% (N = 26) sunt atât studenți, cât și angajați, 4,9% (N = 10) au specificat faptul că sunt liber profesioniști, în timp ce 4,4% (N = 9) sunt pensionari și doar 2% (N = 4) sunt șomeri.

Instrumente de cercetare

„*Experiences in close relationship – revised*” (Fraley *et al.*, 2000). Chestionarul măsoară două tipuri de atașament nesecurizant: anxios (18 itemi – „Îmi fac deseori griji că partenerul meu nu mă iubește cu adevărat”, „Îmi fac multe griji în legătură cu relațiile mele”) și evitant (18 itemi – „Prefer să nu fiu prea apropiat(ă) de partenerii romantici” sau „Îmi este dificil să-mi permit să depind de partenerii romantici”). La acest chestionar se răspunde cu ajutorul unei scale de tip Likert în 7 trepte, unde 1 înseamnă dezacord total, iar 7 acord total. Pentru a obține un scor pentru fiecare dimensiune, se calculează suma răspunsurilor itemilor eferenți acestora. 14 itemi sunt inversați. Scorurile mai ridicate înseamnă niveluri mai ridicate de atașament anxios sau evitant. Pentru dimensiunea atașament evitant, consistența internă este foarte bună, $\alpha = .89$, iar pentru dimensiunea atașament anxios consistența internă este excelentă, $\alpha = .91$.

„*Self-perceived Communication in the Couple Relationship*” (Iglesias-García *et al.*, 2019). Acest instrument măsoară două stiluri opuse de comunicare utilizate în relația de cuplu, respectiv stilul de comunicare pozitiv sau asertiv („De obicei, îmi exprim părerea și dorințele în fața partenerului meu”) și stilul de comunicare negativ sau agresiv („Când ne certăm, de obicei țiip la partenerul meu”). Persoanele care utilizează frecvent stilul de comunicare pozitiv sunt descrise ca fiind prietenoase, atente, cooperante, comunicative, purtând un mare respect față de partenerii lor și apelează deseori la autodezvăluire. În contrast, persoanele care

folosesc stilul de comunicare negativ tind să nu fie de acord cu partenerii lor în cea mai mare parte a timpului, minimalizează importanța experienței partenerilor lor, caută mereu conflicte și nu își exprimă în mod explicit dorințele și sentimentele. La acest chestionar se răspunde cu ajutorul unei scale Likert în 4 trepte, unde 1 înseamnă acord total, iar 4 dezacord total. Fiecare dimensiune este măsurată prin patru itemi. Un scor ridicat la comunicare pozitivă denotă faptul că persoana chestionată folosește în special comunicarea pozitivă în cadrul relației sale, iar un scor mare la comunicare negativă arată că persoana folosește preponderent strategii negative de comunicare. Coeficientul de consistență internă a acestui instrument pe ambele dimensiuni este ridicat: $\alpha = 0,74$ pentru comunicarea negativă, respectiv $0,79$ pentru comunicarea pozitivă.

„*Conflict Scale*” (Gordon & Chen, 2016). Acest instrument compus din șase itemi măsoară nivelul conflictului din cadrul relației de cuplu. Exemple de itemi sunt: „Partenerul meu și cu mine avem o mulțime de neînțelegeri”, „Sunt adesea iritat de partenerul meu”. La acest chestionar se răspunde cu ajutorul unei scale Likert în 7 trepte, unde 1 înseamnă dezacord total, iar 7 acord total. Scorul total se calculează prin media itemilor. Un scor ridicat indică un nivel crescut al conflictului în cuplu. Coeficientul de consistență internă a acestui instrument este ridicată, $\alpha = 0,83$.

„*Financial Infidelity Scale*” (Garbinsky *et al.*, 2020). Această scală măsoară predispoziția persoanelor la infidelitatea financiară. Scala conține 12 itemi, precum: „Prefer să păstrez confidențialitatea față de partenerul meu cu privire la veniturile mele” sau „Nu vreau ca partenerul meu să citească chitanțele mele de cumpărături, în cazul în care nu este de acord cu cheltuielile mele”. La acest chestionar se răspunde pe o scală de la 1 la 7, unde 1 înseamnă dezacord total, iar 7 acord total. Scorul total se calculează prin media răspunsurilor. Un scor ridicat înseamnă o tendință ridicată de a recurge la infidelitatea financiară. Consistența internă a acestui instrument este foarte ridicată, $\alpha = 0,86$.

Procedură

Datele au fost colectate cu ajutorul unui formular Google. În cadrul acestui formular a fost introdusă o întrebare prin care le-a fost cerut participanților să își dea acordul pentru a participa la cercetare, alături de întrebări referitoare la date socio-demografice, respectiv gen, vârstă, nivel de studii, ocupație și mediu de proveniență. Acest formular a fost distribuit pe rețeaua de socializare Facebook, pe diferite grupuri sau pagini. Timpul de completare a fost de aproximativ 15-20 de minute. Participarea la această cercetare a fost voluntară, iar subiecții chestionați nu au primit nicio recompensă în schimbul participării la acest studiu.

Analize statistice

Analizele descriptive, cele comparative și corelațiile au fost realizate în SPSS 20. Analizele comparative au fost făcute prin intermediul testelor T pentru eșantioane independente. Ipotezele 1-3 au fost testate prin intermediul corelațiilor Pearson. Ipoteza 4 a fost testată printr-o serie de analize de moderare, realizate cu ajutorul macro-ului Process 4.2 pentru SPSS, modelul 1.

Rezultate

Analize preliminare

Ca o primă analiză preliminară, au fost calculate media, abaterea standard, respectiv scorul minim și maxim obținut de participanți pentru fiecare variabilă și pentru fiecare dimensiune a lor. Rezultatele se pot vedea în tabelul 1.

Tabelul 1. *Media, abaterea standard, scorul minim și maxim obținut de participanți*

Variabila	Media	Abaterea standard	Scorul minim	Scorul maxim
Atașament anxios	52,50	22,93	18	122
Atașament evitant	49,39	20,01	18	122
Comunicare pozitivă	13,21	3,05	4	16
Comunicare negativă	9,06	3,33	4	16
Infidelitate financiară	32,97	15,55	12	84
Conflict	15,88	8,65	6	42

După aceasta, am folosit alte două teste parametrice pentru a realiza alte analize preliminare. Pentru început, a fost utilizat testul t pentru eșantioane independente pentru a vedea dacă există diferențe între media participanților de gen masculin și media participanților de gen feminin în ceea ce privește scorul la toate variabilele folosite în această lucrare. Pentru dimensiunea atașament anxios, $t(202) = 1,33$, $p = 0,18 > 0,05$, motiv pentru care nu există diferențe semnificative între participanții de gen masculin și cei de gen feminin în ceea ce privește media la variabila atașament anxios. În schimb, pentru dimensiunea atașament evitant, $t(202) = 3,12$, $p = 0,002 < 0,05$, ceea ce înseamnă că există diferențe semnificative între participanții de gen feminin și cei de gen masculin, în sensul că media participanților de gen masculin ($M = 58,66$, $SD = 19,80$) este semnificativ mai mare decât media participanților de gen feminin ($M = 47,41$, $SD = 19,55$). La variabila comunicare, nu există diferențe semnificative între participanții de gen masculin și cei de gen feminin nici pe dimensiunea comunicare pozitivă, $t(202) = -1,36$, $p = 0,17 > 0,05$, nici pe dimensiunea comunicare negativă, $t(202) = 1,51$, $p = 0,13 > 0,05$. În schimb, pentru variabila infidelitate financiară, $t(202) = 2,96$, $p = 0,003 < 0,05$, ceea ce înseamnă că există diferențe semnificative între media participanților de gen feminin și media participanților de gen masculin, în sensul că media participanților de gen feminin ($M = 31,50$, $SD = 15,47$) este semnificativ mai mică decât media participanților de gen masculin ($M = 39,80$, $SD = 14,25$). La variabila dependentă, $t(202) = 1,95$, $p = 0,0053 > 0,05$, ceea ce înseamnă că există diferențe marginal semnificative între media participanților de gen feminin și media participanților de gen masculin, în sensul că media participanților de gen masculin ($M = 18,41$, $SD = 7,97$) este semnificativ mai mare decât media participanților de gen feminin ($M = 15,33$, $SD = 8,71$).

În paralel cu corelațiile care au rolul de a testa ipotezele acestei lucrări, au fost efectuate și corelații între vârsta participanților și fiecare variabilă a studiului. Corelații pozitive și semnificative statistic, dar slabe, s-au obținut între vârstă și atașamentul evitant ($r = 0,15$, $p = 0,03$) și între vârstă și infidelitate financiară ($r = 0,27$, $p = 0,00$).

Testarea ipotezelor

După efectuarea analizelor preliminare, a fost utilizată corelația Pearson pentru a vedea dacă există o legătură între cele trei variabile independente, respectiv atașamentul, comunicarea, infidelitatea financiară și variabila dependentă, conflictul. Rezultatele se regăsesc în tabelul 2.

Ipoteza 1

După cum se poate observa, relația dintre atașamentul anxios și conflict este pozitivă și arată o legătură puternică între variabile ($r = 0,56$, $p < 0,001$). Astfel, H1.a) este confirmată. De asemenea, relația dintre atașamentul evitant și conflict este pozitivă, semnificativă și arată o legătură puternică între variabile ($r = 0,62$, $p < 0,001$), motiv pentru care și Ipoteza H1.b) este confirmată.

Tabelul 2. Corelațiile dintre variabilele studiului

Variabile	1	2	3	4	5	6	
1. Atașament anxios	–	0,47**	-0,41**	0,18**	0,47**	0,56**	
2. Atașament evitant		–	-0,0**	0,32**	0,48**	0,62**	
3. Comunicarea pozitivă			–	-0,24**	-0,47**	-0,60**	
4. Comunicarea negativă				–	0,20**	0,41**	
5. Infidelitate financiară					–	0,53**	
6. Conflict						–	

Notă: N = 204; * $p < .05$; ** $p < .01$.

Ipoteza 2

Între comunicarea pozitivă și conflict există o legătură semnificativă și negativă, de nivel ridicat ($r = -0,60$, $p < 0,001$). Astfel, ipoteza 2a) este susținută de rezultatele obținute. Ipoteza 2b este și ea confirmată. Există o relație semnificativă și pozitivă între comunicarea negativă și conflict: Rezultatele indică o legătură medie între variabile ($r = 0,41$, $p < 0,001$).

Ipoteza 3

De asemenea, s-a confirmat și H3. Rezultatele obținute arată că există o relație semnificativă, pozitivă și puternică între infidelitatea financiară și conflictul în cuplu ($r = 0,53$, $p < 0,001$).

Ipoteza 4

Ulterior am utilizat modelul 1 din extensia Process pentru SPSS, unde am verificat rolul moderator al infidelității financiare în relațiile dintre atașamentul nesecurizant, respectiv comunicare și conflictul în cuplu. În cazul interacțiunilor dintre atașamentul anxios ($b = 0,001$, $p = 0,41$), respectiv evitant ($b = 0,001$, $p = 0,76$) și infidelitatea financiară, acestea nu au fost asociate semnificativ conflictului în cuplu. De asemenea, interacțiunea dintre comunicarea negativă și infidelitatea financiară nu a fost asociată semnificativ conflictului în cuplu ($b = -0,003$, $p = 0,70$). Totuși, în cazul interacțiunii dintre comunicarea pozitivă și infidelitatea financiară, relația acesteia cu conflictul a fost una marginal semnificativă ($b = 0,01$, $p = 0,09$). Legătura dintre comunicarea pozitivă și conflictul în cuplu este semnificativă și negativă la

niveluri scăzute ($b = -1,59$, $p < 0,001$), medii ($b = -1,36$, $p < 0,001$) și ridicate ($b = -1,13$, $p < 0,001$) a infidelității financiare. Totuși, aceasta devine mai slabă pe măsură ce scorurile la infidelitate financiară cresc (vezi figura 1).

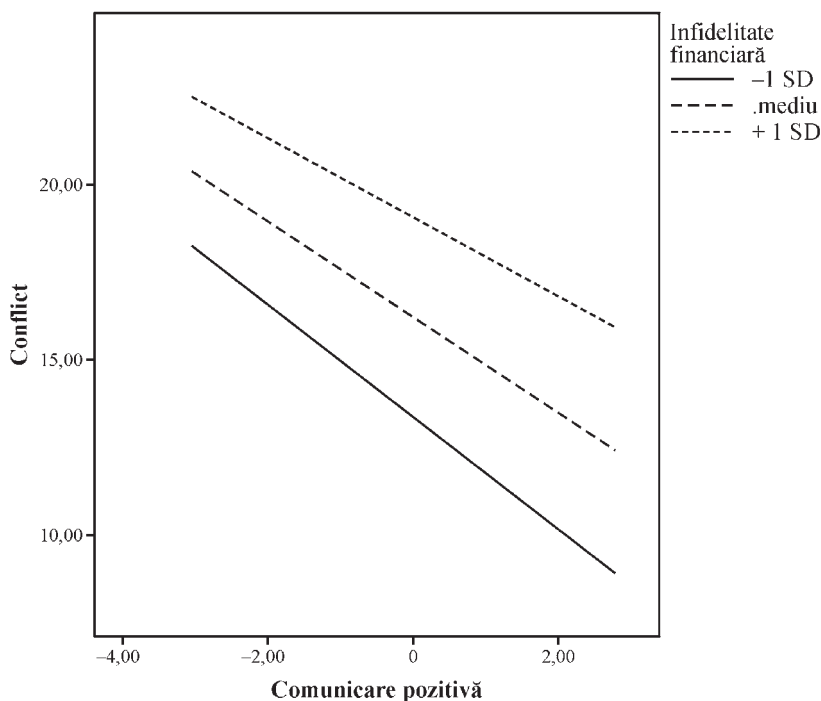

Figura 1. Efectul moderator al infidelității financiare asupra relației dintre comunicarea pozitivă și conflict

Discuții

Studiul prezent are ca obiective studierea relației dintre atașamentul nesecurizant, comunicarea în cuplu și conflict. De asemenea, o altă legătură pe care lucrarea de față o abordează, mai puțin evidențiată în literatura de specialitate, este cea dintre infidelitatea financiară și conflict. În final, au fost verificate două efecte de interacțiune noi, neabordate până acum de alți autori.

Atașamentul nesecurizant a corelat pozitiv și semnificativ cu nivelul conflictului în cuplu. După cum a afirmat Besharat (2003), persoanele cu un stil nesigur de atașament au mai multe conflicte în relația de cuplu comparativ cu acele cupluri formate din parteneri cu un atașament sigur. În cazul persoanelor cu un stil de atașament anxios, acest lucru se întâmplă deoarece, având o teamă mult prea mare că vor fi respinși și abandonați, ele tind să se centreze mult prea mult pe propria persoană, minimalizează importanța celor spuse de partenerul lor și adoptă comportamente coercitive, care dăunează relației de cuplu (Brassard *et al.*, 2009). Aceste persoane pot ajunge ușor la victimizare, intră într-o poziție defensivă, întrucât consideră că nu sunt suficient de bine înțelese de partenerul lor, deoarece acesta nu le răspunde într-un mod prielnic sentimentelor și dorinței lor de apropiere. Participanții cu un stil de atașament anxios interpretează orice mică distanțare a partenerului lor ca fiind un semnal de alarmă,

motiv pentru care sunt mereu alertate și inițiază mai multe conflicte pe această temă. Deși susțin că își iubesc partenerul și că își doresc ca relația să prospere, în multe circumstanțe persoana anxioasă își învinovățește partenerul și nu acceptă că vina poate fi și a lor într-o oarecare măsură. Din această cauză, se creează un cerc vicios, motiv pentru care rata conflictelor crește. Aceste constatări întăresc și mai mult rezultatele anterioare, care arată că există o relație pozitivă între atașamentul anxios și conflict, după cum susțin și datele prezentei cercetări.

Legătura dintre atașamentul evitant și conflict este oarecum diferită față de relația expusă anterior. Astfel, după cum au constatat tot Brassard și colaboratorii săi (2009), persoanele cu un stil de atașament evitant de obicei evită conflictele, deoarece acestea îi invită la autodezvăluire, iar evitanții consideră că aceasta din urmă le amenință independența. De aceea, ei tind să se retragă prematur din cadrul conflictului. Acest comportament dăunează foarte mult relației deoarece partenerii unei persoane evitante nu ajung să cunoască suficient de bine persoana de lângă ei, nu îi vor cunoaște punctul de vedere și nici adevăratele intenții. Din această cauză, partenerii persoanelor evitante pot ajunge să creadă că vina este în totalitate a lor, deși nu întotdeauna acest lucru este valabil. De asemenea, persoanele evitante se pot retrage din conflict deoarece nu suportă să li se atragă atenția asupra comportamentului lor mult prea distant și rezervat, întrucât consideră că felul lor de a fi este normal și că partenerul lor este mult prea „lipicios”.

Comunicarea pozitivă a fost asociată negativ conflictului în cuplu. Această legătură negativă dintre comunicarea pozitivă și conflict este pusă în lumină de constatările cercetătorilor Sanchez-Arragon și Granillo-Velasco (2021). Ei consideră că, pe de o parte, persoanele care folosesc strategii de comunicare pozitivă manifestă multă căldură și afecțiune în discuțiile cu partenerul lor, iar pe de altă parte, reușesc să empatizeze cu acesta, să se identifice cu cognițiile și emoțiile lui și nu îl judecă, motiv pentru care nivelul conflictului scade în intensitate. Astfel, putem extrage de aici un alt avantaj al persoanelor care folosesc preponderent comunicarea pozitivă, și anume că utilizează ascultarea activă, acordând multă atenție celor spuse de partener, considerând că principalul ingredient al unei bune comunicări îl constituie înțelegerea integrală a opiniilor, nemulțumirilor, emoțiilor și sentimentelor acestuia. Pe scurt, nu se poate rezolva într-un mod eficient un conflict dacă nu este înțeleasă și perspectiva celuilalt. De asemenea, în conformitate cu constatările lui Karahan (2009), folosirea frecventă a comunicării pozitive ajută persoana să conștientizeze că nu este necesar ca de fiecare dată când are o nemulțumire să recurgă la conflict. Mai mult, acest conflict este preîntâmpinat deoarece persoana comunică asertiv cu partenerul său de fiecare dată când apare o mică neînțelegere, la scurt timp după aceasta și nu după un timp îndelungat și cu o revărsare violentă a sentimentelor.

Din contră, comunicarea negativă a fost asociată unui nivel mai ridicat de conflict. Tam și colaboratorii săi (2011) au descoperit într-o cercetare de-a lor că persoanele cărora le lipsesc abilitățile de comunicare apelează la strategii distructive de rezolvare a conflictelor și apelează mult mai des la terapie maritală. Două strategii distructive amintite și de către Putnam și Wilson (1982) sunt controlul și evitarea confruntării. Prima corespunde situației în care persoana ia în considerare doar perspectiva proprie, iar cea de-a doua este sinonimă cu evitarea. Astfel, o persoană care nu utilizează ascultarea activă și nu are dezvoltate abilitățile de comunicare nu reușește să soluționeze un conflict, ci mai degrabă îl adâncește. Acest lucru se întâmplă deoarece partenerul lor se va arăta iritat de atitudinea lui mult prea egocentrică sau dimpotrivă, mult prea glaciară, iar asta va amplifica și mai mult intensitatea conflictului. Acest comportament al partenerului îi întărește și mai mult credința persoanei care nu are dezvoltate abilitățile de comunicare că nu este deloc înțeleasă de partenerul său. Aceasta se poate ofensa și mai mult și poate ajunge chiar să folosească stiluri aflate la polul negativ

extrem al comunicării, ca de exemplu stilul expresiv-violent-instrumental (Granillo-Velasco & Sanchez-Aragon, 2021). Astfel, este limpede motivul pentru care comunicarea negativă corelează pozitiv cu conflictul.

După cum am mai afirmat pe parcursul lucrării, relația dintre infidelitatea financiară și conflict nu a fost intens studiată. Rezultatele curente arată o asociere pozitivă între cele două. Jeanfreu și colaboratorii săi (2018) confirmă această legătură și afirmă faptul că unele persoane apelează la acest comportament financiar tocmai datorită faptului că își doresc să evite conflictul. Alți cercetători (Garbinsky *et al.*, 2020) completează această constatare și afirmă faptul că persoanele infidele financiar reușesc să evite doar temporar conflictul, în niciun caz definitiv. Acest lucru se întâmplă deoarece conflictul survine după ce comportamentul ascuns este descoperit de partenerul înșelat. Mai mult, conflictul se amplifică dacă există probe care o incriminează pe persoana infidelă financiar, dar aceasta tot continua să nege. Astfel de probe pot fi: descoperirea unui card de credit secret, a unui bon de cumpărături care conține o achiziție care nu se afla pe lista de cumpărături a celor doi parteneri sau chiar descoperirea unui obiect misterios în casă despre care unul din parteneri nu știa înainte. Cu toate acestea, conflictul se poate diminua dacă partenerul infidel își recunoaște greșeala și apoi dovedește constant că a abandonat vechile obiceiuri distructive.

În final, infidelitatea financiară a moderat relația dintre comunicarea pozitivă și conflict, atenuând-o. La un nivel ridicat de infidelitate financiară, asocierea dintre comunicarea pozitivă și conflict rămâne semnificativă, dar devine mai slabă. Studii anterioare au arătat că infidelitatea financiară este asociată cu o satisfacție în cuplu mai scăzută, dar și cu o căutare mai intensă a informațiilor financiare ale partenerilor (Joseph & Peetz, 2025). Mai mult, indivizii s-ar simți mai supărați și mai puțin dispuși să își susțină partenerii dacă ei ar fi implicați în acte de infidelitate financiară (Mong *et al.*, 2021). Cu alte cuvinte, oamenii care dau dovadă de mai multe comportamente de infidelitate financiară se bucură mai puțin de pe urma beneficiilor aduse de către abilitățile lor bune de comunicare, deoarece infidelitatea financiară îi predispune atât pe ei, cât și pe partenerii lor la comportamente generatoare de conflict. Totuși, restul relațiilor de moderare nu au fost semnificative. Deși infidelitatea financiară, atașamentul nesigur și comunicarea negativă sunt asociate separat cu un nivel mai ridicat al conflictului în cuplu, infidelitatea financiară nu pare să accentueze legătura negativă a celorlalte variabile cu conflictul. Cu toate acestea, rezultatele actuale aduc dovezi importante care indică efectul negativ adus de infidelitatea financiară în relația de cuplu.

Implicații practice

Rezultatele prezentului studiu pot fi un punct de plecare pentru intervențiile psihoterapeutice de cuplu și familie cu scopul realizării a trei obiective principale: îmbunătățirea abilităților de comunicare, atenuarea efectelor negative ale atașamentului nesecurizant și optimizarea strategiilor de management financiar. În privința realizării primului obiectiv, este recomandată implementarea unor programe de comunicare care au drept scop stabilirea unei comunicări pozitive între parteneri, bazată pe ascultare activă, respect necondiționat, un nivel ridicat al empatiei (Korobov, 2023) și transmiterea mesajului într-un mod asertiv (Moss *et al.*, 2021). De asemenea, este recomandat ca programele de intervenție să fie inițiate înainte ca cei doi parteneri să devină o familie (Huan & Zheng, 2017). În ceea ce privește numărul optim de ședințe, meta-analiza lui JavadiVala și a colaboratorilor săi (2021) indică faptul că, în general, programele de îmbunătățire ale comunicării includ un număr de ședințe care se situează în intervalul 3-12.

În ceea ce privește stilul de atașament, știința acestuia a permis terapeuților accesul la o paletă largă de abordări care să faciliteze eliminarea tiparelor negative de interacțiune și crearea unei legături sigure de atașament care sporește nivelul fericirii și al bunăstării subiective. Una dintre aceste abordări este Terapia centrată pe emoții (EFT), care își propune să reducă ciclicitatea negativă ce se stabilește între doi parteneri cu un atașament nesecurizant, în contextul în care comportamentul unui partener este un trigger puternic pentru celălalt. Reducerea ciclicității negative are drept scop principal diminuarea impactului negativ al cererilor furioase și insistente urmate de blocajul defensiv, cu alte cuvinte, se urmăresc înlănzirea urmăritorului și reangajarea evitantului, astfel încât legătura lor să parcurgă un proces de reorganizare emoțională care să culmineze cu consolidarea celor învățate (Johnson, 2018).

Referitor la managementul financiar, se recomandă ca intervențiile din acest domeniu să aibă în vedere realizarea a două obiective principale: creșterea calității relației și stabilirea unor scopuri financiare comune. Cele două obiective sunt în strânsă legătură, întrucât s-a constatat că managementul financiar defectuos este puternic corelat cu insatisfacția relațională. De asemenea, la fel de semnificativă este și adoptarea unor valori comune cu privire la finanțe (Falconier *et al.*, 2023). Atunci când valorile despre bani ale celor doi parteneri sunt ireconciliabile, terapeutul se poate concentra pe intervenții care vizează sporirea respectului reciproc și ascultarea activă a opiniilor celuilalt partener. În plus, o altă intervenție importantă constă în evaluarea rolurilor financiare pe care partenerii și le asumă în cadrul relației. Această evaluare nu este deloc lipsită de importanță, întrucât asumarea unui rol financiar care nu este pe placul persoanei ori incompetența de a-l îndeplini într-un mod corespunzător afectează în mod deosebit calitatea relației de cuplu care, la rândul ei, dă naștere stresului financiar și înlesnește apariția infidelității financiare (Archuleta, 2013).

Limite

O primă limită a acestei lucrări ar fi că nu este egală distribuția de gen. Doar 36 de persoane de gen masculin au completat această cercetare. De asemenea, tot în ceea ce privește lotul chestionat, aproape jumătate dintre participanți (42,2%) au vârsta cuprinsă în intervalul 18-24 de ani. Acest aspect s-ar putea datora faptului că datele au fost colectate prin distribuirea chestionarului pe rețele de socializare și este binecunoscut faptul că acestea sunt mai mult frecventate de populația tânără decât de populația matură. Pe de altă parte, în grupurile în care a fost distribuit chestionarul au acces preponderant studenții și absolvenții de studii universitare. Totodată, o altă limită a acestui studiu ar fi aceea că este un studiu transversal, iar culegerea datelor s-a realizat online.

Concluzii

Prezenta lucrare a verificat anumite relații evidențiate până la momentul actual de alte studii, precum corelațiile dintre stilurile de atașament nesecurizant, comunicarea pozitivă, comunicarea negativă și conflict. Toate aceste relații au primit suport empiric în cadrul prezentei cercetări. Infidelitatea financiară este însă un concept nou care a fost mai puțin studiat, dar care pune în lumină rezultate valoroase care pot fi utilizate atât în cadrul psihoterapiei de cuplu și familie, cât și în alte cercetări empirice. De asemenea, a fost încercată surprinderea unor legături noi între variabile, de exemplu, efectul moderator al infidelității financiare. Aceasta a moderat relația dintre comunicarea pozitivă și conflict. Rezultatele au arătat că

atașamentul nesecurizant, comunicarea în cuplu și infidelitatea financiară se asociază în mod distinct conflictului în cuplu, dar și că infidelitatea financiară poate modula relațiile dintre comunicarea pozitivă și conflict.

Abstract. The main objectives of this research were to highlight the relationship between romantic attachment and couple conflict, between communication and couple conflict, and the link between financial infidelity and couple conflict. Two other objectives were to study the interaction effects between communication and financial infidelity on conflict, and between attachment and financial infidelity on conflict. The measurement scales used in this study were Experiences in close relationship-revised (Fraley et al., 2000), Self-perceived Communication in the Couple Relationship (Iglesias-García et al., 2019), FI-Scale (Garbinsky et al., 2020) and Conflict Scale (Gordon & Chen, 2016). In this study, 204 participants aged 18-64 years were included, 17.6% (N = 36) of them were male and 82.4% (N = 168) were female. The results indicate that there is a positive and significant relationship between anxious attachment, avoidant attachment, negative communication, financial infidelity and conflict, and a significant and negative relationship between positive communication and conflict. Financial infidelity does not moderate the relationship between attachment and conflict, nor that between negative communication and conflict. However, the interaction between positive communication and financial infidelity had a marginally significant association with conflict. Thus, it can be considered that financial infidelity, couple communication and attachment styles have distinct patterns of manifestation and are in distinct relationships with couple conflict.

Keywords: avoidant attachment, anxious attachment, couple communication, financial infidelity, couple conflict

Résumé. Les principaux objectifs de cette recherche étaient de mettre en évidence la relation entre l'attachement romantique et les conflits de couple, entre la communication et les conflits de couple, et le lien entre l'infidélité financière et les conflits de couple. Deux autres objectifs étaient d'étudier les effets d'interaction entre la communication et l'infidélité financière sur les conflits, et entre l'attachement et l'infidélité financière sur les conflits. Les échelles de mesure utilisées dans cette étude étaient les Expériences dans les relations étroites révisées (Fraley et al., 2000), la Communication auto-perçue dans la relation de couple (Iglesias-García et al., 2019), l'Échelle FI (Garbinsky et al., 2020) et l'Échelle de conflit (Gordon & Chen, 2016). Dans cette étude, 204 participants âgés de 18 à 64 ans ont été inclus, 17,6% (N = 36) d'entre eux étaient des hommes et 82,4% (N = 168) étaient des femmes. Les résultats indiquent une relation positive et significative entre l'attachement anxieux, l'attachement évitant, la communication négative, l'infidélité financière et les conflits, ainsi qu'une relation significative et négative entre la communication positive et les conflits. L'infidélité financière ne modère pas la relation entre l'attachement et les conflits, ni celle entre la communication négative et les conflits. Cependant, l'interaction entre la communication positive et l'infidélité financière présente une association marginalement significative avec les conflits. Ainsi, nous pouvons considérer que l'infidélité financière, la communication de couple et les styles d'attachement se manifestent différemment et entretiennent des relations distinctes avec les conflits de couple.

Mots-clés: attachement évitant, attachement anxieux, communication de couple, infidélité financière, conflits de couple

Referințe bibliografice

- Ali, M.A.L., & Chethiyar, S.D.M. (2024). Exploring Relationship Break-up and its Effect on Mental Health in Punjab Pakistan. *Pakistan Research Journal of Social Sciences*, 3(3).
- Alonso Ferrés, M., Valor-Segura, I., & Expósito, F. (2019). Couple conflict-facing responses from a gender perspective: Emotional intelligence as a differential pattern. <https://doi.org/10.5093/pi2019a9>

- Archuleta, K.L. (2008). *The impact of dyadic processes and financial management roles on farm couples*. Kansas State University.
- Archuleta, K.L. (2013). Couples, money, and expectations: Negotiating financial management roles to increase relationship satisfaction. *Marriage & Family Review, 49*(5), pp. 391-411. <https://doi.org/10.1080/01494929.2013.766296>
- Ben-Ari, R., & Hirshberg, I. (2009). Attachment styles, conflict perception, and adolescents' strategies of coping with interpersonal conflict. *Negotiation Journal, 25*(1), pp. 59-82. <https://doi.org/10.1111/j.1571-9979.2008.00208.x>
- Besharat, M.A. (2003). Parental perfectionism and children's test anxiety. *Psychological reports, 93*(3_suppl), pp. 1049-1055. <https://doi.org/10.2466/pr0.2003.93.3f.1049>
- Bonache, H., Gonzalez-Mendez, & R., Krahé, B. (2019). Adult attachment styles, destructive conflict resolution, and the experience of intimate partner violence. *Journal of Interpersonal Violence, 34*(2), pp. 287-309. doi: 10.1177/0886260516640776.
- Brassard, A., Lussier, Y., & Shaver, P.R. (2009). Attachment, perceived conflict, and couple satisfaction: Test of a mediational dyadic model. *Family Relations, 58*(5), pp. 634-646. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2009.00580.x>
- Carter, K.R., Knox, D., & Hall, S.S. (2018). Romantic breakup: Difficult loss for some but not for others. *Journal of Loss and Trauma, 23*(8), pp. 698-714. <https://doi.org/10.1080/15325024.2018.1502523>
- Collins, B.N. (2023). *The Effects of Secure, Ambivalent, and Avoidant Attachment Styles on Number of Codependent Behaviors and Relationship Satisfaction*. Liberty University.
- Falconier, M.K., Kim, J., & Lachowicz, M.J. (2023). Together – A couples' program integrating relationship and financial education: A randomized controlled trial. *Journal of Social and Personal Relationships, 40*(1), pp. 333-359. <https://doi.org/10.1177/02654075221118816>
- Feeney, J.A., & Karantzas, G.C. (2017). Couple conflict: insights from an attachment perspective. *Current Opinion in Psychology, 13*, pp. 60-64. doi:10.1016/j.copsyc.2016.04.017
- Feeney, J., & Fitzgerald, J. (2019). Attachment, conflict and relationship quality: laboratory-based and clinical insights. *Current Opinion in Psychology, 25*, pp. 127-131. doi:10.1016/j.copsyc.2018.04.002
- Fraley, R.C., Waller, N.G., & Brennan, K.A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of personality and social psychology, 78*(2), 350. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.350>
- Garbinsky, E.N., Gladstone, J.J., Nikolova, H., & Olson, J.G. (2020). Love, lies, and money: Financial infidelity in romantic relationships. *Journal of Consumer Research, 47*(1), pp. 1-24. <https://doi.org/10.1093/jcr/ucz052>
- González-Ortega, E., Orgaz, B., Vicario-Molina, I., & Fuertes, A. (2021). Adult attachment, conflict resolution style and relationship quality among Spanish young-adult couples. *The Spanish Journal of Psychology, 24*, e5. <https://doi.org/10.1017/SJP.2021.4>
- Gordon, A.M., & Chen, S. (2016). Do you get where I'm coming from? Perceived understanding buffers against the negative impact of conflict on relationship satisfaction. *Journal of personality and social psychology, 110*(2), 239. doi:10.1037/pspi0000039
- Gottman, J.M., & Silver, N. (1999). *The seven principles for making marriage work: A practical guide from the country's foremost relationship expert*. New York: Three Rivers Press.
- Granillo-Velasco, A.D., & Sánchez-Aragón, R. (2021). Communication Styles and Marital Satisfaction in the Couple with Diabetes. *Diabetes and Couples: Protective and Risk Factors*, pp. 161-183. doi:10.1007/978-3-030-68498-3_8
- Gray, J.S., Ozer, D.J., & Rosenthal, R. (2017). *Goal conflict and psychological well-being: A meta-analysis*. *Journal of Research in Personality, 66*, pp. 27-37. doi:10.1016/j.jrp.2016.12.003
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), pp. 511-524. doi:10.1037/0022-3514.52.3.511
- Huan, L., & Zheng, P.Z. (2017). Increasing communication skills and its psychological effects on reducing couples' problems. *International Research Journal of Management Sciences, 4*(1), pp. 86-94.

- Iglesias García, M.T., Urbano Contreras, A., & Martínez González, R.A. (2019). Scale of Self-perceived Communication in the Couple Relationship (SCCR). *Anales De Psicología*, 35. <https://doi.org/10.6018/analesps.35.2.334451>
- Javadivala, Z., Allahverdipour, H., Asghari Jafarabadi, M., Azimi, S., Gilani, N., & Chattu, V.K. (2021). Improved couple satisfaction and communication with marriage and relationship programs: are there gender differences? – a systematic review and meta-analysis. *Systematic Reviews*, 10, pp. 1-14. doi:10.1186/s13643-021-01719-0
- Jeanfreau, M.M., Noguchi, K., Mong, M.D., & Stadthagen-Gonzalez, H. (2018). Financial infidelity in couple relationships. *Journal of Financial Therapy*, 9(1), 1. doi:10.4148/1944-9771.1159
- Johnson, S. (2019). Attachment in action – changing the face of 21st century couple therapy. *Current opinion in psychology*, 25, 101-104. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2018.03.007>
- Joseph, M., & Peetz, J. (2025). Hide and Seek with Finances: Financial Infidelity and Financial Snooping in Relationships. *Journal of Family and Economic Issues*, 46(1), pp. 122-135. <https://doi.org/10.1007/s10834-024-09988-2>
- Junare, S.O., & Patel, F.M. (2012). Financial infidelity – secret saving behavior of the individual. *Journal of Business Management and Social Sciences Research*, 1(2), pp. 40-44.
- Karahan, T.F. (2009). The effects of a couple communication program on the conflict resolution skills and active conflict tendencies of Turkish couples. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 35(3), pp. 220-229. doi:10.1080/00926230802716344
- Korobov, N. (2023). A discursive approach to young adult romantic couples use of active listening to manage conflict during natural everyday conversations. *International Journal of Listening*, 37(3), pp. 227-241. <https://doi.org/10.1080/10904018.2022.2082970>
- Liang, E., & Feiring, C. (2020). Break-up anxiety in conflict narratives told by emerging adult couples. *Journal of Relationships Research*, 11, e8. <https://doi.org/10.1017/jrr.2020.8>
- Meyer, D., & Sledge, R. (2022). The relationship between conflict topics and romantic relationship dynamics. *Journal of Family Issues*, 43(2), pp. 306-323. <https://doi.org/10.1177/0192513X21993856>
- Mong, M.D., Stadthagen-Gonzalez, H., Noguchi, K., & Jeanfreau, M.M. (2021). When your partner cheats: Financial infidelity in committed couples. *Journal of Financial Therapy*, 12(1), pp. 127-143. <https://doi.org/10.4148/1944-9771.1248>
- Moss, J.G., Firebaugh, C.M., Morgan, S.M., Moss, J.G., & Firebaugh, C.M. (2021). Assertiveness, self-esteem, and relationship satisfaction. *International Journal of Arts and Social Science*, 4(2), pp. 235-245.
- Norona, J.C., & Welsh, D.P. (2017). Romantic relationship dissolution in emerging adulthood: Introduction to the special issue. *Emerging Adulthood*, 5(4), pp. 227-229.
- Overall, N.C., & McNulty, J.K. (2017). What type of communication during conflict is beneficial for intimate relationships?. *Current opinion in psychology*, 13, pp. 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.03.002>
- Pietromonaco, P.R., Greenwood, D., & Barrett, L.F. (2004). Conflict in Adult Close Relationships: An Attachment Perspective. In W.S. Rholes, J.A. Simpson (Eds.), *Adult attachment: Theory, research, and clinical implications* (pp. 267-299). Guilford Publications.
- Putnam, L.L., & Wilson, C.E. (1982). Communicative Strategies in Organizational Conflicts: Reliability and Validity of a Measurement Scale. *Annals of the International Communication Association*, 6(1), pp. 629-652. doi:10.1080/23808985.1982.1167851
- Sirait, A.D., & Salam, N.E. (2020). Family Communication in Mixed Marriage Couples Between Indonesia-Australia. *International Journal of Media and Communication Research (IJMCR)*, 1(2), pp. 24-33.
- Tam, C.L., Lee, T.H., Foo, Y.C., & Lim, Y.M. (2011). Communication skills, conflict tactics and mental health: A study of married and cohabitating couples in Malaysia. *Asian social science*, 7(6), pp. 79-87. doi:10.5539/ass.v7n6p79
- Wagner, A., Mosmann, C.P., Scheeren, P., & Levandowski, D.C. (2019). Conflict, conflict resolution and marital quality. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 29. doi:10.1590/1982-4327e2919

IV. ISTORIA SOCIALĂ
A ȘTIINȚELOR SOCIALE/
L'HISTOIRE SOCIALE
DES SCIENCES SOCIALES

Métaphores et symboles de l'envol: leurs potentialités phénoménologiques de transpositions, déclinaisons et applications, en psychologie et psychopathologie de l'expression (Hommage à Zéna et Robert Helman)

*Jean-Marie Barthelemy*¹

En raison d'un contexte de préparation particulièrement complexe, il me sera impossible de répondre aujourd'hui, avec tout l'engagement que j'aurais souhaité, à la délicate initiative de Camelia Puzdriac qui m'a fait découvrir ce colloque et mis en relation avec son organisatrice Anamaria Ciubara. Je les remercie vivement toutes deux pour leur précieuse sollicitation. En accord avec ce quotidien de nos aventures de recherche et pratique cliniques embarquées avec nos existences, une fois de plus je ne me suis pas contenté de maudire une conjoncture défavorable mais efforcé de trouver une voie inventive et résolutive pour l'ouvrir à une opportunité actuelle et une promesse de retour vers le futur.

Dès ma formation initiale de psychopathe, une croisée de deux trajectoires, la mienne encore adolescente et une autre de maturité, a promu une rencontre déterminante pour la suite de ma vie professionnelle et personnelle où la Roumanie jouait déjà à mon insu une partition en sourdine. Ensemble, Zéna Helman et moi, «boboci» de part et d'autre, chacun à sa place et dans des rôles aussi asymétriques que complémentaires, nous effectuions notre première entrée à l'université de Lille au début d'une année mouvementée clôturée en fanfare par la petite révolution de mai 1968.

Ce n'est que bien plus tard que j'appris que Zéna Jolles, fille de commerçants de la ville de Galați en Roumanie où elle était née, s'en était éloignée pour mener des études universitaires à Paris. En 1931, à l'occasion d'un bal de la communauté juive de cette cité roumaine dont ils étaient tous deux issus, elle avait rencontré Robert Helman, étudiant en droit à Paris lui aussi, dont le père était propriétaire d'une distillerie d'alcool et constructeur du premier cinéma de Galați dénommé *Le Paris*. Zéna et Robert se retrouvèrent une dernière fois pour un bref aller-retour entre Paris et Galați où ils se marièrent en 1936 au sein de la communauté

1. Université Savoie Mont Blanc; jeanmariebarthelemy@gmail.com. Intervenție la Conferința Europeană de Psihiatrie și Sănătate Mintală „Galația” 2024.

familiale. Vite rattrapés par l'occupation nazie, ils se réfugièrent à Barcelone pendant toute la durée de l'occupation: c'est dans cette ville que Zéna exerça sa première activité d'«assistante psychologue» tandis que Robert faisait éclore son talent d'artiste peintre nourricier.

Dès son retour en France, en 1945, Zéna Helman reprend ses études et travaille auprès d'Henri Wallon à la consultation du Laboratoire de Psychobiologie de l'Enfant, une collaboration qu'elle maintiendra jusqu'à la mort de celui-ci en 1962. À partir de 1948 elle mène, dans le service neurochirurgical de l'Hôpital Sainte-Anne à Paris, des études psychopathologiques en connexion avec l'électroencéphalogramme auquel elle se forme, qui s'inscriront bientôt dans le cadre du Centre National de la Recherche Scientifique de 1950 à 1967 et déboucheront sur sa double thèse soutenue en 1959. Élève d'Eugène Minkowski et de Françoise Minkowska, elle dirigera, à la mort de cette dernière, le «Groupe de recherche et d'enseignement Françoise Minkowska» durant la même période. Elle quittera ces responsabilités en raison de sa nomination comme Professeur de psychopathologie à l'Université de Lille où elle crée et développe pendant dix ans cet enseignement, de 1967 jusqu'à sa retraite. Son activité de recherche n'en continue pas moins, à partir de 1978, dans le cercle d'un groupe d'anciens élèves dont elle dirige et suit avec une attention soutenue les thèses et travaux; ensemble ils fondent en 1993 la *Société Internationale de Psychopathologie Phénoméno-structurale* qui tiendra son premier colloque international conjointement avec celui de l'Association Brésilienne du Rorschach en 1997, un an avant sa mort.

Chargé et surtout responsable à plus d'un titre de cette lourde et riche «anamnèse», je n'ai pu me soustraire à une présence toute récente sur place à São Paulo d'un grand colloque du trentième anniversaire de la fondation de cette Société brésilienne du Rorschach et des Méthodes Projectives, une des variables d'ajustement qui m'a dérouter d'une pleine participation à cette conférence de Galați 2024 et auquel je n'ai pu m'associer qu'à distance kilométrique inversement proportionnelle à celle du cœur.

Car en 1990, dès le début d'une nouvelle ère roumaine, j'ai contribué et participé à l'initiative de mon collègue vite devenu ami Adrian Neculau, fondateur et directeur du Département de Psychologie à l'Université Alexandru Ioan Cuza de Iași, à un réseau de coopérations fidèles et durables au sein d'une Europe devenue sans frontières qui lui a fourni à la fois un essor et un espace d'inscription institutionnelle.

Le thème de *l'envol*, dont je ne pourrai donner aujourd'hui que quelques directions d'intention s'est imposé à moi fort de sa portée métaphorico-symbolique en résonance avec toute cette histoire. Pendant longtemps j'ai rêvé d'une randonnée dans ce delta du Danube à quelques encablures de Galați jusqu'à ce qu'un jour béni je mérite enfin ce privilège d'aller piler solitairement des chapelets d'ail à proximité d'une cabane de lipovène sous des trombes d'eau pendant que la soupe de poisson frémissait dans la marmite sur le poêle à bois. Qui, depuis Gaston Bachelard rappellera assez l'importance de ces sensorialités primaires ou primitives dans l'enracinement de nos vies psychiques, leur développement, leur entretien et leur bon soin? Qui encore redira leur fonction essentielle au fil du soutien apporté à nos patients privés dès l'origine ou orphelins de leur épanouissement? L'essor depuis cette aire ne pourra s'autoriser qu'au risque mal assumé, mal assuré et peu rassuré de s'affranchir partiellement de cette source originelle tout en gardant collés aux pieds un peu de ce limon dont nous sommes à la fois constituants et constitués. C'est ce que répètent à chaque reprise les déclinaisons du thème de *l'envol* dans les œuvres peintes comme sculptées de Robert Helman, pour une part sans doute mémorielle et redevable à ce delta d'origine tout en s'en extirpant pour viser l'embouchure aux eaux mêlées d'un improbable et mystérieux accomplissement.

Pendant toutes ces années Zéna Helman poursuit opiniâtrement, à partir d'une étude concentrée sur l'enfant épileptique et sa famille, l'analyse des relations complexes entre vie

psychique dans son inscription sous forme d'images recueillies au Rorschach et son substrat neurobiologique par l'intermédiaire des tracés électroencéphalographiques, où s'affiche en particulier le rôle prépondérant de l'hypersynchronie neuronale. Dès sa thèse de 1959 *Rorschach et électroencéphalogramme chez l'enfant épileptique*, elle décrit avec rigueur et minutie, à travers de nombreuses observations convaincantes, le jeu de ces interactions entre plusieurs facteurs avant d'en livrer en conclusion la moisson complexe et, pour une part importante, anticiper des prolongements prometteurs. Ainsi que l'indique Henri Wallon dans la préface de l'ouvrage: «À travers l'exemple particulier de l'épilepsie, ce travail pose un problème fondamental qui est celui des rapports entre la vie mentale et l'organisme, entre la conscience et la matière, entre les activités psychiques et nerveuses». Non seulement il le pose, pourrait-on ajouter, ce qui au fond n'était guère nouveau et continue de s'énoncer aujourd'hui et pour des lustres sans doute, mais il se donne les moyens d'y répondre autrement que par des fausses hypothèses ou des reconstructions abstraites en montrant et démontrant quelques preuves indéniables de leurs recouvrements et modalités de correspondances. La découverte de ce qu'elle nommera par la suite «poussée sensori-motrice» emprunte d'autres voies de recherche des relations entre activité psychique et rythmes de base neurophysiologiques, constitutives et révélatrices de la structure mentale.

Aujourd'hui c'est porté par toutes ces forces, ces élans vitaux que nous retournons à nos patients ou qu'ils nous reviennent. Au fil de leur écoute attentive, comme des ridules ou des vagues déferlantes, des échos nous parviennent où viennent se redire et relire sous des formes discrètes ou terrifiantes les efforts de Zéna et de Robert. C'est à ces fidèles de ma consultation que je voudrais laisser le dernier mot à travers l'illustration d'un de ces brefs échanges exceptionnels qui nous donnent parfois envie de continuer à espérer dans le monde, à croire encore en ses possibles renaissances bercées ou propulsées par les puissances de renouvellement de la vie. Voici un extrait du dialogue à distance, comme dans cette communication traduite avec vous dans votre langue maternelle, de cette éphémère joueuse de batterie qu'elle frappait d'une rage destructrice à l'aide d'énormes chaînes de bateaux dans un orchestre féminin de hard rock. Lors de notre suivi plutôt que grâce à lui, elle avait réussi à se faire embaucher de façon durable comme régisseuse lumière dans une salle de spectacle en s'inventant avec un culot monstre des compétences et formations dans ce domaine qu'elle ne possédait nullement. Lisons in extenso et surtout écoutons cet échange de courriel avec elle lors d'une reprise de contact plusieurs années après l'issue de son suivi.

La patiente:

«Bonsoir!

Je me permets de vous écrire car à chaque fois que je réussis quelque chose je ne peux m'empêcher de penser que quelque part c'est grâce à vous! Alors merci, de m'avoir aidée à remonter la pente, merci de m'avoir aidée à reprendre un peu confiance en moi, et surtout merci de m'avoir aidée à gérer mes angoisses, et grâce à tout cela j'ai ENFIN eu mon permis de conduire :)! Je sais pour la plupart des gens ce n'est qu'une formalité mais pour moi ça a été un long et dur parcours pour réussir à gérer mon stress! Je l'ai passé 2 fois et je perdais tellement mes moyens en me sentant jugée que je ne savais plus rien faire! Et la 3ème fois fut la bonne! Voilà...! Enfin ne vous inquiétez pas je me pose toujours énormément de questions bizarres, je prends encore de l'Atarax de temps en temps, je dors pas très bien et je me dis aussi que lorsque tout se passe bien c'est que ça cache forcément quelque chose de louche!

Est ce que vous venez toujours les jeudis au CHU?

En tous cas j'espère que vous allez bien et que tout se passe comme vous le souhaitez.

Très bonne soirée, C...»

Jean-Marie:

– «Chère C...,

N'hésitez pas à vous permettre. Je suis toujours heureux d'avoir de vos nouvelles ainsi que la description de ces passages symboliques par lesquels vous passez et auxquels vous m'associez en pensée. Je suis moins à l'initiative de la réussite à votre permis de conduire qu'à celle de votre permis de VOUS conduire... À partir du moment où vous avez accepté de VOUS conduire sans la préoccupation prioritaire ou exclusive d'être jugée par autrui, tout le reste n'est plus que formalité...! Heureusement, comme vous le dites, il vous reste quelques inquiétudes existentielles pour agrémenter votre vie et lui donner un peu de piment, sinon tout cela restera terne et monotone. Pas facile de s'habituer au bonheur sans arrière-pensée, cela doit se cultiver au quotidien et s'entretenir.»

Jean-Marie BARTHÉLÉMY

La médiation du praticien, pleinement au cœur de son rôle, souligne l'alliance souterraine entre une singularité d'événements qui, bien que somme toute prosaïque et banale – l'obtention du permis de conduire – marque pourtant et influence durablement, en profondeur, exactement selon ce que Jaspers nomme un «processus», un trajet personnel par son incidence imprévue et ses effets inattendus. Qu'ils soient douloureusement ou radieusement éprouvés, elle les relie aux fils ténus et mystérieux d'une destinée partagée car inscrite dans une communauté d'appartenance ou de référence dont le psychologue s'avère à la fois partie prenante, partenaire, intermédiaire, complice, témoin et confident. La «reconnaissance» qui en émane n'est aucunement à enregistrer ni accueillir en tant que simple gratitude à notre égard mais plutôt comme l'attestation d'une authentique renaissance insolite au sein d'un espace et d'une considération communautaires où elle trouve son accomplissement, son sens et par-dessus tout une intentionnalité balbutiante qui se risque enfin à un projet d'existence inédit et renouvelé. En dehors du gonflement à dimension compensatoire au cours des délires mégalomaniacs, je n'ai jamais entendu aucun de mes patients aspirer à devenir supérieur aux autres; par contre ce qu'ils réclament avec plus ou moins de forces vitales persistantes c'est «d'être comme les autres» ou «comme tout le monde» comme ils le disent souvent avec des mots simples, c'est-à-dire l'égal d'un autrui reconnu comme tel qu'ils croient entrevoir autour d'eux et parfois se surprennent à idéaliser ou honteusement à envier. Merci à eux, merci à vous, merci à nous.

Bibliographie

- Barthélémy, Jean-Marie, «Paumes vers le ciel: analyse de la gestuelle et des dispositions psychiques lors de l'état de ravissement», communication aux Journées d'automne de la Société Française de Psychopathologie de l'Expression et d'Art-thérapie, «Ravissement», Paris, 24 et 25 novembre 2012, *Revue de la Société Française de Psychopathologie de l'Expression et d'Art-thérapie*, 2013.
- Fouchet, Max-Pol, *Helman*, éd. Le Cercle d'art, Paris, 1975.
- Harambourg, Lydia, *Robert Helman*, Somogy, Éditions d'art, Paris, 2007.
- Harambourg, Lydia, *Helman*, Éditions Cercle d'art, Paris 2010.
- Helman, Zéna, *Rorschach et électroencéphalogramme chez l'enfant épileptique*, PUF, Paris, 1959.
- Soupault, Philippe, *Helman*, éd. Georges Fall, collect. Le musée de poche, Paris 1959.

Tombe de Robert et Zéna Helman
Envol, bronze de Robert Helman, 60x45cm, 1988
Photo Jean-Marie Barthélémy, 21 août 2018

Tombe de Robert et Zéna Helman
Envol, bronze de Robert Helman, 60x45cm, 1988
Photo Jean-Marie Barthélémy, 21 août 2018

L'histoire à temps. Notes de recherche sur les histoires de la sociologie roumaine

Mihai Dinu Gheorghiu

Dans le paysage institutionnel des sciences sociales en Roumanie, l'histoire de la sociologie roumaine occupe une position paradoxale. Fortement présente ces dernières années dans toutes les conférences ou séminaires relevant de la sociologie, elle fait la preuve d'une cohérence et d'une persistance qui font défaut à tout autre sujet abordé dans ces manifestations. Elle manque, cependant, d'intérêt pour la majorité des sociologues actifs dans les instituts de recherche, dans les universités, les ONG ou n'importe où ailleurs. L'historiographie de la sociologie roumaine se superpose en grande partie, à tort ou à raison, avec l'histoire de l'école de sociologie de Bucarest, appelée aussi «l'Ecole Gusti». La visibilité et en même temps le peu d'intérêt montré au discours sur cette Ecole sont dus à l'usage d'un mécanisme de légitimation symbolique et de reconstruction historique de la période de l'entre-deux guerres. Cette période historique continue d'être une ressource de légitimité directe dans de nombreux champs culturels d'aujourd'hui. Les intellectuels d'aujourd'hui peuvent encore s'inventer directement des ancêtres de l'entre-deux guerres, des lignes de continuité sont constamment construites et entretenues. (...) Mais ces derniers temps le mécanisme ancêtres – anticommunisme – lien à l'Occident ne fonctionne plus aussi bien.¹

La multiplication après 1989 des écrits à caractère historique sur la sociologie roumaine nous a persuadé de les prendre comme objet, conscients des changements intervenus dans le temps dans les rapports entre la sociologie et l'histoire. Chaque période historique et chaque régime politique imposent une nouvelle vision de l'histoire de la science sociale. Et si la sociologie roumaine «fait partie» de la société, son histoire en est aussi le reflet. Elle prend une part active dans les luttes pour le contrôle des représentations du passé, offre une possibilité pour affirmer une généalogie et revendiquer une légitimité intellectuelle, scientifique et politique. C'est une histoire des idées, mais aussi des institutions, des mobilisations collectives (travaux en équipe), des formes de sociabilité – alliances, conflits, solidarités. Les communautés scientifiques sont aussi des «petites sociétés», dont les institutions sont fragiles, la reconnaissance problématique et entretiennent des rapports ambigus avec la politique. Elles remplissent les conditions pour être considérées à leur tour un objet possible d'étude sur les «petites sociétés»². La précarité du statut professionnel des sociologues, l'incertitude de

1. Călin Cotoi, *Socialism și sociologie monografică: pe marginea unei cărți despre Stahl*, in <https://www.criticatac.ro/httpwww-criticatac-ro28801stahl-in-dezbatere/> 1er mars 2016.

2. «Le concept de petite société renvoie à une expérience historique particulière, celle «[d']une certaine conscience d'être à la marge, non pas la marge de l'exclusion, mais bien celle de l'intégration à un processus dont le ressort principal est senti comme exogène à sa réalité. Être d'une petite société c'est vivre continuellement l'expérience de la précarité. [...] Ce qui veut dire aussi que la 'petite société' doit toujours non seulement justifier ses choix, ses projets mais aussi son existence même». Boucher Jacques L., Thériault Joseph Yvon (dir.), *Petites sociétés et minorités nationales. Enjeux*

l'avenir des «œuvres posthumes», la position dominée qu'ils occupent dans le champ des sciences humaines, par rapport à la philosophie, à l'histoire ou, plus récemment, par rapport aux sciences sociales spécialisées (ethnographie, sciences politiques ou de la communication...) justifie l'intérêt qu'on peut porter à l'histoire de la sociologie, à la fois objet de cours académiques et enjeu de changements dans une perpétuelle «réécriture».

Un corpus ad-hoc

La liste non-exhaustive des publications en histoire de la sociologie roumaine que nous avons consultés comprend plusieurs titres qui prétendent couvrir toutes les périodes historiques. Pour Traian Herseni, «faire l'histoire de la sociologie est la seule possibilité de définir ce qui est propre à cette science, à cause de la diversité des courants et des écoles qui se retrouvent réunis sous cette coupole» (Herseni, 2007 [1976], pp. 235-236)¹.

Pour Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina et Ernő Gall (1970/1974) ce n'est que la sociologie marxiste qui dispose des atouts de la scientificité, mais elle doit rester en dialogue avec les autres sociologies, respecter les règles du champ scientifique international. Dans leur histoire², la sociologie de langue roumaine et la sociologie de langue hongroise cohabitaient en Roumanie, mais, par la suite, la seconde disparaît des livres d'histoire consacrés seulement à la «sociologie roumaine».

Le cours d'histoire de la sociologie roumaine de Ștefan Costea (1998/2006) «cherche à démontrer, en même temps, qu'il s'agit de créations du peuple roumain, et non pas des 'emprunts' ou des récupérations 'd'acquis universels', [créations] qui représentent des réalisations apportées par la science roumaine à la science universelle, tout en contribuant, en même temps, au progrès social du pays. Car la sociologie en Roumanie est apparue et s'est développée en tant que science nationale, constituée relativement indépendamment de la sociologie [occidentale]»³.

De son côté, Maria Larionescu, dans son cours d'histoire de la sociologie roumaine à l'Université de Bucarest (2007) passe en revue les «théories sociologiques» et propose un équilibre entre «la relativité de l'histoire des idées et leur contexte social»⁴. Les derniers sur la liste, Cătălin Zamfir et Iancu Filipescu (coord.), situent leur démarche dans l'histoire sociale de la sociologie sur plus d'un siècle (1900-2010)⁵. A la différence des prédécesseurs, ils accordent plus de place aux périodes récentes, la période «communiste» et celle de la «transition». La méthode d'analyse est *contextuelle*, car la sociologie «fait partie de la société».

Nous avons ajouté à cette liste deux autres ouvrages, qui ont comme objet une période historique particulière: les «essais critiques» de Gall Ernő sur la «sociologie bourgeoise» en Roumanie entre les deux guerres⁶ et la sociologie roumaine contemporaine, de 1945 à 1980,

politiques et perspectives comparées, Sainte-Foy, Presses de l'Université du Québec, pp. 1-7, cf. Jean-François Laniel, *Petites sociétés, élite intellectuelle et «tradition vivante»*. Contribution à une sociologie des petites sociétés, Colloque Université de Iasi – RAE – AISLF 2011

1. Traian Herseni, *Sociologia românească. Încercare istorică*, 1940; Idem, *Istoria sociologiei românești. Sociologia academică*, 2007 [1976].
2. Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina, Gall Ernő, *Gândirea sociologică din România*, 1974 (notes de cours, seconde édition).
3. Ștefan Costea (coord.), *Istoria sociologiei românești*, Universitatea «Spiru Haret», Editura Fundatiei România de Măine, București, 2003 (ediția a treia, p. 7).
4. Maria Larionescu, *Istoria sociologiei românești*, Editura Universității din București, 2007.
5. Cătălin Zamfir, Iancu Filipescu (coord.), *Sociologia românească 1900-2010. O istorie socială*, 2014.
6. Gall Ernő, *Sociologia burgheză din România. Eseuri critice*, 1958 [1963 seconde édition].

auteurs Ștefan Costea, Maria Larionescu et Ion Ungureanu, livre paru en 1983¹. Cette liste n'est pas exhaustive, on pourrait ajouter des études monographiques sur des acteurs représentatifs de cette histoire, des rééditions d'ouvrages anciens et des séries d'«œuvres complètes»², des entretiens d'histoire orale³ et des égo-histoires⁴.

L'histoire de la sociologie occupe une position stratégique dans l'ensemble de la production en sciences sociales, car elle suggère des continuités par-delà les ruptures et la diversité des spécialités. *Science-refuge* pour des historiens ou des sociologues menacés d'exclusion ou de marginalisation, elle est aussi *science-frontière*, permettant aux sociologues de devenir historiens et aux historiens de comprendre les transgressions historiques des sociologues. Ces histoires ont cherché à inscrire la sociologie roumaine dans le temps long de l'universel et la réparation de certaines injustices par omission. Les publications ayant comme objet l'histoire de la sociologie roumaine sont un indicateur pertinent de l'état de l'institutionnalisation de la discipline. On doit les classer par période historique, car chaque période dispose de ses propres critères d'évaluation et de classement.

Les fondateurs

La sociologie s'est imposée comme discipline académique en Roumanie à la fin du XIXe siècle et devait atteindre l'apogée de sa reconnaissance à la fin de l'entre-deux guerres, avec l'organisation à Bucarest du XIVe congrès international qui devait avoir lieu en 1939, annulé au dernier moment à cause de l'éclatement de la Seconde Guerre mondiale⁵. La personnalité de Dimitrie Gusti (1880-1955) se détache parmi les représentants roumains de la sociologie dans la première moitié du XXe siècle par le cadre théorique de son œuvre, mais surtout du fait de son rôle dans la fondation d'instituts de recherche, de revues scientifiques, d'initiateur d'enquêtes de terrain multidisciplinaires. C'est par sa méthode de recherche que son «école monographique» est connue. Appelée aussi «école de Bucarest» et «école Gusti», elle est la principale référence pour la sociologie roumaine de l'époque. Étudiants et jeunes chercheurs, les membres des «équipes royales» qui participaient à ces enquêtes se faisaient appelés «*monographistes*». La transmission intergénérationnelle des savoirs entre ses «élèves», son rôle en tant qu'*intellectuel public*, titre qu'on peut lui attribuer rétrospectivement, de même que sa reconnaissance internationale ont contribué à son identification comme représentant par excellence de la sociologie nationale. Professeur d'université (1910), élu à 39 ans à l'Académie roumaine et son président (1944-1946), ministre à deux reprises, il avait inauguré le musée du Village roumain à Bucarest en 1936, qui porte aujourd'hui son nom. Ses hautes fonctions de représentation nationale ont été confirmées en tant que «commissaire général»

-
1. Ștefan Costea, Maria Larionescu, Ion Ungureanu, *Sociologie românească contemporană*, Bucuresti, 1983.
 2. Dimitrie Gusti, *Opere*, vol. I-VII, 1965-1993; Anton Golopenția, *Opere complete*, vol. I-V, 2019-2022.
 3. Voir en premier les livres d'entretiens publiés par Zoltán Rostás, comme *Monografia ca utopie. Interviuuri cu Henri H. Stahl* (2000) ou *Sala luminoasă: primii monografiști ai Școlii gustiene* (2003). Par ailleurs, Zoltán Rostás est le fondateur de l'association *Cooperativa Gusti*, qui réunit de nombreux travaux d'histoire de la sociologie roumaine et d'autres pays de l'Europe de l'Est.
 4. Cătălin Zamfir, *O istorie subiectivă în sociologia românească din 1944 până azi (Une histoire subjective dans la sociologie roumaine de 1944 jusqu'à aujourd'hui)*, 2009; Septimiu Chelcea, *Așa a fost? Așa îmi aduc aminte. 1945-2015 (C'était comme ça? C'est comme ça que je m'en souviens)*, 2021; Constantin Schifirnet, *Destin și o viață de om (Destin et une vie d'homme)*, 2024.
 5. Zoltán Rostás, L'histoire d'un congrès qui n'a pas eu lieu: le XIVe congrès international de sociologie (Bucarest 1939). *Les études sociales*, 2011/1 n° 153-154, pp. 195-212.

des Pavillons de la Roumanie aux «expositions universelles» à Paris en 1937 et à New York en 1939. En 1938, sous le régime de la «dictature royale» (1938-1940), son expérience des enquêtes monographiques avait servi à la mise en œuvre d'une Loi du Service Social qui obligeait tous les étudiants à effectuer un «travail culturel» dans les villages. L'organisation de type paramilitaire mise en place par cette loi avait comme objectif non-avoué de faire obstacle à l'extrême-droite très influente en milieu étudiant¹.

Une mise à l'épreuve par l'histoire

Traian Herseni (1907-1980), premier historien de la sociologie roumaine, est lui-même une figure importante de cette histoire, par son propre parcours et par le grand nombre de ses écrits qui le classe parmi les psycho-sociologues les plus prolifiques des sciences sociales roumaines du XXe siècle². Mais son histoire de la sociologie doit être lue en rapport avec d'autres histoires qui lui ont suivi, dont celle réécrite par Herseni lui-même 35 ans plus tard, restée en manuscrit, publiée posthume en 2007, au centenaire de sa naissance. La comparaison entre les deux versions mérite attention.

1940, l'année de la publication de la première histoire par Herseni, est celle d'une crise profonde de l'Etat roumain, contraint à la cession de territoires à ses voisins (Hongrois, Soviétiques et Bulgares), également marquée par l'abdication du roi Carol 2, protecteur (et financeur) de la haute culture roumaine et de la sociologie de Gusti en particulier, par la proclamation de l'Etat national-légionnaire³, par les assassinats politiques et les crimes raciaux, etc. Herseni rédige une histoire qui se veut «objective», distante de la politique dans laquelle il est par ailleurs impliqué: idéologue du mouvement légionnaire, secrétaire d'Etat au ministère de l'Education dirigé par un ministre lui-même sociologue et fasciste, Traian Brăileanu (1882-1947), les deux devant en rendre des comptes, condamnés et emprisonnés à la fin de la guerre pour leurs engagements. Herseni fait partie de ceux qui ont survécu à la prison et finalement a pu reprendre une activité scientifique. Stigmatisé pour son engagement fasciste, Brăileanu, décédé en prison, n'a fait l'objet d'une réhabilitation académique qu'après 1990⁴.

Trente-six ans plus tard, en 1976, Herseni proposait une seconde version de son histoire de la sociologie roumaine, dont le commanditaire était le Comité Roumain pour l'Histoire et la Philosophie de la Science, de l'Académie roumaine, cette fois avec comme sous-titre «La sociologie académique». Henri H. Stahl (1901-1991), autre grand élève de Gusti, répondait à la même demande avec un ouvrage sur les travaux en histoire sociale des sociologues roumains,

1. Zoltán Rostás, *Strada Latină nr. 8*, Bucuresti, 2009

2. Selon l'épouse de Herseni, citée par Wikipedia, en anglais: „According to Paula Gusty-Herseni, his lifetime output comprised 541 works of social science, of which 29 were volumes”: https://en.wikipedia.org/wiki/Traian_Herseni

3. L'État National-Légionnaire a été le nom officiel du Royaume de Roumanie du 14 septembre 1940 au 14 janvier 1941. Le parti d'extrême droite, la Légion de l'Archange Mihail, avait pris le pouvoir au moment de l'abdication du roi Carol II, en alliance avec le général Antonescu, contre lequel il s'est rebellé et qui l'a défait, proclamant sa dictature militaire (1941-1944).

4. Voir Academician Vladimir Trebici, Traian Brăileanu. Omul și profesorul”. *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, anul X, nr. 3-4, pp. 383-388, București, 1999. Maria Larionescu, Traian Brăileanu. Revolta împotriva determinismului social. *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, an X, nr. 3-4, 1999; Constantin Schifirnet, Traian Brăileanu. *Sociologie românească modernă*, București, Editura Criterion, 2009.

là encore publié après sa mort¹. Il est difficile de savoir pour quelle raison la publication des manuscrits de Herseni et de Stahl n'a pas été autorisée de leur vivant, à ceci près que 1976 est aussi l'année où l'enseignement de la sociologie a été strictement restreint, les départements et «sections» de sociologie supprimés dans les universités.

De même que dans la première version de son histoire, de 1940, le chapitre dernier de la seconde (1976/2007) est consacré à l'École de Dimitrie Gusti et à ses principaux représentants: Gh. Vlădescu-Răcoasa (1895-1989), Mircea Vulcănescu (1904-1952), Henri H. Stahl, Traian Herseni, Anton Golopenția (1909-1951) et à leurs «collaborateurs». Ce chapitre attire l'attention sur la dispersion de la plupart de ces sociologues vers d'autres sciences sociales: statistiques, anthropologie sociale, ethnographie...

Aucune des deux versions de l'histoire de Herseni ne fait référence aux orientations politiques des héritiers de Gusti. Deux d'entre eux, Vlădescu-Răcoasa (1895-1989) et Stahl ont été proches du parti social-démocrate, le premier a suivi une carrière politique sous le régime communiste, mais aussi académique, en tant que professeur à l'université de Bucarest. Stahl en revanche est connu surtout pour son œuvre scientifique, considéré à la fois comme sociologue, anthropologue et historien². Herseni et Mircea Vulcănescu (1904-1952), à l'opposé, avaient été proches du mouvement fasciste roumain et ont occupé des positions gouvernementales. Herseni a été condamné à cinq ans de prison, Vulcănescu à huit ans, pour «crimes de guerre». Anton Golopenția (1909-1951) et Vulcănescu sont décédés tous les deux en prison. Leur participation aux travaux de l'École monographique de Gusti a été minorée, leurs publications rééditées seulement après 1989³.

Sociologie roumaine ou sociologie de Roumanie?

L'histoire a changé en Roumanie après la fin de la guerre, et l'histoire de la sociologie aussi. La proclamation de la République populaire fin 1947 a été suivie de réformes profondes à partir de 1948 dans les principales institutions du pays, une fois adopté le modèle soviétique de régime politique. La sociologie est proscrite pour une dizaine d'années, les départements de sociologie sont fermés, ainsi que l'Institut social roumain, fondé par Gusti. L'Académie est épurée, Gusti, son ancien président, est mis à la porte, il perd même sa retraite d'ancien professeur d'université, mais aussi sa maison, sa bibliothèque, ses archives.

18 ans sont passés entre le livre de Herseni et *La sociologie bourgeoise en Roumanie*, recueil d'études critiques sur la science sociale à l'entre-deux guerres. L'auteur, Gall Ernő (1917-2000), sociologue hongrois de Roumanie, était passé par le camp de Buchenwald à cause de son origine juive, sa famille avait été exterminée à Auschwitz. Son analyse critique des principaux courants sociologiques et idéologiques de l'entre-deux guerres ne reconnaît un caractère scientifique qu'à la sociologie marxiste. Il mérite d'être noté que les années de la publication des deux éditions de ce livre, 1958 et 1963, sont ceux des débuts d'une réhabilitation de la sociologie de Gusti, au moins sur le plan méthodologique. Gall restait cependant méfiant à l'égard des objectifs des participants aux campagnes monographiques et de leur manière de communiquer avec les paysans.

-
1. Henri H. Stahl, *Gânduri și curente de istorie socială românească*, Editura Universității din București, 2001.
 2. Alina Juravle, Henri H. Stahl – un sociolog social-democrat. *Sfera Politicii*, nr. 175, 2014.
 3. Voir Sanda Golopenția, *Arhipelagul gustian. Contribuții la istoria Școlii Sociologice de la București*, București, Editura Enciclopedică, 2016, 590 p.

Dès la première phrase de la préface, l'auteur trace la frontière qui sépare les deux types de sociologie: «Le dévoilement du courant antiscientifique, obscurantiste de 'systèmes' en toute sorte de philosophie et sociologie idéalistes, mystiques, réactionnaires qui ont circulé dans le passé dans notre pays et le combat de manière scientifique, de principe, des influences que les résidus de ces conceptions exercent encore, constitue une mission importante accordée par notre parti aux chercheurs marxistes-léninistes dans le domaine de la philosophie et de la sociologie, comme à tous les savants de notre pays»¹. Les «sociologues bourgeois» sont considérés des «apologètes du capitalisme», l'apparition du marxisme condamnant toutes les autres approches théoriques de la société à la «stérilité» et les excluant de la science.

On retrouve plus tard la signature de Gall Ernö sur la couverture d'un autre ouvrage consacré à *la Pensée sociologique en Roumanie*². Son titre suggère que son objet n'est qu'en partie la sociologie comme science, car il inclue également les idéologies. A l'histoire des idées s'ajoute celle des pratiques de recherche et des prises de décision dans les politiques sociales. La politique du parti communiste et son idéologie marxiste-léniniste sont toujours des références de premier ordre, mais les auteurs ne se placent plus sur une position de dénonciation de la «sociologie bourgeoise» (la formule n'est plus utilisée), situant les principales contributions scientifiques présentées dans leur contexte historique et accordant une place importante aux travaux sociologique d'après 1965. Le dernier chapitre, dédié à la «Pensée sociologique dans la Roumanie contemporaine», évoque «la renaissance de la sociologie» et présente aussi les «unités de recherche sociologique» et leur production (leur «réponse à la commande sociale»).

La simple énumération des titres de ces travaux historiques, par ordre chronologique, révèle la différence entre une «sociologie roumaine», qui est apparue pour la première fois comme titre de revue scientifique en 1936 (*Sociologie românească*, 1936-1943). La dénomination «sociologie roumaine» correspond à la thèse de Gusti d'une sociologie comme «science de la nation», thèse qu'il avait défendue pour la première fois dans sa revue, fondée en 1936³. Elle a été adoptée par ses disciples, malgré les critiques qui lui ont été adressées: faire de la nation un objet sociologique, à la fois éthique et politique, n'était pas considéré comme signifiant un engagement «nationaliste», mais une certaine ambiguïté de cette thèse s'est maintenue. La position hégémonique de la sociologie de Gusti dans l'espace national a imposé cette dénomination, banalisée par la suite. La revue *Sociologie românească* est réapparue avec ce titre en 1990, et comme titre d'ouvrage une première fois en 1983⁴, puis, de manière générale, dans les années 1990-2000⁵. La sociologie n'affirmait plus son caractère *de classe*, comme cela avait été le cas des livres d'histoire de la sociologie de Gall (1958) et de Bădina, Constantinescu, Gall (1974).

1. Gall Ernö, *Sociologia burgheză din România*, București, 1963 [1958], p. 3.

2. Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina, Gall Ernö, *op. cit.*, Bucarest, 1974, seconde édition.

3. D. Gusti, Știința națiunii. *Sociologie românească*, 1937, n°2-3, pp. 1-7.

4. St. Costea, M. Larionescu, I. Ungureanu, *Sociologie românească contemporană*, *op. cit.*, 1983.

5. Ștefan Costea (ed.), *Istoria sociologiei românești*, București, Editura Fundației România de Măine, 1998; Maria Larionescu, *Istoria sociologiei românești*, *op. cit.*, 2007; C. Zamfir, I. Filipescu (eds.), *Sociologia românească: 1900-2010. O istorie socială*, Bucarest-Iasi, 2014.

Une Renaissance de courte durée

1965 est une année charnière dans l'histoire roumaine, celle de la sociologie comprise. Année d'une renaissance culturelle, du début d'une courte libéralisation politique, d'espoir dans la construction d'une société socialiste «à visage humain», avec le rapprochement de la Yougoslavie de Tito et, en 1968, de la Tchécoslovaquie du «printemps de Prague». Le rétablissement de l'enseignement de la sociologie comme de la recherche avait eu lieu en même temps que la réhabilitation, en 1968, de Lucrețiu Pătrășcanu (1904-1954), grande figure d'une sociologie roumaine communiste.

Une nouvelle histoire de la sociologie a été écrite dans ces nouvelles conditions par des sociologues communistes et dignitaires du parti, Miron Constantinescu, Ovidiu Bădina et Gall Ernő. Des trois, c'est Miron Constantinescu (1917-1974) qui avait occupé des positions politiques de premier plan¹, étant considéré le premier artisan de la «renaissance» de la sociologie roumaine. Ovidiu Bădina (1932-1999), professeur à l'Université de Bucarest, joue aussi un rôle majeur, en tant qu'éditeur des œuvres de Gusti et auteur des premières monographies qui lui ont été consacrées sous le nouveau régime (1965, 1967)². Gall est relégué à l'examen de la sociologie dans la minorité hongroise de Roumanie. Constantinescu avait le mérite d'avoir été élève de Gusti et en même temps communiste de la première heure, avec des responsabilités organisationnelles. Arrêté et condamné, il était passé par les prisons et les camps de la Roumanie «bourgeoise» et fasciste. Il proclame dans ses écrits un nouvel ordre des disciplines, où la sociologie est séparée de la philosophie, émancipée par sa méthodologie et à même d'apporter les savoirs nécessaires au nouveau développement du pays. De 1965 à sa mort, en 1974, Constantinescu représente la sociologie roumaine au niveau international et même s'il n'obtient pas la reconnaissance qui avait été celle de Gusti avant la guerre, il a été incontestablement un créateur de liens professionnels et un promoteur institutionnel de la sociologie.

En même temps, il est un personnage controversé. S'il a contribué à la refondation de la sociologie à partir de 1965, du fait de sa haute position et de son tempérament colérique, Constantinescu s'est attiré de nombreuses critiques de la part de ses adversaires. Il aurait bloqué la carrière de Herseni, qu'il tenait en antipathie depuis l'époque où ils étaient sur des barricades politiques opposées. Son organisation de l'enseignement sociologique universitaire n'aurait pas assuré ni les débouchés professionnels nécessaires, ni attiré les formateurs compétents disponibles, comme les anciens «monographistes» de l'Ecole Gusti (cf. Henri H. Stahl, cité par Zoltán Rostás, 2000)³. Ses qualités intellectuelles mettaient dans l'ombre des apparatusiks moins dotés, ce qui aurait causé finalement des dégâts à la sociologie (Elena Ceaușescu aurait été parmi les persécuteurs de la sociologie). Sa mort, survenue prématurément, en 1974, a signifié la perte d'un des rares acteurs politiques et intellectuels capables de défendre la sociologie.

Un des principaux détracteurs de Constantinescu, Vladimir Tismăneanu, lui reproche de ne pas avoir été «un Milovan Djilas» (connu comme dissident du régime de Tito), de ne pas

-
1. Rédacteur en chef du journal officiel du parti communiste (1944), membre du bureau politique (1948-1960), membre et secrétaire du comité central (1945-1955, 1952-1954), recteur de l'Académie du parti (1970-1974), président de la Grande Assemblée Nationale (1972-1974), ministre de l'éducation etc.
 2. Ovidiu Bădina, Octavian Neamțu (ancien membre de l'Ecole Gusti), *Dimitrie Gusti. Viața și personalitatea*. București, 1967.
 3. Zoltán Rostás, *Monografia ca utopie. Interviu cu H.H. Stahl*, București, 2000.

avoir eu le courage de devenir un véritable opposant, malgré le fait qu'il disposait des qualités intellectuelles et politiques appropriées¹. Ștefan Bosomitu, jeune historien travaillant à l'institut chargé d'étudier «les crimes du communisme» et l'histoire de l'exil (ICCMER), auteur d'une biographie de Constantinescu (sa thèse de doctorat en histoire), préfacée par Tismăneanu, partage ses conclusions: Constantinescu aurait échoué dans ses efforts comme refondateur de la sociologie sous le régime communiste. De fait, quelques années après sa mort, son nom aurait disparu des bibliographies de l'histoire de la sociologie². On peut pourtant se poser la question: est-ce un échec d'avoir assuré la formation de 500 sociologues pendant les années où la sociologie était une discipline universitaire à part entière, grâce au ministre de l'Éducation qui avait été Miron Constantinescu? Président de l'Assemblée nationale au moment de sa mort, Constantinescu a eu droit à des funérailles nationales, et cela vingt ans après l'exécution, en 1954, comme «espion», d'un autre sociologue roumain communiste, Lucrețiu Pătrășcanu. Une réparation symbolique pour la sociologie avait eu lieu.

Exilés et reconvertis, liens sociaux et solidarités

Vladimir Tismăneanu (né 1951), major de la promotion 1974 en sociologie de l'Université de Bucarest, fait partie des sociologues qui ont abandonné la profession pour se reconverter dans une des sciences sociales apparentées – dans son cas, les sciences politiques. Son parcours a bifurqué en 1980, par l'exil et une carrière universitaire aux Etats-Unis. D'autres parcours similaires l'avaient précédé, comme celui de Mihail Cernea (né 1931), distingué comme chercheur en Roumanie, transfuge en 1974 et recruté sociologue par la Banque Mondiale, de Paul H. Stahl (1925-2008), le fils d'Henri, ethnologue en France, ou de Sanda Golopenția, la fille d'Anton, née 1940, émigrée 1980 aux Etats-Unis, historienne, éditrice des travaux de son père. Ces trajectoires des émigrés et exilés posent aussi la question de l'héritage des savoirs et de leur transmission entre les générations. Et les sciences sociales sont aussi un lieu de sociabilité renforcé par la participation à des enquêtes de terrain comme les campagnes monographiques de l'École Gusti, qui ont favorisé la création de liens familiaux et d'actes de solidarité. Ioana Cîrstocea les avait remarqués, concluant à juste titre qu'ils avaient contribué à la constitution d'un *habitus professionnel* qui s'est perpétué au passage d'un régime politique à un autre³. En même temps, les bifurcations des trajectoires et les reconversions professionnelles ont été d'une grande diversité et ont brouillé la représentation de la profession, comme a pu l'observer Sorin Mitulescu avec l'enquête dans les rangs de sa promotion d'étudiants en sociologie (1975, Université de Bucarest), dont il avait été le major⁴.

Pour ce qui concerne les émigrations, les quelques carrières réussies dans les sciences sociales font état du tropisme occidental connu des intellectuels roumains. Plusieurs écrits historiques ont enregistré le rôle des échanges internationaux dans le rétablissement de la discipline, avec des boursiers roumains dans plusieurs universités occidentales et des

1. Voir «Libidoul puterii și vocația ereziei: Despre Miron Constantinescu și Milovan Djilas» (Le libido du pouvoir et la vocation de l'hérésie), in <https://Tismăneanu.wordpress.com/2012/01/>, 29/01/2012. La version antérieure en anglais: Vladimir Tismăneanu, „Miron Constantinescu or the Impossible Heresy», *Survey*, 28:4 (Winter 1984), pp. 175-187.
2. Ștefan Bosomitu, *Miron Constantinescu. O biografie*, Editura Humanitas, București, 2015.
3. Ioana Cîrstocea, «Splendeurs et misères d'un projet intellectuel: l'école monographique de Bucarest», *Revue d'histoire des sciences humaines*, 16, 2007, pp. 33-56. DOI: 10.3917/rhsh.016.00332007, p. 33-56
4. Sorin Mitulescu (coord.), *Sociologi în comunism. Începuturile unei profesii fără statut*, București, 2021.

chercheurs américains et français en Roumanie dès la fin des années 1960. Maria Larionescu (2003) parle d'un «moment américain» et d'un «moment français», en dressant une liste de noms de scientifiques américains et français visiteurs de la Roumanie dans les années 1970-1980¹. Ces rapports d'import-export scientifique n'ont pas fait l'objet de véritables analyses, même si on peut noter plusieurs traductions ou des cérémonies d'attribution de titres de docteur honoris causa à quelques-uns.

Une science refuge institutionnalisée

Après la mort de Constantinescu, l'institutionnalisation de la sociologie est en déclin, sans pour autant disparaître. Les études doctorales en sociologie se font à la seule Académie de parti («Ștefan Gheorghiu»), les postes de sociologue se font rares. Un groupe de travail sur l'histoire de la sociologie roumaine s'est constitué dans les années 1970, dirigé par Ștefan Costea (né en 1930), dans le cadre de l'Académie des Sciences Sociales et Politiques et, à partir de 1984, dans l'Académie roumaine. Avec Maria Larionescu et Ion Ungureanu, ils ont publié une histoire de la *Sociologie roumaine contemporaine* (1983) qui examine la production sociologique de 1945 à 1980 et propose un autre modèle d'analyse que les histoires d'avant. Ștefan Costea est, avec Maria Larionescu, l'historien de la sociologie roumaine le plus assidu. Administrateur des structures rétrécies de la sociologie pendant une période de fortes restrictions pour l'enseignement et la pratique de la sociologie (les années 1970-1980), il a réussi à imposer l'histoire de la sociologie en tant que discipline légitime et instrument institutionnel. Son histoire de la sociologie roumaine, publiée en 1998 avec cinq co-auteurs aux éditions de la Fondation «La Roumanie de demain» de l'université privée Spiru Haret² a beaucoup de ressemblances avec l'histoire de Traian Herseni de 1976 (2007). Elle prête attention aux précurseurs et aux fondateurs, aux auteurs de «théories» et de «systèmes», ainsi qu'aux mécanismes internes et internationaux de son institutionnalisation. Les histoires de vie sont cependant presque absentes, les sociologues n'ont pas de biographie et les accidents de leur vie sont ignorés. La période sensible, de 1948 à 1965, est placée sous le signe de «la continuité et la discontinuité», mais les acteurs de premier rang, comme Miron Constantinescu, sont ignorés. Au même moment, Costea avait publié chez le même éditeur une *Histoire générale de la sociologie* (2004) qui, curieusement, n'inclut aucun sociologue roumain parmi les auteurs recensés. Ces histoires sont visiblement dépolitisées et même déshistoricisées, car les références d'ordre politique ou proprement social sont ignorées ou vaguement mentionnées. Les données d'ordre biographique sont en revanche présentes dans la «*petite encyclopédie*» des sociologues roumains, qu'il a coordonnée en 2001³.

1. Maria Larionescu, Observații asupra sociologiei românești din perioada de tranziție. *Romanian Journal of Political Science*, 1, 2003. Des anthropologues américains et des ethnologues français sont parmi les plus connus ayant visité la Roumanie à partir de la fin des années 1960. Voir aussi Iosif, Corina, 2021, «Jean Cuisenier dans les Carpates», *Encyclopédie Bérose des histoires de l'anthropologie*; John W. Cole (ed.), *Economy, Society and Culture in Contemporary Romania, Research Report 24* (Anthropology Department Research Report Series, University of Massachusetts, Amherst) în 1984 [1985]; Steven Sampson (2018). „How I Became A ‘Romania Expert’”, *Studia UBB Sociologia*, 63 (LXIII), 2, pp. 13-28. doi: 10.2478/subbs-2018-0009.
2. Cf. Costea, *op. cit.*, 1998.
3. Șt. Costea (coord.), *Sociologi români. Mică Enciclopedie*, București, 2001. Voir aussi Ștefan Costea, Irina Cristea, De la „istoria” la „enciclopedia sociologiei românești”. *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, anul XIII, nr. 1-2, pp. 3-15, București, 2002.

Stratégies de survie et réécriture de l'histoire

La sortie en 1983 du livre sur la *Sociologie roumaine contemporaine* ne réussit qu'en partie à contourner la censure, car les auteurs indésirables (les transfuges de l'exil) sont absents de la bibliographie. La sociologie générale est mise entre parenthèses, car elle pose le problème du rapport au marxisme-léninisme. La pénurie des travaux sociologiques contemporains est masquée par l'introduction dans les échantillons de publications dont l'appartenance à la sociologie est fortement discutable. L'utilisation de méthodes quantitatives d'analyse dispense les auteurs de présenter des profils d'auteurs problématiques pour la censure. L'empirisme d'inspiration américaine sert de garantie de scientificité, se substituant au matérialisme historique rituellement invoqué avant.

Le livre de 1983 s'était proposé une «reconstruction globale empirique» de l'objet de la sociologie par un recensement de toute la production sociologique postérieure à la deuxième guerre mondiale, ce qui devait lui donner la possibilité d'apprécier le degré d'autonomie de la sociologie, aussi bien dans le champ des sciences sociales que dans l'ensemble de la sociologie marxiste de l'Est européen. Il fixait ainsi deux repères en fonction desquels on pouvait situer la sociologie roumaine: le champ international de la science, dominé par la sociologie américaine, où les auteurs du livre avaient trouvé le modèle même d'évaluation sociologique de l'histoire de la sociologie, et le champ de la philosophie marxiste orthodoxe qui tolérait, à sa périphérie, la pratique scientifique hétérodoxe des sciences sociales. Dans cette perspective, la position des auteurs dans l'appréciation de la situation de la sociologie roumaine était ambiguë car elle reflétait, au fond, la position paradoxale de la sociologie même: d'une part, on surestimait l'autonomie de la discipline et on affirmait sa «supériorité» par rapport à la sociologie occidentale, et, de l'autre, ils en reconnaissaient son «sous-développement», car la sociologie roumaine serait «d'abord une sociologie qui, loin de vouloir nier le fondement philosophique de sa méthodologie, le cherche et le reconnaît dans la philosophie matérialiste dialectique» (et historique)¹. En deuxième lieu, la sociologie roumaine était «une sociologie encore jeune, en train de construire les cadres institutionnels de son développement, sans connaître une spécialisation très poussée»².

L'adoption d'une telle stratégie, qui élude les contradictions et les discontinuités, aboutissait évidemment à une impasse, car démontrer la présence d'un champ sociologique autonome au-delà des fluctuations historiques qui ont modifié son statut, sans mettre à jour les conditions de la naissance de la production sociologique et les intérêts des producteurs, signifiait réduire ce champ à l'acte normatif, politique et juridique, qui l'a institué. On arrive à prouver l'existence de la sociologie comme fait social autonome par la possibilité même d'une telle recherche autoréférentielle, tautologique: la sociologie existe car elle est sociologiquement analysable.

1. Costea et al., *op. cit.*, p. 99.

2. *Idem*, p. 100. Je reprends ici quelques observations que j'avais faites dans le compte rendu du livre, *La sociologie roumaine contemporaine*, in *Actes de la recherche en sciences sociales*. Vol. 55, novembre 1984.

Une science en transition?

Les années 1990-2010 constituent encore un tournant dans le mode de traitement de l'histoire de la sociologie en Roumanie, principalement à cause des changements d'ordre politique et institutionnel intervenus à partir des années 1990: les sciences sociales et politiques s'organisent dans des nouveaux départements où la sociologie est une discipline fondamentale, la mobilité internationale des étudiants et des enseignants devient déterminante dans la construction des carrières académiques et une nouvelle génération de jeunes chercheurs s'affirme sur des terrains encore peu ou pas du tout abordés.

Les sciences sociales avaient connu une situation paradoxale après 1990: considérées inféodées à l'idéologie communiste, leur déclin attendu s'est transformé dans un succès fulgurant: 14 universités, publiques et privées, ont ouvert des départements de sociologie, le plus souvent associée à l'assistance sociale; des centres de recherches et des périodiques scientifiques spécialisés ont élargi l'espace de la recherche et de la communication pour la sociologie (Zamfir et al., 2014). Ce développement s'est avéré plus favorable aux sciences sociales «particulières» (sciences politiques, sciences de la communication, sciences de l'éducation etc.) par rapport aux disciplines fondamentales (philosophie, histoire, psychologie...).

Cette période est aussi marquée par des «bilans» exécutés à la demande d'organismes internationaux, des mises à l'épreuve à l'entrée dans la communauté scientifique internationale. C'est l'Union Européenne qui finance certaines de ces recherches, pour examiner les transformations récentes, la qualité de la «transition» (démocratique et libérale), ses acteurs et ses adversaires. En janvier 2002, le Collegium Budapest (un des nouveaux «centres d'excellence», *advanced studies*, à l'Est européen), accueillait la conférence finale de restitution des résultats d'une telle recherche sur les sciences sociales dans dix pays candidats à l'Union Européenne. L'économie, la sociologie, les sciences politiques étaient concernées¹.

La «transition» devient progressivement objet d'études sociologiques et chapitre de ces histoires (Larionescu, 2003; Zamfir, 2014 etc.). Pour Maria Larionescu, il s'agit tout simplement d'une «réinvention» de la sociologie, mais qui s'appuie sur les traditions nationales de la sociologie roumaine et sur les liens maintenus ou reconstruits avec la sociologie occidentale. Un changement de paradigme aurait eu lieu, le marxisme cédant la place à un «pluralisme théorique». La transition reçoit plusieurs définitions, comme «prémisse de la postmodernité» ou «procès et phénomènes interconnectés»².

Entre 1990 et 2010, la sociologie a fait des grands progrès dans son institutionnalisation: 30 sections (de départements) de sociologie ont été fondées dans les universités roumaines et, en parallèle, 16 instituts privés de «recherche sociale» ont été ouverts. L'Association Roumaine des Sociologues, fondée en 1990, avait au début 300 membres, leur nombre a doublé par la suite. La production recensée d'articles scientifiques, qui avait dépassé déjà après 1965 la production d'avant la guerre, a enregistré une «explosion» en nombre de titres pendant cette période de «transition». La croissance de la production scientifique est spectaculaire, de 195 travaux en 1989 à 1387 en 2007, ce qui représentait un plus de 700%. Après un pic enregistré en 2007, il y a une diminution vers 2010, mais les auteurs estiment que la

-
1. Voir Maria Larionescu, «Sociology-Romania», in Max Kaase & Vera Sparschuh (eds.), co-edited by Agnieszka Wenninger, *Three Social Science Disciplines in Central & Eastern Europe: Handbook on Economics, Political Science & Sociology* (1989-2001). Social Science Information Centre (IZ)/ Collegium Budapest, pp. 502-517.
 2. Maria Larionescu, «Observații asupra sociologiei românești din perioada de tranziție», în *Revista română de științe politice*, vol. 3, nr. 1, 2003, pp. 60-89.

production devait se stabiliser par la suite pour arriver à un certain équilibre. La production des 21 années de la «transition» représentait près de deux tiers de l'ensemble des publications des 111 ans pris en compte par les auteurs de cette *histoire sociale* (Zamfir, 2014). Malgré ces progrès, l'institutionnalisation de la sociologie serait encore peu développée, la documentation accessible limitée, la présence des sociologues roumains dans les publications internationales modeste, sans les assurer la visibilité nécessaire.

Cependant, sur le plan théorique, l'absence du marxisme dans le champ de la sociologie roumaine «en transition» constituerait une «déficience» et une «asymétrie» par rapport au statut «multiparadigmatique» de la sociologie occidentale. Les groupes minoritaires et l'analyse critique de la communauté des sociologues sont également considérés parmi les lacunes de la discipline. Les changements intervenus dans la profession sont souvent en lien avec les contacts au monde sociologique occidental, en particulier sur le plan théorique, mais aussi méthodologique. Les recherches «qualitatives» en particulier, à base d'entretiens et d'observations, ont connu un développement sans égal avant 1990¹. Maria Larionescu constatait aussi que la sociologie roumaine du temps de la transition était caractérisée par une *désensibilisation politique excessive*, préférant s'intéresser à des *thèmes sociologiques majeurs*, et à l'«ambivalence» du processus de développement. La sociologie avait renforcé ainsi sa visibilité et son influence dans l'espace public, auprès d'autres catégories d'acteurs (journalistes, milieux d'affaires, hommes politiques, ONG...).

Sept ans plus tard, l'histoire sociale de C. Zamfir et ses collaborateurs (2014) arrivait à des conclusions encore plus critiques. Le tableau social de la transition dressé par eux est plus dramatique: la transition a été caractérisée par un procès d'appauvrissement massif et brutal, avec l'explosion des aspirations de la population et la chute des possibilités disponibles, avec une polarisation sociale accentuée, tandis que l'offre des services sociaux pour les catégories les plus défavorisées a diminué. On constate en même temps une crise morale liée aux «succès» de la corruption, un désenchantement suite à la perte de la confiance dans les institutions de l'Etat, une crise de la solidarité sociale dans l'absence d'une stratégie politique cohérente. La transition en tant qu'objet de recherches sociologiques ne s'est imposée que de manière inégale, quelques domaines ayant réussi à garder leur autonomie, grâce à une continuité thématique et méthodologique avec les travaux d'avant 1989. Mais la transition même comme objet d'étude sociologique ne représenterait que 2,7% de la production scientifique de cette période.

Les rapports entre sociologie et politique avaient en effet changé: «du fait de sa vocation, la sociologie avait eu l'intention de s'engager dans l'élaboration d'un nouveau type de société. Mais la réalité politique lui a pris les devants. La reprise des modèles des institutions politiques occidentales et la libéralisation et la privatisation de l'économie ont été prioritaires, en suivant des modèles internationaux» (Zamfir, 2014, p.176). Les «analystes politiques», devenus une véritable profession, plus médiatisés que les sociologues, ont profité du désintéressement de la politique des derniers (Zamfir, 2014, p. 198).

Petite société et grande nation

Ces histoires successives ont quelques traits communs, qui se sont perpétués à travers des périodes historiques différentes. Le premier est celui de leur *nationalisme méthodologique*.

1. Larionescu 2007, pp. 87-88, sur l'importance des échanges avec les sociologues, anthropologues, historiens... de l'Ouest.

L'Etat-nation est au centre de cette série de représentations de l'histoire de la sociologie, et la petite société des sciences sociales se donne comme vocation de contribuer à la construction et puis à la promotion de cet Etat. La période de l'entre-deux guerres, considérée comme celle de la genèse de la sociologie moderne, est aussi celle de l'affirmation d'une «grande nation», «la Grande Roumanie» (*România Mare*). Les références à cette entité politique, explicites ou implicites, se retrouvent dans les définitions d'une «mission» de la sociologie¹.

La «chute du communisme», en 1990, a été l'occasion de réaffirmer cet idéal politique, de manière explicite dans la fondation d'un parti d'extrême droite portant ce nom et de son journal, *România Mare*, dont le fondateur, Corneliu Vadim Tudor (1949-2015), était sociologue de formation. Des sociologues inscrits dans la même mouvance se sont engagés dans un travail de restitution des «valeurs réprimées»² avant 1990.

Les histoires plus récentes de la sociologie ont accordé plus d'espace aux travaux entrepris sous le régime communiste, au décalage entre la soumission politique et les objectifs professionnels assumés. Au point où on a pu identifier deux «paradigmes» en concurrence, celui de la *sociologie socialiste*, qui a pris corps dans les années 1950-1960, avec ses références prioritaires au marxisme et ses objectifs de développement économique de l'industrialisation et sociaux de l'urbanisation. Et une *sociologie nationale*, héritière de l'Ecole de Gusti et inspirée par le réformisme d'influence occidentale, qui s'est dévoilée après 1990 et semble avoir emporté la compétition avec sa rivale.

On peut remarquer en passant que les noms attribués à ces deux paradigmes évitent les «extrêmes», *science de la nation* ou *sociologie marxiste*. On ignore en même temps un autre nom de substitution, celui de la *sociologie critique*, reconnue ailleurs comme la véritable vocation de la sociologie.

Les conclusions de l'histoire sociale de la sociologie roumaine (Zamfir et al., 2014) indiquent «10 directions de développement» de la sociologie en mesure de lui donner «une nouvelle chance» pour «devenir de nouveau une *science de la société roumaine*» (Zamfir, 2014, p. 282; c'est moi qui souligne, M.D.G.). La dixième direction propose «une croissance accentuée de la sociologie constructive», en mesure de devenir une «sociologie de la construction globale de la Roumanie». C'est le même programme que celui de Dimitrie Gusti qui voulait réaliser une *sociologie de la Roumanie*, restée un rêve. Aujourd'hui, dans le nouveau contexte politique, il devrait «répondre à une nécessité réelle et devenir un programme pratique» (Zamfir, 2014, p. 284).

Il est utile d'introduire ici un point de vue extérieur au débat sur les conditions de l'internationalisation du champ de la sociologie roumaine. Pour Rose-Marie Lagrave, un regard critique est nécessaire sur le «compromis entre sociologie et politique» illustré par la figure de Dimitrie Gusti: «Gusti, alors même qu'il voulait instaurer la sociologie comme science, et parfois comme science des sciences, n'ait pas eu conscience que sa reconversion progressive en ingénieur social a été un élément clé pour brouiller la définition du métier de sociologue. (...) toute sa trajectoire n'est pas celle d'un sociologue. Sa bifurcation politique le classe à un moment donné de sa trajectoire dans le monde des politiques dans lequel s'il joue double jeu, et ce sans intentionnalité, il ne peut gagner sur les deux tableaux, perdant ainsi sa qualité de sociologue. Autrement dit, à partir du cas de Gusti et bien d'autres encore,

1. Cătălin Zamfir, Elena Zamfir (eds.), *Misiunea sociologiei românești în perioada comunistă. Din memoriile sociologilor*, Editura Academiei, București, 2025.

2. Cf. I. Bădescu, M. Ungheanu, 2000, *L'encyclopédie des valeurs réprimées: la guerre contre la culture roumaine, 1944-1999*, 2000.

on doit s'interroger sur les usages politiques de la sociologie reconvertie en entreprise réformatrice, en expertise, ou en *think tank*» (Lagrave, 2011, p. 12)¹.

Tout porte à croire que la sociologie roumaine est redevenue une science de la nation, à même de revendiquer une certaine autorité politique et scientifique. La victoire du «paradigme *gustien*» sur son rival «socialiste» a été associée à l'imposition de l'idéal de la «grande nation» à des sciences sociales confrontées avec les conditions de précarité propres aux «petites sociétés». Cette victoire risque d'être à double tranchant: faire de l'histoire de la sociologie une ressource idéologique et des sociologues des ingénieurs du social en position d'exécutants politiques subordonnés.

1. Rose-Marie Lagrave, Un exemple de compromis entre sociologie et politique: la figure de Dimitrie Gusti. *Les Études sociales*, n° 153-154, année 2011, pp. 5-15. Voir aussi Antoine Roger, «Une internationalisation disputée. Le champ de la sociologie rurale en Roumanie». *Revue d'histoire des sciences humaines*, 38, 2021, pp. 203-239.

V. RECENZII/COMPTES RENDUS

Între autonomie estetică și responsabilitate morală: analiza nuanțelor din Gisèle Sapiro, *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?*

Gisèle Sapiro este o socioloagă și cercetătoare franceză de renume, specializată în sociologia literaturii. Profesoară la École des hautes études en sciences sociales (EHESS) și directoare de cercetare la CNRS, Sapiro este una dintre cele mai importante continuatoare ale tradiției teoretice inaugurate de Pierre Bourdieu. Lucrările sale explorează relația dintre câmpul literar și cel politic, condițiile sociale de creație și circulație ale textelor, precum și rolul intelectualilor în societate. Prin abordarea sa riguroasă și interdisciplinară, cercetătoarea propune o înțelegere sociologică a literaturii, așa cum reiese din lucrările sale precum: *La Guerre des écrivains, 1940-1953* (1999); *La responsabilité de l'écrivain* (2011); *La Sociologie de la littérature* (2014) sau *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?* (2020), cea din urmă fiind cea asupra căreia urmează să ne concentrăm.

Apărut la editura Seuil, eseul publicat în 2020, în plină pandemie, *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?*¹ devine tot mai relevant odată cu intensificarea gesturilor de contestare a valorii operelor unor artiști în baza unei judecăți morale asupra incidentelor biografice controversate, care alimentează în prezent fenomenul *cancel culture*. Într-un moment în care interacțiunile umane și cultura sunt suspendate și mutate în mediul virtual, discursul despre autonomia artelor și despre responsabilitatea artiștilor devine tot mai complex, iar întrebarea *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?* devine, în viziunea lui Sapiro, o oportunitate de reflecție și de analiză filosofică și socio-istorică. Chiar și acum, la câțiva ani după apariția sa, problema analizată aici este o dovadă a vitalității democrației în mass-media, subiectul fiind încă unul tensionat și parcă omniprezent în consumul mediatic cotidian. Acest fenomen de revizuire și judecare retrospectivă a autorilor este resimțit și în spațiul românesc, unde nume ale canonului literar cum ar fi Eugen Barbu, Mihail Sadoveanu, sau chiar mai recent Bogdan-Alexandru Stănescu, sunt puse la zid pentru relațiile lor cu regimul comunist sau presupusul rasism motivat prin libera exprimare și autonomia esteticului. Cartea este structurată în două părți: prima de natură teoretică, în care Sapiro își explică viziunea și teoria

1. Gisèle Sapiro, *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?*, Paris, Seuil, 2020.

asupra raportului dintre autor și operă, și a doua care este formată din analiza câtorva exemple concrete de cazuri care au zguduit peisajul literar și artistic european. Astfel, scopul eseului nu este de a oferi un verdict simplu, ci de a deschide și a împinge comentariul spre o analiză nuanțată și ancorată în contextul actual.

În analiza ei radiografică asupra peisajului literar contemporan, cât și din trecut, Sapiro pune sub semnul întrebării două mari perspective cu privire la raportul dintre morala autorului și morala operelor: separaționismul și integralismul. Chiar de la începutul textului sunt chestionate conceptele de operă și autor, ambele fiind analizate drept constructe sociale a căror legitimitate este la latitudinea publicului, a criticilor și a istoriei. Pornind de la teoria lui Foucault despre funcția-autor, Sapiro analizează relația dintre autor și operă din trei perspective diferite: metonimia dintre cele două concepte, asemănarea morală a individului cu produsul artistic și intenționalitatea sau cauza internă a operelor.

Prima parte a cărții, intitulată „L'auteur et l'œuvre”, elaborează această triplă relaționare dintre autor și opera sa, cât și modul în care acestea au evoluat istoric și sociologic. Sapiro acordă de asemenea o atenție deosebită discuției despre formarea canonului și acțiunile sau procesele de legitimizare ale unui corpus de opere sau ale unui autor, cât și instituțiilor care consacră și reglementează aceste aspecte. Pornind de la viziunea romantică asupra autorului și ajungând la teoria numelui propriu ca „désignateur rigide” propusă de Saul Kripke¹, eseul notează diferitele strategii de negare a responsabilității auctoriale folosite de-a lungul istoriei. Numele autorilor devine un capital simbolic, semnalizând relația de metonimie dintre individ și operă. Jocul cu numele, cum ar fi inventarea diferitelor pseudonime, fie ele unul sau mai multe, aduce cu sine posibilitatea de a experimenta din punct de vedere stilistic. În același timp, ascunderea în spatele altei identități artistice poate deveni un mod prin care autorii se sustrag responsabilității cu privire la eventuale controverse. Numele unui autor are de asemenea puterea de a oferi coerență „operei” acestuia, delimitând astfel sfera textelor asupra cărora se consideră responsabil. Această „operă” privită ca un tot unitar poate însă să fie stabilită și legitimată de entități sau instituții exterioare autorului, cum ar fi edituri, instituții culturale și sociale sau chiar persoana care deține drepturile de autor după moartea acestuia. Publicarea volumelor de tipul „opere complete”, includerea lor în dicționare sau enciclopedii și chiar studierea și integrarea lor într-un canon sunt tactici de a marca și evidenția operele și perioadele de activitate acceptate și valorificate de către societate, fiind ignorate sau ascunse în multe instanțe de publicul larg, momentele sau creațiile problematice. Sapiro propune aici ca exemple caracterul antisemit al metafizicii heideggeriene sau al muzicii lui Wagner, cât și excluderea sau ignorarea scrierilor pamfletare sau propagandiste în cazul altor autori, precum Céline sau Maurras. Mai mult de atât, eseul chestionează modul în care ne putem raporta la autori canonici ale căror opere faimoase vin după angajările lor politice controversate, cum ar fi Günter Grass, Maurice Blanchot, Paul de Man sau Hans Robert Jauss, cazuri pe care cercetătoarea le analizează riguros în a doua parte a lucrării.

Sunt puse sub semnul întrebării astfel și operele autobiografice sau autoficționale, care reușesc prin natura lor să acorde ambiguitate limitelor dintre autor și narator, dintre real și ficțional. Mai mult de atât, dezbateră despre asemănarea morală dintre autor și operă aduce în discuție și istoria luptei pentru proprietatea literară și libera exprimare a scriitorilor de-a lungul secolelor XVIII-XIX, ajungând astăzi la problema drepturilor de autor. Vorbind despre autobiografie sau autoficțiune, Sapiro evidențiază schimbarea majoră de paradigmă care are loc în a doua jumătate a secolului XIX ca urmare a numeroaselor procese pornite împotriva autorilor acuzați de indecență sau opoziție bunei morale, cum au fost Flaubert, Baudelaire sau

1. Saul Kripke, *La logique des noms propres* (1972 et 1980), trad. fr., Paris, Minuit, 1982.

frații Goncourt. Începutul secolului XX este marcat de noi controverse, de data aceasta în cazul relației autor-personaj din cadrul autobiografiilor care pretind sinceritate și autenticitate deplină. Eseul aduce în discuție autocenzura impusă de constrângeri sociale, precum în cazul lui André Gide, a cărui sinceritate cu privire la homosexualitatea sa deranjează prin abordarea unui subiect considerat tabu de mentalitatea epocii și primește reacții dure din partea criticilor. Viziunea lui Gide asupra autobiografiilor și a receptării lor este în complementaritate cu celebra declarația a lui Marcel Proust din corespondențele celor doi scriitori: „Vous pouvez tout raconter; mais à condition de ne jamais dire: Je”¹. Analiza celor doi autori oferă astfel o perspectivă interesantă asupra rolului pe care normele morale sociale ale vremii îl pot avea asupra producției de texte, influențând sau limitând posibilitatea autorilor de a fi sinceri. În unele cazuri societatea pare să prefere și chiar să împingă, conștient sau nu, chiar și în cazul textelor autobiografice la un anumit grad de separare clară între autor-narator-personaj, instanțe pe care tradiția secolului XIX obișnuia să le judece moral ca fiind unul și același.

Sapiro aplică o viziune sartriană asupra vieții operelor, care devin proiecte de autodeterminare și de liberă exprimare, caracteristici care atrag după ele deplină responsabilitate față de produsul final. Autoarea invocă de asemenea teoriile elaborate de Weber² cu privire la intenționalitatea acțiunilor raționale (bazate pe scopuri și valori) sau iraționale (afective și tradiționale). Analiza ei cu privire la cauzalitatea internă a operei de artă continuă pe linia deschisă de Pierre Bourdieu, care dezvoltă conceptul de habitus și rolul său în strategiile mai mult sau mai puțin conștiente de creație³. Autorul operei se expune astfel riscurilor care vin o dată cu publicarea sa, diseminarea acesteia presupunând ieșirea sa de sub controlul celui care o creează. Intenționalitatea operelor depășește astfel autorul, pentru că va interveni în jocul actului receptării operei de către public și critici, care au puterea de a reinterpretă întregul proiect, luând astfel naștere controverse și scandaluri precum cele prezentate în eseu.

Partea a doua a cărții, intitulată „Des auteurs scandaleux”, este dedicată câtorva studii de caz considerate semnificative prin reprezentativitatea lor raportat la cadrul teoretic schițat anterior. Aici poziția lui Sapiro devine clară în raport cu cele două direcții prezentate în introducerea eseului. Autoarea evită ambele extreme, optând pentru o poziție intermediară, ancorată în contextualizarea și analiza critică a fiecărui caz. Lucrarea face trimiteri la situații actuale și relevante pentru momentul publicării sale, în prin plan fiind aduse cazurile Polanski, Matzneff și Handke. Acestea sunt abordate de Sapiro dintr-o perspectivă nuanțată sociologică, prin care sunt expuse în mod obiectiv atât criticile, cât și apologiile aduse la adresa celor trei în spațiul public, fie din mass-media sau din spațiul academic. Fiind vorba de acuzații serioase atât din punct de vedere moral, cât și juridic, precum pedofilia sau chiar violul, cazurile Matzneff și Polanski declanșează reacții și mișcări la scară largă. Publicarea romanului Vanessei Springora ca mărturie scrisă a crimelor lui Matzneff, cât și reacțiile revoltate la consacrarea premiului César lui Polanski amplifică mișcarea „#MeToo” la scară internațională, fiind cerută astfel „anularea” celor doi artiști din sfera publică. Cazul premiului Nobel acordat lui Peter Handke aduce cu sine întrebarea despre cui mai exact îi este acordată recunoștința: operei sau autorului? Spre deosebire de Matzneff a cărui morală este expusă direct în opera sa pe care ajunge să o domine în totalitate, Handke nu justifică răul războiului, iar opera sa nu incită direct la ură sau la comportamente imorale, ambiguitatea operei sale venind din

1. André Gide, *Journal*, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade”, 1996.

2. Max Weber, „L’objectivité de la connaissance dans les sciences et la politique sociales” (1904), *Essais sur la théorie de la science*, trad. fr., Paris, Plon, 1965.

3. Pierre Bourdieu, *Le Sens pratique*, Paris, Minuit, 1980; et „Pour une science des œuvres”, *Raisons pratiques*, Paris, Seuil, 1994.

tonul cu care acesta critică manipularea discursivă din timpul războiului. Sunt trecute în revistă și cazuri ale autorilor precum Heidegger, Jauss, Blanchot, de Man, Houellebecq sau Maurras ale căror cazuri, deși prezentate factual de către Sapiro, rămân dominate de ambiguitate și nuanțe, iar a căror cenzurare sau eliminare din canon nu are loc. Analizând cazurile Maurras, Céline, Renaud Camus și Richard Millet, autoarea atrage atenția asupra comemorării figurilor controversate, fapt care în sine reprezintă o validare a acestora și care nu poate pretinde neutralitate, mai ales în cazuri în care discursul literar devine propagandă, opera devine ideologie, iar autonomia artistică dispăre. Instituțiile culturale și intelectualii au astfel responsabilitatea de a prezenta în mod transparent contextul creației și activității autorilor pe care aleg să îi valideze public. În locul cenzurării lor sau a eliminării din canon, Sapiro susține că aceste cazuri pot invita cititorul la o relectură prin prisma raportului cu trecutul autorului și originile ideilor prezentate. Este trasă însă o linie clară în viziunea sa, în cazul operelor care incită explicit la ură rasială sau violență, toleranța față de acestea nefiind acceptabilă.

În final, Sapiro propune la întrebarea principală a eseului un răspuns ambivalent: da și nu. Opera are o autonomie relativă, suprapunerea dintre autor și operă nefiind niciodată una completă. Receptarea operei este de asemenea influențată istoric, social și etic de schimbările orizonturilor de așteptare și al mentalităților precum rasismul, antisemitismul sau sexismul. Din aceste motive, în locul cenzurării sau al refuzării acestor produse artistice, Sapiro sugerează o analiză internă și externă a fiecărui caz, păstrând astfel o atitudine democratică în interacțiunea cu autorul și opera. Eseul lui Sapiro se remarcă astfel prin rigoarea sa teoretică, claritatea conceptuală și ancorarea sa în exemple istorice și contemporane concrete. Acesta depășește stadiul de simplă luare de poziție, devenind un comentariu critic și echilibrat asupra unei dezbateri care continuă mult după publicarea sa și care nu pare să încetinească. Pe de altă parte, în ciuda rigorii sale conceptuale, încercarea de a evita extremele aduce cu sine riscul relativizării discuției, verdictele fiind blocate într-o dimensiune ambiguă în majoritatea cazurilor, așa cum putem observa și după analizele aduse în a doua parte. Responsabilizarea autorilor rămâne la latitudinea societății care, asemeni conceptelor de „autor” și „operă”, este supusă schimbărilor în funcție de contextul istoric sau politic. Mai mult de atât, deși argumentele au o aplicabilitate largă, discuția se concentrează predilect asupra spațiului european, preponderent francez, fiind benefică o privire spre perspectiva globală asupra autonomiei artei și a standardelor morale în raport cu autorii.

Gisèle Sapiro oferă un text important și necesar într-o epocă în care credințele morale, identitatea autorilor și istoria lor personală sunt tot mai invocate în aprecierea operelor culturale. *Peut-on dissocier l'œuvre de l'auteur?* nu propune soluții simpliste, ci invită la reflecție, la nuanțare și la interogarea propriilor criterii de evaluare artistică. Din perspectivă sociologică, lucrarea evidențiază rolul autorului și apariția operei ca produs al interacțiunii dintre biografia autorului, instituțiile culturale și contextul social-istoric. În același timp, autonomia estetică a operei rămâne un concept valoros, mai ales pentru protejarea libertății artistice și evitarea cenzurii. Răspunsul ambivalent al lui Sapiro dă seama însă și de complexitatea problemei, responsabilizând cititorul și instituțiile aflate în interacțiune cu arta și cultura, fără a cădea în capcana unor poziționări morale absolute.

Andreea Roxana Pop¹

1. Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; andreearoxanapop84@gmail.com.

Adrian Tudurachi (coord.), *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până în 2000*, ediție revizuită și adăugită, 2 vol., Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2023, 861 p. (vol. I) + 825 p. (vol. II)

Cu origini în reorganizarea cercetării din anii 1970 și în reorientarea disciplinară spre sociologia formelor literare, proiectul *Dicționarului cronologic al romanului românesc de la origini până în 2000* a pus sub semnul întrebării tradiția autonomistă a criticii literare românești, concentrându-se deopotrivă pe chestiuni de producție și circulație, dar și de morfologie a genului românesc. Astfel, ipotezele de lucru și liniile de justificare instituțional-academică ale proiectului lexicografic reeditat în 2023, marcate de o filiație sociologistă, se găsesc în sinergie cu și reflectă direct necesitățile direcțiilor recente ale studiilor literare românești. La momentul apariției dicționarului în 2004, terenul nu era încă pregătit pentru o receptare întemeiată pe o gândire sistemică a literaturii, potrivnică autonomismului metodologic. Mai târziu însă, traducerea volumului bourdieusian al lui Pascale Casanova a schimbat datele problemei: perspectivele acestuia asupra câmpului literar mondial au deblocat treptat un imaginar teoretic autohton pentru care dicționarul – ca bază materială – a suscitât o atenție neîndoielnică.

Pe de o parte, *DCRR* a mobilizat în interesul cercetătoarelor și cercetătorilor un instrument lexicografic riguros alcătuit, exhaustiv, adecvat pentru acoperirea unor domenii insuficient explorate sau complet neexplorate (și neexplorabile în lipsa acestui resort metodologic) și pentru testarea, fundamentată pe o cantitate consistentă de date, a unor teorii și idei sociologizante de import de pe piața mondială de studii dedicate genului românesc și nu numai. Pe de altă parte, dicționarul are menirea, extrem de importantă în prezent, de a redeschide dosarul „sociologiei literaturii”, adresând, în subtextul său, cel puțin trei întrebări: 1. care sunt resursele necesare abordării sociologice pe care o astfel de excavare istorică le poate pune la îndemână, selectând și organizând – pe scurt, operaționalizând – cât mai eficace materialul empiric; 2. care sunt limitele sociologiei la momentul actual și ce concesii li se pot face pentru o investigație precisă asupra romanului românesc (și a subgenurilor sale aferente) și, mai apoi, 3. ce le rămâne de făcut, după apariția editorială a *DCRR*, viitoarelor generații de cercetătoare și cercetători pentru a împinge spre completitudine proiectul – conex dicționarului – de analiză a situației sociale și economice a romanului în țesătura istorică a României, traversată de interferențe și trasee de circulație naționale și transnaționale ale producțiilor românești, în original sau în traducere, localizabile în țară sau în exil, scrise în limba(/-ile) maternă(/-e) sau autotraduse etc.. Trecând în revistă orizonturile metodologice pe care le antamează

dicționarul, în economia recenziei de față ating și cele trei chestiuni pe care le reclamă perspectiva lui sociologizantă.

În planurile de elaborare a dicționarului, concepute imediat după incursiunea în sociologia romanului din care a rezultat volumul *De la N. Filimon la G. Călinescu. Studii de sociologie a romanului românesc*, se prevedea indexarea parametrilor referitori la producția, receptarea și evoluția formei românești și la traducerea de romane străine în limba română. În acest fel se renunța la criteriul canonicității în avantajul democratizării studiului romanului și al consacării unei valori documentare și subgenurilor sale de consum. Trebuie menționat că întârzierea proiectului a fost cauzată de primatul istoric al criticii idealiste și antimaterialiste, de atenția acordată structuralismului și existențialismului în anii '60-'80 și de înțelegerea hermeneutică a sociocriticii, prejudiciind o viziune structurată asupra sociologiei ca demers sistemic de descriere a unor relații și practici sociale, extra-literare, care au stat la baza producției de texte literare și a ecosistemului (*i.e.*, a pieței) care le circumscrie (vol. I, p. XI). Totuși, șantierul dicționarului, prelucrat într-o perioadă nefavorabilă tipologiei de studiu din care derivă și pe care o înaintează, nu a fost nevoit să aștepte o turnură în receptarea sociologiei: „Chiar dacă formula dicționarului cronologic al romanului e în mod esențial sociologică, ea se elaborează în acest context de reticență față de abordările sociologizante și, în același timp, de «orbire» față de potențialul lor” (vol. I, p. XI). Versiunea de sociologie pe care o pun în funcțiune autorii și autoarele dicționarului se îndepărtează atât de prezumția hermeneutică a sociocriticii, cât și de „sociologismul vulgar” (cel al explorării faptelor sociale reflectate în operă), rezumându-se la o „sociologie practică”, în accepția lui Robert Escarpit, cu un triplu centru de interes: „producție, piață, consum” (vol. I, p. XII). Acesta e justificat prin „[f]aptul că articolul conține informații detaliate despre ediție, despre îngrijirea ei și despre reeditările succesive, atenția acordată colecțiilor sau diversității tipologiilor publicistice (carte, presă, foileton, almanah, antologii)” și prin „interesul pentru formele de recunoaștere (premiu) sau, așa cum reiese din primele proiecte ale dicționarului, pentru date despre tirajul romanelor sau listele de prenumerați” (vol. I, XIII). Din perspectiva *DCRR*, o viziune sociologizantă asupra romanului se clădește pe resurse referitoare la realitățile de producție (ce implică relațiile dintre instanțele editoriale și operele literare ca rezultate ale unei munci, în sensul lui Pierre Macherey), la dinamismul pieței (determinând, în funcție de sfera socială intelectuală sau de masă, circulația unor producții românești în detrimentul altora și, de aici, ierarhizarea lor) și la viața de după consum a operelor (citită prin numărul tirajelor sau prin adaptări transmediale).

Dacă în prezent o astfel de metodologie nu numai că este viabilă, ci chiar inevitabilă în tratarea unui segment literar – în cazul de față, romanul din punct de vedere generic –, informațiile elaborate în raport cu centrul de interes menționați pot beneficia, în demersuri viitoare de cercetare, de pe urma extinderii lor și către o detaliere a claselor sociale din care provin autoarele și autorii romanelor și a identității ideologice a romanelor. Profilul ideologic și de clasă reprezintă o mărturie a transformărilor prozei literare de-a lungul timpului, așa cum o arată Franco Moretti în *The Bourgeois: Between History and Literature*¹. Datele puse la dispoziție de *DCRR* pot fi astfel conjugate cu cele prezente, de pildă, în *Dicționarul biografic al literaturii române* sau în *Dicționarul general al literaturii române*², cu scopul lărgirii posibilităților sociologice pe care le deschide bagajul de informație sintetică al fiecărui

1. Franco Moretti, *The Bourgeois: Between History and Literature*, Londra, New York, Verso, 2013.

2. Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române: A-L*, București, Paralela 45, 2006; Eugen Simion (coord.), *Dicționarul general al literaturii române*, ediția a II-a revizuită, adăugită și adusă la zi, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2016.

instrument lexicografic în parte. Mai mult, dacă în introducere se motivează rezerva timpurie față de sociologie și prin prisma regimului estetic de relevanță (care ar fi autorizat gesturile criticii de autonomizare a domeniului literar în secolul al XIX-lea), în momentul de față literatura se subordonează atât regimului comercial de relevanță, cât și celui politic¹, fapt ce, prin întrepătrunderea celor două, validează simultan consemnarea literaturii populare, de consum, în istoria romanului românesc, și desfășurarea mecanismelor sistemice de pe piața de desfacere a acestui gen literar.

În sfârșit, una dintre adăuțiile esențiale ale acestei reeditări, pe lângă revizuirea, actualizarea și completarea articolelor de dicționar, o reprezintă elaborarea (și gestiunea) unui nomenclator generic unitar, cuprinzând 51 de subgenuri pentru romanul românesc până în 2000 (vol. I, pp. XXVII-XXVIII). Inventarul acestora, interacționând în moduri particulare cu cel anglo-american și cu cel francez, de unde unele etichete au fost importate sau inspirate, a fost construit, conform lui Adrian Tudurachi, „pe baza unei convenții formale (epistolar, cu cheie, parabolic), pe baza unei puneri în scenă specifice (fantastic, poetic, documentar, psihologic), pe baza materiei tematice, a decorului și a acțiunii, în interiorul așa-zisului roman «central», definit de prezumția verosimilității (*Bildungsroman*, rural, de război, polițist, politic, de aventuri, religios etc.)”² și pe baza unor programe estetice autohtone sau de import. Dicționarul propune, pornind de la tipologia generică realizată de Cosmin Borza, Alex Goldiș și Adrian Tudurachi, o serie de subgenuri specific românești, incluzând, printre altele, romanul „obsedantului deceniu”, „al răscoalei”, „al revoluției” și romanul „textualist”. Dacă primele trei numesc, printr-o etichetă standardizată, un decupaj istoric local de mare impact (primul subgen preluând chiar sintagma folosită de Marin Preda în 1970), cel de-al patrulea subgen codifică romanele unui program stilistic și scriptural autohton, de inspirație telquelistă și influențat de noul roman francez. Subgenuri precum „romanul haiducesc”, cel „al ghetoului”, cel „al mahalalei” sau cel „al migrației” nu au un echivalent francez, ceea ce ar putea fi un indiciu al tratamentului diferențiat oferit tematicii marginalității sociale. În ceea ce privește subgenurile internaționale, *DCRR* apelează la criteriul unei geografii generice interne, naționale. Etichetele franceze precum „roman colonial”, „roman exotique”, „robinsonnade”, „roman décadent”, „roman surréaliste” nu își găsesc corespondent în istoria romanului românesc, fie din cauza lipsei materialului etichetabil, fie din cauza numărului mult prea redus de romane sugestive pentru unele tipologii. În fine, există și cazuri excepționale în care un subgen este „dezambiguizat” în cultura de adopție în raport cu cea în care originează, motivele fiind de natură istorică. De exemplu, Tudurachi prezintă situația subgenului „roman de mistere”: „Romanul de mistere: nici în Franța, de unde a fost preluată specia, nici în spațiul englez, nu s-a constituit o clasă denumită astfel pentru că termenul era deja ocupat cu «misterele medievale» în tradiția franceză și cu enigma detectivistică, numită «mystery», în tradiția anglofonă. Astfel, printr-un paradox, găsim un plus de instituționalizare prin «etichetare» în cultura de adopție decât în cea de origine.”³ Așadar, adoptarea și ajustarea denumirilor claselor românești s-au făcut în conformitate cu o strategie a geografiei naționale.

Dicționarul operează cu încadrarea fiecărui roman în sfera câte unui singur subgen, deși se recunoaște multidimensionalitatea generică a formei românești de-a lungul evoluției sale temporale și a difuziei și interacțiunilor geoculturale. Însă, important, utilizarea subgenurilor

1. Galin Tihanov, *Literatură mondială, cosmopolitism și exil*, traducere de Maria Chiorean, prefață de Andrei Terian, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2025.
2. Cosmin Borza, Alex Goldiș, Adrian Tudurachi, „Subgenurile romanului românesc. Laboratorul unei tipologii”, *Dacoromania Litteraria*, VII, 2020, p. 213.
3. *Ibidem*, p. 214.

în *DCRR*, cu toate că limitată la o etichetă per roman, reprezintă un precedent de mare anvergură pentru viitoare cercetări orientate spre identificarea și atribuirea de multiple microgenuri literare pentru romanele românești digitizate, apelând la infrastructura digitală a studiilor cantitative¹. În fapt, materialul empiric înregistrat în dicționar a constituit și constituie încă suportul de bază al unor practici de analiză derivate din *distant reading* sau din sfera mai largă a *Digital Humanities*: „E vorba, în principiu, de observarea unor legități și mecanisme ample, care au stat în atenția criticilor și a istoricilor literari dintotdeauna, dar nu au beneficiat de metodologia adecvată și de un material empiric care să permită generalizări legitime. *Distant reading*-ul lui Moretti, sprijinit de practicile dezvoltate în câmpul *Digital Humanities*, are obiective foarte îndrăznețe: de a elucida apariția sau extincția unui gen/subgen literar, de a stabili corelații directe între contexte sociale și manifestări formale, de a identifica trăsăturile textuale ale bestseller-ului, de a stabili așa-zisul ADN auctorial etc.” (vol. I, XVII). Pe scurt, informațiile cuprinse în *DCRR* reprezintă resorturi atât pentru verificarea obiectiv-științifică a unor teze emise în critica și istoria literară, cât și pentru testarea unor ipoteze novatoare pentru o literatură semi-periferică est-central europeană cum este cea românească.

În concluzie, meritul central al dicționarul, cred eu, este acela de a reînvinga dezbateră asupra cercetării literare în termenii unei sociologii împletite indisolubil cu studiile de literatură mondială/*world literature*, cu *distant reading*-ul morettian, cu dezvoltările din *Digital Humanities*, dar și cu reflexele unei lecturi marxiste – deloc revolute – asupra producției literare și a consumului. Așa cum remarcă și autorii introducerii, atul acestui instrument lexicografic nu mai constă în organizarea temerară a unui imens material documentar, ci în potențialul său (deja atestat) în dezvoltarea cercetării autohtone. Mai mult, este de apreciat faptul că limitele dicționarului sunt la vedere: chestiunea atribuirii subgenului unic reprezintă o alegere în favoarea sistematizării metodologiei folosite de-a lungul întregului material, iar privilegierea, în unele cazuri, a unuia dintre cei trei centri de interes (cel al producției, cel al pieței și cel al consumului) denotă deficitul de informații pe care l-au întâmpinat autoarele și autorii dicționarului. În sfârșit, trebuie subliniat că *DCRR*-ul nu se înscrie în tiparul obișnuit al unui dicționar literar, iar asta întrucât nu marchează finalul unui proces analitic, ci, dimpotrivă, rămâne disponibil pentru a fi integrat în viitoarele procese analitice ce se vor desfășura în câmpul studiilor literare.

Bogdan Vișan²

-
1. Vezi, de pildă, Aura Cristina Udrea, Ștefan Ruseti, Vlad Pojoga, Ștefan Baghiu, Andrei Terian, Mihai Dascălu, „Identifying Literary Microgenres and Writing Style Differences in Romanian Novels with ReaderBench and Large Language Models”, *Future Internet*, 17, nr. 9 (397), 2025, pp. 1-28. <https://doi.org/10.3390/fi17090397>.
 2. Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; visan0bogdan@gmail.com.

www.polirom.ro

Editura Polirom

Iași, Bd. Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700505 ;
Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ; (0232) 21.74.40 (difuzare) ;
E-mail : office@polirom.ro
București, Bd. Gheorghe Șincai nr. 9A, bl. 3A, et. 6, ap. 18, sector 4,
040312, O.P. 53 ; Tel. & Fax : (021) 313.89.78 ;
E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. ADI CENTER S.R.L.
